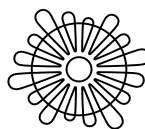

**PRIJATELJSTVO U KASNOSREDNJOVJEKOVNOJ
DUBROVAČKOJ POLITIČKOJ MISLI I
SVAKODNEVICI**

Valentina Šoštarić

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Valentina Šoštarić

**PRIJATELJSTVO U KASNOSREDNJOVJEKOVNOJ DUBROVAČKOJ POLITIČKOJ
MISLI I SVAKODNEVICI**

Nakladnik

Sveučilište u Zadru

Za nakladnika

Josip Faričić, rektor

Povjerenstvo za izdavačku djelatnost

Lena Mirošević, predsjednica

Recenzenti

Mladen Ančić

Neven Isailović

Lektura

Ivana Petešić Šušak

Grafičko oblikovanje i prijelom

Sveučilište u Zadru

ISBN (online)

978-953-331-615-4

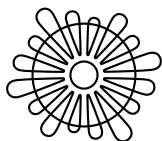

Djelo je objavljeno pod Creative Commons Attribution 4.0 međunarodnom licencom (CC BY), koja korisnicima omogućuje čitanje, preuzimanje, kopiranje, dijeljenje, ispis, pretraživanje i povezivanje na sadržaj, kao i njegovo mijenjanje, prilagodbu i daljnju obradu te korištenje u druge zakonite svrhe, uz uvjet da se izvor propisno navede u skladu s CC BY licencom.

The work is published under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY), which allows users to read, download, copy, share, print, search, and link to the material, as well as to modify, adapt, and build upon it, or use it for other lawful purposes, provided that the original source is properly credited in accordance with the CC BY license.

Valentina Šoštarić

**PRIJATELJSTVO U
KASNOSREDNJOVJEKOVNOJ
DUBROVAČKOJ POLITIČKOJ
MISLI I SVAKODNEVICI**

Zadar, 2026.

SADRŽAJ

<i>Predgovor</i>	6
I. UVOD	9
II. POVIJESNI RAZVOJ KONCEPTA	25
2.1. Antička filozofska misao	26
2.1.1. Klasično razdoblje	26
2.1.2. Helenistički svijet	31
2.1.3. Rimska tradicija	34
2.2. Rano kršćanstvo	36
2.3. Skolastička misao	39
2.4. Kasno srednjovjekovlje	41
III. DISKURS POLITIČKOG PRIJATELJSTVA	46
3.1. Jezik prijateljstva i ljubavi	46
3.2. Jezik neprijateljstva i mržnje	55
3.3. Retoričke strategije i figure	57
IV. PRIJATELJSTVO I DRUGI OBLICI POVEZIVANJA	63
4.1. Horizontalno političko prijateljstvo	73
4.2. Vertikalno političko prijateljstvo	82
4.2.1. Privatne veze: <i>familijari</i> i pouzdanici	91
V. TIPOLOGIZACIJA	99
5.1. Najčešća – pragmatična	100
5.2. Obavezna – etnička	106
5.3. Logična – profesionalna	110
5.4. Marginalna – međureligijska	111
5.5. (Ne)moguća – rodna	117
5.6. Nadnaravna – neizbježna	123
VI. MORALNE VRLINE I NAČELA	125
6.1. Naklonost i dobrohotnost	125
6.2. Iskazivanje i očuvanje časti	128

SADRŽAJ

6.3. Postojanost i povjerenje	131
6.4. Odanost i vjerna služba	134
6.5. Zahvalnost i velikodušnost	139
6.6. Glorifikacija i demonizacija	140
6.7. <i>Amicus amici inimicus inimici</i>	142
6.8. Treća opcija: neutralnost	145
VII. EMOCIONALNA KOMPONENTA	151
7.1. Ljubav: temeljni organizacijski princip	154
7.2. Emocionalno polje sukoba	160
7.3. Nevidljiva napetost	164
VIII. SIMBOLIČKE POTVRDE	170
8.1. Uspostava kontakta	171
8.2. Darivanje	175
8.3. Ceremonijalne svečanosti	178
8.4. Bliskost tijela	186
IX. NARUŠENA, PREKINUTA I OBNOVLJENA PRIJATELJSTVA	195
9.1. Od napuklina do kraja odnosa	195
9.2. Ne/prijatelji ili oboje?	199
9.3. Izdajice – najgori neprijatelji	202
9.4. Osveta – vraćanje ravnoteže ili?	205
9.5. Pomirenje i obnova prijateljstva	208
X. ZAKLJUČAK	216
XI. POPIS IZVORA I LITERATURE	227
11.1. Izvori	227
11.1.1. Neobjavljeni	227
11.1.2. Objavljeni	227
11.2. Literatura	229
11.3. Mrežni izvori	263

PREDGOVOR

Objava ove monografije u otvorenom pristupu (*Open Access*) na simboličan se način preklapa s važnim obilježjem koncepta prijateljstva koji prožima njezine stranice: onim da se nužno ostvaruje u interakciji i mora biti dijeljen. Upravo je ta težnja k otvorenosti oblikovala samu srž istraživačkog procesa, objedinjujući individualni rad u stalni dijalog sa sačuvanim preostacima prošlosti i svima zainteresiranima za temu. Različiti oblici povezivanja, funkcioniranja odnosa i umrežavanja oduvijek su mi bili intrigantni zbog svoje neraskidive povezanosti s poviješću ideja, mentaliteta i emocija te kulturnom poviješću. Ti su odnosi bili i ostali ključan preduvjet egzistencije pojedinca i zajednica koji su, u potrazi za sigurnošću, tragali za nekim na koga se mogu osloniti, komu mogu vjerovati i s kime mogu uspostaviti prisne veze.

Put od prvog susreta s vrelima u palači Sponza do konačnog uobličavanja rukopisa bio je ispunjen istraživačkom znatiželjom i rješavanjem metodoloških izazova koji su se prirodno nametali. Rad na ovoj monografiji i ostvareni rezultati ne predstavljaju svršetak moga znanstvenog interesa, već otvaraju prostor za daljnje istraživanje koje planiram uobličiti u nastavak ove studije. U budućem radu nastojat ću se i dalje baviti fenomenom političkog (ne)prijateljstva, prateći razvoj problema koji se uz njega vezuju do prijelomne 1526. godine, čime će se dobiti zaokružena slika o promjenama koje su zahvatile dubrovačku kasnosrednjovjekovnu prošlost. Istraživački rad na ovoj knjizi bio je inspirativan i u smislu kristalizacije novih tema koje planiram ugraditi u buduće znanstvene projekte.

Promatranje analiziranih pojavnosti u dugom trajanju (*longue durée*), prvenstveno u sferi visoke politike, ne bi bilo moguće bez moje osobne mreže podrške, profesionalne i obiteljske, koje se često isprepliću u dijeljeni krug prijatelja. Najprije zahvaljujem djelatnicima Državnog arhiva u Dubrovniku na godinama pomoći, stručnosti i strpljenju; oni su sate provedene uz administrativne spise učinili ne samo produktivnim već i istinski ugodnim. Osobitu zahvalnost dugujem kolegicama i kolegama s Odjela za povijest Sveučilišta u Zadru, gdje funkcioniramo poput male obitelji, dijeleći lijepe i izazovne trenutke svakodnevice. Posebice zahvaljujem pročelniku Odjela izv. prof. dr. sc. Mateu Brataniću te Upravi Sveučilišta, na čelu s rektorom prof. dr. sc. Josipom Faričićem, na osiguravanju poticajnog radnog okruženja. Moja zahvalnost ide i tajnici Odjela,

gospođi Narcisi Lovrić, kao i svim stručnim službama Sveučilišta na njihovoj stalnoj i ljubaznoj pomoći. Duboku zahvalnost dugujem inozemnim kolegama čiji su mi radovi i sugestije bili vodilje tijekom svih faza nastanka monografije: prof. emer. dr. sc. Régine Le Jan i prof. dr. sc. Klausu Oschemi. Zahvaljujem i kolegama prof. dr. sc. Esadu Kurtoviću te dr. sc. Enesu Dediću na nesebičnom dijeljenju znanja i kolegijalnoj potpori. Poseban obol kvaliteti teksta dali su recenzenti, prof. emer. dr. sc. Mladen Ančić i dr. sc. Neven Isailović, na čijim sam oštrim zapažanjima i poticajnim kritikama iskreno zahvalna, kao i lektorici dr. sc. Ivani Petešić Šušak na njezinoj pedantnosti i strpljenju.

Na koncu, najveću zahvalnost dugujem onima koji čine moj privatni krug sigurnosti i ljubavi. Hvala mojim roditeljima na svemu što za mene čine svakoga dana, suprugu na osmjesima koji su me pratili i u najtežim trenucima, te svekrvi i široj obitelji na potpori koja mi je osigurala dragocjeno vrijeme za pisanje. Uz sve spomenute, moje misli i zahvalnost idu i svima onima koje ovdje, zbog ograničenog prostora, nisam poimence navela, a koji su na razne načine put nastanka ove knjige učinili ugodnijim.

Naposljetku, najljepše retke moga života ispisuje moja kći, kojoj s beskrajnom ljubavlju posvećujem ovu knjigu.

U Zadru, travanj 2026.
Autorica

Voljenoj Rebeci

I.

UVOD

Proučavajući organizaciju i funkcioniranje dubrovačke kasnosrednjovjekovne diplomatske službe, posljednjih desetljeće i pol, iščitala sam mnoštvo uputa koje su vlasti izglasale kao smjernice za djelovanje izabranim pokliskarima, odoznanima na čelu poslanstava uglednim političkim figurama svoga vremena. Bez obzira na to jesu li njihovi sugovornici bili pojedinci ili su se obraćale političkim zajednicama, s kojima su dijelile sličan ili umnogome različit političko-društveni, religijski i kulturološki krajolik, zamjetno je da ih učestalo nazivaju svojim „prijateljima“, pa i „braćom“, s kojima su ujedinjili „savršenom ljubavlju“.

Međutim, nije samo kvantitativna učestalost vokabulara koji se vezuje uz koncept političkog prijateljstva ono što upada u oči, već je podjednako zamjetna njegova oštra polarizacija spram neprijateljstva, pri čemu se ti odnosi često naglo smjenjuju. Tako se zakleti neprijatelji, koji su donedavno ratovali, iznenada nastoje izmiriti pod sloganom prijateljstva, dok se politička savezništva, s druge strane, mogu naglo raspasti, pa čak i prerasti u oružane sukobe. Unutar tako skicirane slike kasnosrednjovjekovnog svijeta zamjetni su i slučajevi suradnje sa suparnicima, pa čak i otvorenim neprijateljima, u situacijama kada je procijenjena korist nadmašivala moguće gubitke. Kao posljednja mogućnost javlja se koncept neutralnosti, koji se smjestio između prijateljstva i neprijateljstva, čime se zapravo otvara niz moralno prijepornih točaka.

Već početna razmatranja daju naslutiti da je prijateljstvo bilo važan strukturirajući element osobnih i kolektivnih odnosa na najvišoj političkoj razini. Uspješno vođenje unutarnje i vanjske politike, kao i uspon pojedinca u javnoj sferi djelovanja, bilo je nemoguće zamisliti bez velikog broja prijatelja. Toga su bili svjesni dubrovački vijećnici koji 1450. godine u obraćanju Stjepanu Vukčiću Kosači izražavaju stav da *ne postoji kralj, knez ili gospodstvo koji nemaju*

potrebu za prijateljima. Dok se bez majke, oca ili rođaka može živjeti i djelovati, bez prijatelja se ne može biti.¹ Bez obzira na razlike u definiranju pojma koje su prostorno-vremenski i kulturološki uvjetovane, nema nikakve sumnje da je prijateljstvo ostvareno među političkom elitom u kasnom srednjem vijeku imalo jednak značaj kao što ga ima u globalnom i digitalnom svijetu 21. stoljeća. Kao što je danas imperativ pojedinog političkog lidera ili stranke imati velik broj prijatelja, simpatizera, pa i pratitelja, posebice na virtualnim platformama,² tako je i u kasnom srednjem vijeku političkim protagonistima od iznimne važnosti bilo biti umrežen i imati velik broj prijatelja.

Kao što potvrđuju arhivska vrela na jezičnoj razini, prijateljstvo je predstavljalo važnu političku vezu u kasnosrednjovjekovnom Dubrovniku, no što je to konkretno značilo u stvarnoj praksi? Taj je upit raspirio moj daljnji interes za izučavanje koncepta prijateljstva u političkoj sferi, otvarajući niz istraživačkih pitanja kao što su: koju je vrstu odnosa bilo prikladno imenovati prijateljstvom; koje je značenje te veze u konkretnim društvenim i političkim okolnostima; kakav je suodnos prijateljstva s drugim oblicima povezivanja; koji se leksemi i retoričke figure vezuju uz taj koncept; kako se fenomen prijateljstva iscrpljivao u pragmatičnom, a kako u afektivnom smislu; drugim riječima, je li iziskivao emocionalnu uključenost sudionika ili se može povezati isključivo uz racionalne procese koji za cilj imaju ispunjenje pragmatičnih potreba; koje se moralne vrline očekuju od sudionika takvog odnosa; koju ulogu imaju rituali i geste bliskosti u potvrdi i jačanju veza prijateljstva; pod kojim je uvjetima političko prijateljstvo neometano funkcioniralo, a u kojim se okolnostima moglo narušiti, pa i posve prekinuti; te koji su mehanizmi njegove obnove. Naposljetku, u kolikoj mjeri kasnosrednjovjekovni koncept političkog prijateljstva, iskazan u dubrovačkom diplomatskom narativu, koincidira s njegovom funkcijom i praksama zamjetnim na Latinskom Zapadu i širem prostoru Mediterana, počevši od grčke i rimske tradicije do izmaka kasnog srednjeg vijeka.

Dugotrajna politička stabilnost, koja obilježava dubrovačku povijest, teško je zamisliva bez iznimne diplomatske umješnosti. Budući da je, kako je u histori-

¹ *Magnifico chercech el non e ni uno o sia re o principio o signoria che se vora che non habia bisogno de amixi. Ben po star senza et far senza padre et madre et altri attinenti ma senza amixi no vorando in questo mondo viuer.*, Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Lettere di Levante* (dalje: *Let. di Lev.*), ser. 27/1, vol. XIV, f. 25v, (7. 1. 1450.).

² Mainka *et al.* 2015: 237–254.

ografiji više puta istaknuto, grad bio vojno inferioran,³ za osiguravanje njegove opstojnosti i napretka bilo je ključno izgraditi široku bazu diplomatskih mreža savezništava. Gradsko vodstvo u tome je bilo uspješno, jer je razdoblje od sredine 14. do polovice 15. stoljeća, koje je predmet interesa ove monografije, obilježeno mirnodopskim odnosima, dok se otvoreni sukobi i nemiri javljaju u znatno kraćem trajanju. Kasnosrednjovjekovni Dubrovnik bio je gusto isprepletan mrežom srodničkih i obiteljskih veza, savezništva, podaničkih i prijateljskih odnosa. U tako uređenom svijetu politički kontakti, ekonomske i poslovne veze, srodnički i poznanički odnosi, duhovne i intelektualne mreže bile su u velikoj mjeri podvedene pod dijeljeni semantički kišobran prijateljstva. Time su pojedinci različitog društveno-političkog položaja, porijekla, spola, profesije, političke orijentacije i religijske pripadnosti bili povezani unutar jedinstvenog ideološkog i praktičnog okvira koji je prijateljstvo činilo mogućim. Dubrovački organi vlasti već su tada dosegli visoku razinu komunikacije u političkoj areni te su usvojili prepoznatljive obrasce društvene, kulturološke i simboličke razmjene, kojima su politički odnosi prijateljstva bili javno potvrđivani i jačani. U analizi tih pojavnosti polazišna teza jest da su koncepti prijateljstva i bratstva, zajedno s pratećim emocijama poput ljubavi, te moralnim vrijednostima, kao što su međusobna odanost, očuvanje časti i izgradnja povjerenja, činili ključne segmente dubrovačke političke misli i prakse usmjerene postizanju harmonične svakodnevice i probitaka u političkoj areni.

Iskazi prijateljstva i neprijateljstva, prateće obveze te moralne vrline i emocije sačuvane u arhivskoj seriji *Lettere di Levante – Litterae et commissiones levantis* Državnog arhiva u Dubrovniku, kao i u drugim administrativnim spisima Dubrovačke Republike, bit će korišteni kako bi se rasvijetlio značaj tih odnosa, kao i strategije koje su stajale iza njihove primjene. S obzirom na obimnost arhivske građe i mnoštvenost informacija vezanih za probleme koji proizlaze iz naslova ove studije, iscrpno uključivanje i tumačenje svakog podatka od interesa učinilo bi rukopis zamašnjim i otežalo njegovu čitalačku prohodnost. Namjera je stoga na izabranim primjerima usustaviti osnovna gibanja i pravce razvoja koji će omogućiti izvođenje utemeljenih zaključaka, primjenjivih na veći broj studija slučajeva. Osim toga, valja ukazati na ograničenja koja proistječu iz prirode arhivskog gradiva koje uvijek odražava samo jednu dimenziju realnosti, onu oblikovanu iz dubrovačkog kuta. Na kraju, treba skrenuti pozornost i na suženi

³ Kunčević 2016: 34.

tematski opseg uporabe dostupnih izvora, zbog čega će analiza prijateljstava koje uključuje seksualne veze, ostvarene unutar braka ili izvan njega, između muškarca i žene ili istih spolova, kao i odnosi unutar redovničkih zajednica, članova bratovština, vojnih udruženja i gildi biti ostavljeni po strani.

Koncept prijateljstva, koji je usporediv s pojmovima poput države, moći, slobode i ljubavi, predmet je filozofskih promišljanja već više od dva i pol tisućljeća, a već dugo zauzima značajno mjesto u sociološkim, antropološkim, pravnim, psihološkim, teološkim i literarnim studijama. Unutar historiografskih istraživanja značajniji interes za političko prijateljstvo javlja se tek nedavno. Do 1980-ih godina proučavanje prijateljstva bilo je, uglavnom, usmjereno na klasično razdoblje, dok se tijekom idućeg desetljeća uočava značajan zaokret, obilježen rastućim interesom za istraživanje njegova utjecaja na društveni život i javno djelovanje. U tom je kontekstu osobito vrijedan doprinos B. Paradisijsa, koji je propitivao značenje *amicitiae* za odvijanje međudržavnih odnosa unutar političkog sustava antičkog Rima, s posebnim naglaskom na važnost neutralnosti.⁴ Time je istaknuo pragmatičnu komponentu antičke *philiae* / *amicitiae* te potakao daljnji razvoj istraživanja usmjerenih na analizu prijateljstva kao ključnog čimbenika u uspostavi i održavanju odnosa među političkim subjektima.⁵ Kasniji radovi, koji su se nadovezali na Paradisijsjeve zasade, postupno su se udaljavali od filoloških i filozofskih aspekata antičkog vokabulara prijateljstva, preusmjerivši pozornost na proučavanje ritualiziranih oblika savezničkih odnosa i njihove uloge u različitim segmentima društveno-političkog života.⁶ Taj odmak od izučavanja prijateljstva u razdoblju antike, kada je ono dominantno rezervirano za grad / *polis* i njegove odnose s drugim političkim subjektima, izmješta se na razdoblje srednjeg vijeka, u kojem je koncept prijateljstva duboko utkan u kršćanski mentalitet. Od 12. stoljeća vernakularne ideje i pučki običaji utječu na oblikovanje novog razumijevanja bliskih odnosa, pri čemu ljubav dobiva ključnu ulogu kao transcendentalno-spiritualna veza koja povezuje sudionike prijateljskog odnosa, a uglavljena je u Kristu. Uz tu značajnu promjenu, kasni srednji vijek potvrđuje razvoj pragmatičnog prijateljstva koje postaje ključna sastavnica političke misli i prakse. Poima ga se kao neovisan, ispregovaran, pa i formalno ugovoren politički odnos, uspostavljen između statusno jednakih ili

⁴ Paradisi 1947: 178–225.

⁵ Hutter 1978; Herman 2002; Rawson 1978; Saller 1982.

⁶ Za grčki termin *philia* i njegov razvoj do pojave kasnoantičke *amicitiae* vidi: Fraisse 1974.

političkih entiteta različite moći, pri čemu pragmatična, emocionalna i moralna komponenta imaju bitnu ulogu.⁷

Čini se da je povijesni razvoj proučavanja prijateljstva potaknut izazovima s kojima se suočava suvremeno društvo, pri čemu se rješenja nastoje pronaći u traganju za harmoničnom zajednicom, kakvu je prijateljstvo obećavalo u predmodernim društvima. Problem primjene te ideje proizlazi iz činjenice da se moderni koncept prijateljstva stubokom razlikuje od onoga kako je ono funkcioniralo u ranijim povijesnim razdobljima, što je utjecalo na način njegova razumijevanja i metodološke pristupe izučavanja.⁸ Nesvjesno i nekritičko prenošenje suvremenih koncepata, proizašlih iz nasljeđa romantizma, na ranija povijesna razdoblja, bez odgovarajuće povijesne kontekstualizacije, rezultiralo je iskrivljenim percepcijama fenomena prijateljstva kroz povijesne mijene. Taj je propust u srednjovjekovnom kontekstu dodatno usložen činjenicom da je linija razgraničenja između prijateljstva, obiteljskih i „feudalnih“ odnosa često bila maglovita i usko isprepletana.

Kako bi se političko prijateljstvo u razdoblju kasnog srednjeg vijeka moglo što je moguće preciznije razumjeti, nužno je razriješiti kulturološko-povijesne razlike između suvremenog i srednjovjekovnog shvaćanja kategorija poput političkog i emocionalnog te javnog i privatnog.⁹ U srednjem vijeku nije postojala jasna razdjelnica između osobnog emocionalnog života i javnog političkog djelovanja, kao što je to slučaj u suvremenom društvu. Dok danas pojedinac posjeduje razvijenu svijest o vlastitoj posebnosti te uživa potpunu autonomiju u donošenju odluka vezanih za uspostavu i održavanje prijateljskih odnosa u kojima sudjeluje, postavlja se pitanje jesu li kasnosrednjovjekovni politički akteri raspolagali sličnom razinom samostalnosti. A. Gourevitch ističe da je u srednjovjekovnim zajednicama svaki njihov član zauzimao točno određeno mjesto unutar društveno-političkog poretka,¹⁰ dok B. Rosenwein smatra da ondašnji ljudi nisu ni bili svjesni svoje individualnosti.¹¹ Ipak, u kasnosrednjovjekovnoj političkoj areni mnogi istaknuti pojedinci bili su znani po svome imenu, rodu, obiteljskim i bračnim vezama, profesiji, materijalnom i društveno-političkom

⁷ Općenito o obvezama koje proistječu iz političkog prijateljstva vidi: Lesaffer 2002: 91.

⁸ Allan 1989: 2–4; Brain 1976: 20.

⁹ Kon 1979.

¹⁰ Gourevitch 1997.

¹¹ Rosenwein 2005: 31–52.

statusu te diplomatskim mrežama u kojima su sudjelovali. Uživali su mogućnost napredovanja, mogli su stagnirati u svom karijernom usponu, pa čak i potpuno izgubiti osobni ugled. Iako su imali određenu slobodu u donošenju osobnih odluka, poput odbijanja ponuđene službe ili protivljenja prijedlozima tijekom glasanja u vijećima, njihova svjetonazorska opredjeljenja i postupci uglavnom su se uklapali u prevladavajući društveni i kulturološki okvir zajednice kojoj su pripadali. Primjenjujući na tako skicirani okvir Aristotelovu ideju da je prijatelj „drugi ja“, kao važno istraživačko pitanje, nameće se odnos pojedinca prema samome sebi, uzimajući u obzir specifičnosti svijeta u kojem djeluje, kao i njegove osobne veze uspostavljene s drugim osobama i zajednicama. Na tragu promišljanja J. Burckhardta, prema kojemu srednjovjekovni ljudi nisu imali razvijenu svijest o sebi,¹² valja istaknuti da je tzv. „renesansa 12. stoljeća“ rezultirala snažnije izraženim senzibilitetom prema individualnosti. Proces snaženja individualne svijesti nastavio se tijekom idućih stoljeća, dosegnuvi svoj vrhunac u humanizmu i renesansi, te se potom ubrzano razvijao sve do suvremenog doba, kada se pojedinac počinje percipirati kao potpuno samosvojna jedinka.

Iako je u novije vrijeme interes za izučavanje političkog prijateljstva znatno porastao, ranija istraživanja posvećena predmodernim društvima nisu mu pridavala veći značaj. Prijateljstvo je smatrano prvenstveno emotivnim odnosom smještenim u sferu privatnoga, pri čemu su se pojedinci odnosi i postupci držali podčinjenima moćnim strukturama vlasti. Pritom mu se odricala mogućnost utjecaja na oblikovanje i razvoj institucionalnih struktura vlasti, koje su rezultirale nastankom nacionalnih država. Kao takvo, prijateljstvo je ocjenjeno posve nevažnim za analizu pitanja koja su bila u središtu interesa institucionalno orijentiranih povjesničara. Ipak, tijekom posljednjih desetljeća, sve veći broj historiografskih rasprava usmjerava se na pojedinca, njegove odluke, unutarne doživljaje te složene interakcije s drugim pojedincima i zajednicama. Već 1930-ih godina O. Brunner propitivao je liberalno-konstituirajući pogled na povijest, ističući da opozicije temeljene na konceptima države i društva, ili pak javnog i privatnog, ne pružaju zadovoljavajući metodološki okvir za proučavanje društvenih struktura.¹³ Interes za izučavanje pojedinaca, kao aktera čiji mentalni svijet, osobne veze i emocije imaju značajan utjecaj na oblikovanje

¹² Burckhardt 2017: 121.

¹³ Brunner 1939.

društvenih i političkih veza, vidljiv je u 19-stoljetnoj kulturnoj povijesti, koja je u mnogome slična povijesti mentaliteta, pa je ponekad čak i predstavljena kao „treća škola Annala“.¹⁴ Promjena istraživačke paradigme dogodila se tijekom 1960-ih i 1970-ih godina uslijed sociološke i antropološke kritike strukturalnog funkcionalizma.¹⁵ Dok strukturalno-funkcionalistički pristup društva promatra kao statične grupe omeđene preciznim granicama u kojima pojedinac zauzima fiksno mjesto te obnaša uloge s obzirom na prevladavajuće norme, istraživači manchesterske škole, okupljeni oko M. Gluckmana, ukazuju na to da su društveni odnosi dinamični. Prema njihovu tumačenju, korporativne institucije sačinjavaju pojedinci koji su međusobno umreženi na različite načine, formalne i neformalne prirode. Značajan pomak koji su angloamerički istraživači ostvarili tijekom 1960-ih godina može se sažeti u spoznaji da moć nije neodvojivo vezana uz apstraktni pojam institucije, već proizlazi iz pojedinčeva statusa, mreže odnosa u kojima sudjeluje i praksi koje one uključuju.¹⁶ Time na značaju dobiva proučavanje individualnih strategija iza promišljanja osobnih odluka i načina njihove realizacije unutar političke arene. Od vitalnog značaja postaje imati što više utjecajnih prijatelja, što je posljedično snažilo moć pojedinca te pridonosilo njegovoj većoj sigurnosti. Uz to, postalo je jasno da prijateljske veze nisu samo pozicionirale članove društva, pri čemu je njihova praktična komponenta bila ključna, već su istovremeno utjecale na političko i društveno uređenje, kao i na širi povijesni razvoj.

Dok je strukturalističko-funkcionalistički model razvoj kasnosrednjovjekovnih društvenih i političkih struktura interpretirao prvenstveno kroz leću odnosa zavisnosti, suvremena istraživanja podcrtavaju važnost ne samo bioloških veza unutar uže i proširene obitelji već i prijateljskih odnosa, gildi, vjerskih zajednica okupljenih u bratovštine, kumstva i posvajanja.¹⁷ Upravo je kroz te složene i višeslojne veze, u kojima je pojedinac paralelno sudjelovao, moguće pristupiti analizi njegova javnog djelovanja.¹⁸ Pri tome su od posebnog intere-

¹⁴ Od 1960-ih povjesničari povezani s časopisom *Annala* razvili su paradigmu „povijest mentaliteta“ u nastojanju da produciraju „sveobuhvatnu povijest“ temeljenu na odnosu između fizičkog okruženja, društvenog uređenja i misaonih navika zajednica u prošlosti. Roberts 2008: 78.

¹⁵ Boissevain 1978: 5; Bourdieu 1977: 7.

¹⁶ Kritiku strukturalističko-funkcionalističkog modela društva jasno je izrazio Chettye 2003: 257.

¹⁷ Gudeman 1971; Pitt Rivers 1973; Bell & Coleman 1999.

¹⁸ Više o međuovisnosti društvenih mreža i koncepta prijateljstva u političkoj sferi vidi: Haseldine 2013: 69–88.

sa komunikacijske strategije, poslovanje, rituali i geste bliskosti, međureligijski kontakti, posredovanja i mehanizmi rješavanja sukoba. U tako ocrtanim konturama kasnosrednjovjekovnog svijeta moć više nije pridržana u središtu koje nadzire i upravlja niže pozicioniranim strukturama vlasti, nego se historiografska perspektiva obrće prema ispitivanju načina na koje se ona očituje u recipročnoj interakciji, ostvarenoj na horizontalnoj i vertikalnoj razini, unutar formalnih i neformalnih hijerarhijskih struktura. Drugim riječima, politička kultura ne definira se više isključivo kao odnos moći „odozgor“ prema „dolje“, već kao dinamičan sustav utjecaja koji se istodobno ostvaruje na svim razinama društvenog djelovanja. U takvom ontološkom okviru prijateljstvo postaje važan element kulturoloških razmjena, kao i društveno-političkih, ekonomskih i religijskih odnosa.

Teorijski i metodološki pravac koji podcrtava važnost pojedinca, tj. njegovih osobnih veza i kontakata, poduzetih radnji, vrijednosnih sustava te emocionalnih reakcija nameće koncept prijateljstva kao ključan element interpersonalnih odnosa. Prijateljstvo se pritom ne izučava isključivo kao politički fenomen, već i kao sastavni dio mentaliteta,¹⁹ prevladavajuće kulture i etičkih normi. U proučavanju kvalitete, trajnosti i obveza proizašlih iz takvog tipa povezivanja, od posebne su važnosti elementi poput svečanosti, moralnih obveza, emocionalnih iskaza, darivanja i pruženih usluga.²⁰ U tom kontekstu ‘performativni obrat’²¹ pokazao se kao koristan metodološki alat, jer društvena konstrukcija stvarnosti,²² kao i djelovanje pojedinca, ovise o širem kulturnom i političkom kontekstu u kojem se ostvaruju. Tako se, primjerice, pojmovi poput prijateljstva i ljubavi, ali i straha i mržnje, ne interpretiraju isključivo kao neformalni odnosi ili emocionalna stanja, već se vrednuju kao sastavni dio političke kulture, s potencijalom da oblikuju društvenu zbilju i utječu na budući razvoj političkih zbivanja.²³

Iz do sada izloženog, kao metodološki ispravan put nameće se analiza srednjovjekovnog političkog prijateljstva kao „neinstitucionalizirane institucije“,²⁴

¹⁹ Vidi: Florén & Persson 1985: 189–203.

²⁰ Clegg 1989: 30.

²¹ Moore & Myerhoff 1977: 3–24; Martchukat & Patzold 2003: 1–32.

²² Više o socijalnoj konstrukciji stvarnosti vidi: Berger & Luckmann 1966.

²³ Cheyette 2001: 199; Orning 2008.

²⁴ Oschema 2006a: 81.

kako je to predložio K. Oschema, odnosno njegovo sustavno istraživanje u svim pojavnim oblicima sačuvanim u preostacima prošlosti. Zbog toga se interdisciplinarni pristup nameće kao jedini mogući način njegove historiografske analize. Prvi je korak u tom procesu utvrditi što prijateljstvo jest i kako ga se može kategorizirati, pri čemu su historiografske, antropološke i sociološke studije u posljednja tri desetljeća ponudile pluralitet mogućih interpretacija.²⁵ Ipak, naponi moderne sociologije i antropologije u definiranju prijateljstva pokazali su se nedovoljno uspješnima, što je dovelo do opće relativizacije pojma.²⁶ Objedinjujući rezultate dosadašnjih istraživanja može se zaključiti da je koncept prijateljstva značenjski bogat termin koji u sebi objedinjuje različite tipove odnosa i oblika povezivanja: od sklapanja političkih ugovora i diplomatskih savezništva, preko vojnih, trgovinskih i drugih interesnih udruženja pa do vrijednosnih zajednica, dok se u suvremenom dobu semantički proteže i na povezivanja u virtualnim mrežama.²⁷

Prijateljske veze uspostavljene u razdoblju srednjeg vijeka mogle su biti individualne i kolektivne, horizontalne i vertikalne, političke i spiritualne, pragmatične i emocionalne. Pojedinac je najčešće istovremeno sudjelovao u nizu različitih odnosa: obiteljskih, prijateljskih, susjedskih, poslovnih, političkih i religijskih.²⁸ Dosadašnje studije posvećene analizi srednjovjekovnog prijateljstva uglavnom su ga smještale ili u političku sferu, obilježenu odnosima moći, ili pak u duhovni svijet života redovnika i osobnih emocionalnih odnosa, poput bračnih i rodbinskih. Na temelju tih istraživanja oblikovala su se dva temeljna pristupa. U svijetu visoke politike prijateljstvo se interpretiralo ponajprije kao pragmatičan odnos koji služi uspostavi savezništva, otklanjanju nesuglasica i sklapanju primirja, te se tumači unutar okvira srednjovjekovnog sustava zavisnosti.²⁹ Nasuprot tomu, drugi istraživački pol usmjeren je na proučavanje osobnih i afektivnih prijateljstava unutar samostanskih zajednica, čiji se odraz pronalazi u teološkoj misli, mentalitetu i etičkim vrijednostima redovnika.³⁰ I političko i duhovno prijateljstvo počivaju na umreženosti i komunikaciji, no s

²⁵ Schwarzenbach 1996: 97–128; Cooper 1993: 303–326; Shklar 1993: 207–212; Hutter 1978.

²⁶ Bell & Coleman 1999: 15.

²⁷ Spencer & Pahl 2006; King & Devere 2000; Allan 1989; Lüders 2009: 201–216.

²⁸ Ysebaert: 436–451.

²⁹ Althoff 1990.

³⁰ McGuire 1988; Haseldine 1993; Haseldine 1999b; Haseldine 2011; Rosenwein & Cristiani 2020.

različitim ciljevima: u političkoj sferi te mreže služe za uspon na ljestvici moći, dok u duhovnom kontekstu označavaju sudjelovanje u spiritualnim i intelektualnim zajednicama.

U posljednje vrijeme tema prijateljstva zadobila je značajnu pozornost među istraživačima srednjovjekovlja, koji su analizirali funkcioniranje toga koncepta u literarnim, pravnim i administrativnim tekstovima, likovnim i arhitektonskim ostvarenjima te u stvarnoj društvenoj praksi. Suvremena historiografija znanstveni interes usmjerava sve više na korištenje prijateljskih veza među političkim akterima na institucionalnoj i individualnoj razini, kao i emocionalne učinke tih veza.³¹ Međutim, moguće je primijetiti sklonost nacionalnih historiografija da se priklone jednom od dvaju maločas spomenutih istraživačkih smjerova: prevladavajućoj političkoj kulturi s jedne ili duhovno-ideološkom aspektu života pojedinca s druge strane. Tako francuski povjesničari veću pažnju pridaju istraživanju prijateljskih i rodbinskih odnosa potvrđenih u narativnim izvorima,³² dok se njemačka historiografska tradicija orijentirala prema proučavanju političke uloge prijateljstva i njegova utjecaja na organizaciju političkih i društvenih struktura.³³ U novije vrijeme L. Hermanson, izučavajući ljubav, prijateljstvo i bratstvo na sjeveru Europe u razdoblju od 1000. do 1200. godine, pozvao je na izučavanje pojavnosti prijateljstva u „njegovu totalitetu“.³⁴ Drugim riječima, ukazao je da su obje sfere, politička i duhovna, usko isprepletene, što nameće nužnost njihova istovremenog proučavanja.³⁵ Promjenu interpretativne paradigme zrcali i obimna studija B. McGuira, usmjerena na analizu prijateljstva ostvarenog unutar redovničkih zajednica, sa širim društvenim i kulturološkim posljedicama.³⁶ Značajan poticaj daljnjem razvoju istraživačkog polja dao je K. Oschema objavljenom doktorskom disertacijom posvećenoj analizi diskursa, izvedbi i performativnoj ekspresiji prijateljstva u Burgundiji tijekom

³¹ Budući da prijateljstvo ne pripada konvencionalnoj historiografiji, prazninu koja je postojala u navođenju svega što je napravljeno do 2010. godine ispravili su Devere & Smith 2010: 341–356, a 2013. je zaživio časopis „Amity“ kako bi se otklonio taj manjak.

³² Legros 1988: 113–129; Lorcin 1992: 141–146.

³³ Garnier 2000.

³⁴ Hermanson 2019: 16–18.

³⁵ Hermanson 2019: 13–19; Elster 1982: 123–148.

³⁶ McGuire 1988.

14. i 15. stoljeća.³⁷ U nekim od svojih kasnijih radova problematizirao je različite aspekte političkog prijateljstva, istražujući njegovu ulogu u formiranju savezništava i političkih odnosa, kao i njegovu funkciju u ritualima i društvenim interakcijama.³⁸ Od recentnijih izdanja valja izdvojiti monografiju R. Le Jan *Amis ou ennemies? Émotions, relations, identités au Moyen Âge*, koja metodološki inovativno i problemski iscrpno propituje suodnos emocija, prijateljstva i oblikovanja identiteta u ranom srednjem vijeku, ponajprije na prostoru Franačkog Carstva.³⁹ I. Lazzarini bavila se prijateljstvom u kasnosrednjovjekovnoj Italiji kao kompleksnim društveno-političkim fenomenom u studiji *Amicizia e potere. Reti politiche e sociali nell'Italia medievale*.⁴⁰ Značaj prijateljstva u pravnim, literarnim i povijesnim izvorima na Iberskom poluotoku istražila je A. Liuzzo Scorpo.⁴¹ Uloga i značaj prijateljstva u srednjovjekovnim europskim društvima, uključujući političku i religijsku sferu, važna je tema istraživačkog interesa J. Haseldinea.⁴² Osim toga, valja istaći i uredničke napore A. Classena, koji su rezultirali zbornikom radova u kojem se prijateljstvo sagledava iz različitih problemskih očišta tijekom srednjeg i ranog novog vijeka.⁴³ Budući da je prijateljstvo prožeto emocionalnom komponentom, ono je također neizostavan dio istraživanja povjesničara emocija, među kojima se posebno ističe B. H. Rosenwein.⁴⁴ Svojom knjigom posvećenoj srednjovjekovnim „emocionalnim zajednicama“⁴⁵ utrla je novi pristup proučavanju emocionalnih aspekata društvenih odnosa. Na ovome mjestu nije moguće donijeti koncizan pregled svih radova koji su neizostavni za razumijevanje fenomena prijateljstva unutar ‘polja emocija’, no valja spomenuti ključne monografije, poput one D. Boqueta

³⁷ Oschema 2006a.

³⁸ Oschema 2005; Oschema 2006b; Oschema 2007; Oschema 2009; Oschema 2011; Oschema 2015.

³⁹ Le Jan 2024.

⁴⁰ Lazzarini 2010.

⁴¹ Liuzzo Scorpo 2014.

⁴² Haseldine 1993: 390–414; Haseldine 1994; Haseldine 1999a; Haseldine 1999b; Haseldine 2013: 69–88.

⁴³ Classen & Sandidge 2011.

⁴⁴ Rosenwein 2002; Rosenwein 2016.

⁴⁵ Rosenwein 2006.

i P. Nagy o srednjovjekovnim emocijama iz rakursa intelektualne povijesti.⁴⁶ Ti isti autori svojim uređivačkim naporima dali su važan obol razumijevanju političkih emocija.⁴⁷ Osim toga, pojedine emocije, koje su ujedno i važan segment (ne)prijateljskih odnosa, dobile su zaseban istraživački interes.⁴⁸ Naposljetku, valja ukazati na nekoliko važnih sinteza povijesti emocija, koje omogućavaju sveobuhvatnije razumijevanje fenomena prijateljstva u srednjem vijeku.⁴⁹

Danas istraživačko polje povijesti emocija karakterizira interdisciplinarni pristup koji je, između ostalog, usmjeren na proučavanje izražavanja i doživljaja emocija u prošlosti, njihovu percepciju i valorizaciju te kulturološke i jezične čimbenike koji ih oblikuju.⁵⁰ Također, valja upozoriti na postojanje žestre diskusije glede toga kako emocije nastaju, odnosno jesu li plod kognitivnih procesa ili su pak društveno i kulturološki oblikovane.⁵¹ U tome smislu, na primjeru izučavanja političkog prijateljstva, ključnim se nameće objediniti emocionalne prakse glede pravila za njihovo izražavanje i vrednovanje, kao i moguće manipulativne strategije koje stoje iza njihove upotrebe.⁵² Drugim riječima, oni koji su uživali dostatnu moć da odlučuju u sferi visoke politike odabirali su izraziti određenu emociju ovisno o procjeni njezine korisnosti ili štetnosti, istovremeno sljedeći društveno-političke i kulturološke konvencije svoga vremena, koje se modernom čitatelju mogu činiti kao „strana zemlja“. Pri tome valja biti oprezan s emocionalnim ekspresijama za koje se često pokušava utvrditi jesu li uistinu osjećane, ili pak hinjene i dio jezične konvencije. Emocionalni iskazi odabirani su s razlogom, čega su postali svjesni zagovornici „jezičnog obrata“ od 1960-ih godina. Na tome tragu, P. Buc ističe važnu činjenicu kako emocionalni leksik reflektira kulturološki milje u kojem je nastao i u kojem ima specifičnu funkciju.⁵³ U tome smislu odgovor na pitanje je li izražena emocija istinita ili lažna postaje izlišan, a od temeljnog interesa postaje utvrditi koje se emocije, kada, komu i zašto izražavaju te što se njihovom uporabom nastoji i može po-

⁴⁶ Boquet & Nagy 2018.

⁴⁷ Boquet & Nagy 2010.

⁴⁸ Cristiani & Rosenwein 2024; Rosenwein 1998; Rosenwein 2020.

⁴⁹ Frevert 2024; Rosenwein & Cristiani 2018.

⁵⁰ Nagy 2007.

⁵¹ Crawford 2000: 116–156; Mattern 2011: 63–86; Harre 1986.

⁵² Cheyette 2001: 199.

⁵³ Buc 2001.

stići. Time izražene emocije, sačuvane u arhivskim vrelima, omogućuju uvid u vrijednosti, norme i interakcije određenog društva i njegovih članova te njihovu ulogu u uspostavi, održavanju i obnavljanju prijateljskih veza na privatnoj i javnoj, osobnoj i kolektivnoj razini političke interakcije.

Političko (ne)prijateljstvo u dubrovačkoj kasnosrednjovjekovnoj prošlosti dosad je obrađivano u okviru sintetskih prikaza njegove povijesti,⁵⁴ u zasebnim radovima⁵⁵ ili tek usputno, u sklopu studija posvećenih drugim temama.⁵⁶ Emocije i njihova uloga u oblikovanju povijesnih zbivanja također su prepoznate na više mjesta.⁵⁷ Poseban interes pobudili su diplomatski rituali i ceremonijali, koji su analizirani kao važni instrumenti potvrde bliskosti, kako na individualnoj tako i na kolektivnoj razini.⁵⁸ Ništa manje vrijedna nisu istraživanja usmjerena na moralnu dimenziju ostvarivanja političkog prijateljstva.⁵⁹ S druge strane, valja istaći kako je povijesni kontekst razmatranih studija slučaja izloženih u ovoj monografiji već dobio iscrpnu obradu u literaturi, zbog čega će se na nju redovito uputiti u bilješkama.

Monografija koju imate pred sobom predstavlja mali doprinos rekonstrukciji mozaika, kako ga zrcale dubrovačka kasnosrednjovjekovna arhivska vrela, koji će omogućiti sagledavanje šire slike uloge (ne)prijateljstva i njihove povezanosti s drugim vrstama odnosa i udruživanja, moralnih reperkusija tih veza i pratećih emocija te simboličkih potvrda kao integralnog dijela povijesti mentaliteta koji je usko srastao sa srednjovjekovnom političkom teorijom.⁶⁰ Teorijska podloga i konkretni oblici funkcioniranja fenomena (ne)prijateljstva u dubrovačkom kontekstu otvaraju niz pitanja o društvenim vjerovanjima, normama i praksama koji su neraskidivo povezani s kasnosrednjovjekovnom političkom i pravnom kulturom kršćanskog Zapada. Zahvaljujući svom specifičnom geostrateškom položaju na razmeđi civilizacija, Dubrovnik je funkcionirao kao

⁵⁴ Foretić 1980; Harris 2006.

⁵⁵ Fejić 2008:117–151; Kunčević 2012: 9–37; Kurtović 2009; Šoštarić 2022: 169–185; Šoštarić 2024: 131–152.

⁵⁶ Miović 2003; Kunčević 2015; Šoštarić 2021a.

⁵⁷ Šoštarić (Zovko) 2019: 5–15; Šoštarić 2023: 141–173; Šoštarić & Baljkas 2025: 3–29.

⁵⁸ Janeković Römer 1996: 68–86; Janeković Römer 1999a: 193–204; Lonza 2009; Zovko 2013: 18–40; Šoštarić 2021b: 67–114.

⁵⁹ Šoštarić 2021a: 216–218.

⁶⁰ Boissevain 1978: 4–13, 26; Mann 1986: 2.

ključno čvorište protoka ljudi, informacija i materijalnih dobara. Upravo ta uloga čini ga iznimno zanimljivim za analizu odnosa između proklamiranih ideala i konkretne političke prakse (ne)prijateljstva, oblikovane višeslojnim interakcijama među skupinama i pojedincima različitog društvenog statusa, političke moći, spola, etničke i vjerske pripadnosti, koje su sačinjavale i oblikovale kompleksnu kasnosrednjovjekovnu političku svakodnevnicu.

Nakon uvodnih razmatranja, logičnim se čini sažeto prikazati povijesni razvoj političkog prijateljstva. Za razumijevanje njegove uloge u dubrovačkoj kasnosrednjovjekovnoj političkoj misli i praksi nužno je vratiti se na ishodišta te posegnuti za antičkom filozofskom baštinom. Dijakronijske mijene toga koncepta pratit će se kroz klasično, helenističko i rimsko razdoblje, a zatim u kontekstu pojave i razvoja kršćanske misli, očuvane u svetopisamskim tekstovima te u spisima crkvenih otaca i naučitelja. Daljnja interpretacija diskurzivnog i praktičnog poimanja prijateljstva nastavit će se u okviru skolastičke tradicije, a potom i u kasnosrednjovjekovnom kontekstu, sve do pojave renesanse. Bez uvida u ishodišne modele, njihovo postupno zamiranje, povremeno oživljavanje, nadograđivanje i srastanje s novim praksama, nije moguće u potpunosti razumjeti pojavne oblike političkog prijateljstva prisutne u dubrovačkoj političkoj teoriji i svakodnevici kasnog srednjeg vijeka, niti ih valjano usporediti sa sličnim praksama zabilježenim na širem prostoru kršćanskog Zapada.

Za interpretaciju problema koji proizlaze iz naslova ove studije podjednako je važno sljedeće poglavlje razrade, posvećeno jezičnoj analizi diskursa političkog (ne)prijateljstva. Analiza odnosa između upotrijebljenih leksema u diplomatskom narativu i jezične uvjetovanosti stvarnog ponašanja političkih protagonista predstavlja nužan preduvjet za rekonstrukciju koncepta (ne)prijateljstva u kasnosrednjovjekovnoj dubrovačkoj političkoj teoriji i praksi. Osim propitivanja performativnog značenja leksema, korištenih za označavanje oprečnih polja prijateljstva i ljubavi s jedne, te neprijateljstva i mržnje s druge strane, od posebnog će interesa biti uočavanje jezičnih promjena uvjetovanih društvenopolitičkim, kulturološkim i religijskim kontekstom u kojem nastaju. Završni dio analize usredotočit će se na interpretaciju specifičnih retoričkih figura i strategija kojima se oblikovala slika političkih (ne)prijatelja pred diplomatskim sugovornicima. Na temelju provedene analize, bit ćemo u prilici zaključiti u kojoj se mjeri dubrovački primjer uklapao u određena pravila „jezične igre“ i njihove praktične učinke, zamjetne na širem prostoru kasnosrednjovjekovnog Latinskog Zapada.

Četvrto poglavlje središnjeg dijela razrade usmjereno je na interpretaciju suodnosa između prijateljstva, srodničkih i tzv. „feudalnih“ veza. Od posebnog je interesa uočiti kako se prijateljstvo prepletalo s fiktivnim obiteljskim srodstvom u svijetu kasnosrednjovjekovne politike te protumačiti utjecaj kršćanskog učenja i modela na oblikovanje tih odnosa. U nastavku će istraživačka pozornost biti usmjerena na konceptualna i stvarna preklapanja pojmova ‘prijatelj’, ‘rođak’ i ‘vazal’, osobito u svjetlu postignuća njemačke i francuske historiografske tradicije. Završni dio poglavlja stavit će u središte analize horizontalne i vertikalne veze političkog prijateljstva u kasnosrednjovjekovnom Dubrovniku. Pritom će se jasno razlikovati kolektivna i individualna prijateljstva, s posebnim naglaskom na ulogu i značaj *familijara* u službi ugarsko-hrvatskog kralja te drugih pojedinaca, porijeklom iz Dubrovnika, koji su ostvarili zavidne karijere na dvorovima stranih gospodara. Takav pristup otvorit će pitanja u kojoj su mjeri ti osobni odnosi povlaštenih plemića s više pozicioniranim političkim subjektima nadilazili ustaljene okvire interakcije te koje su povlastice, ali i moguće napetosti mogle proizaći iz tih bliskih veza.

U idućem, petom poglavlju obrade zadane teme istraživačka će se pozornost usmjeriti na propitivanje suodnosa prijateljstva, ostvarenog u javnoj domeni, u zavisnosti o moći i materijalnom statusu pojedinca, njegovu porijeklu, obiteljskim i bračnim vezama, profesiji i navikama, spolu i dobi te religijskim uvjerenjima. Na taj će se način izdvojiti različiti tipovi političkog prijateljstva, kao i mogućnosti njihove uspostave i izvedbe te prateće obveze. U okviru ove analize detaljnije će se razmotriti pragmatično, etničko i profesionalno političko prijateljstvo, kao i ono ostvareno s pripadnicima drugih vjeroispovijesti i sa ženama, a naposljetku i ona sudbonosna, predodređena od Boga i zapisana u zvijezdama.

Šesto poglavlje u središte istraživačkog interesa stavlja analizu specifičnih moralnih kvaliteta koje su se očekivale od sudionika odnosa političkog prijateljstva. Riječ je o vrlinama kao što su naklonost i dobrohotnost, iskazivanje, uzdizanje i očuvanje časti, povjerenje i postojanost, iskrenost, odanost i vjernost, zahvalnost i velikodušnost, samokontrola, umjerenost, mudrost i pravednost. Na samom kraju poglavlja analizirat će se dva moralna principa: jedan obvezujući s antičkim kontinuitetom *amicus amici inimicus inimici* te drugi, koji se javlja na izmaku kasnog srednjeg vijeka, koncept neutralnosti.

Naredno poglavlje bavi se analizom emocija i emocionalnih strategija povezanih s konceptima političkog (ne)prijateljstva. Cilj je razjasniti je li tvrdnja

da je jezik vanjskopolitičke komunikacije trezven i lišen emocionalnog upliva održiva ili se, naprotiv, uz fenomene kasnosrednjovjekovnog političkog (ne)prijateljstva vezuju afektivni izrazi koji polariziraju onovremeni svijet na polja ljubavi i mržnje. Posebna pozornost posvetit će se trećoj skupini emocija, onih koje proizlaze iz nesigurnosti i nestalnosti tadašnjih političkih odnosa, kao što su strah, nepovjerenje i anksioznost.

Osmo poglavlje posvećeno je interpretaciji ceremonijala i rituala u održavanju te javnom potvrđivanju prijateljstva i emocionalne bliskosti u političkoj sferi. Poseban interes usmjeren je na specifične geste, poput rukovanja, darivanja, zagrljaja, poljupca, zajedničkog jahanja, objedovanja i dijeljenja prenoćišta, kao i na ceremonijalne svečanosti: posjete gradu, krštenja, vjenčanja, iskazivanja sućuti i viteške turnire.

Posljednje poglavlje bavi se propitivanjem uzroka narušenih i prekinutih političkih prijateljstava, kao i prikazom mehanizama njihove obnove. Posebna će se pažnja posvetiti slučajevima u kojima su neprijatelji, vođeni osobnim interesima, ostvarivali određene oblike suradnje. Uz to, u središtu analize naći će se pojave izdaje i osvete, ali i procesi pomirenja, s posebnim naglaskom na ulogu posrednika.

Koncepti političkog (ne)prijateljstva objedinjavali su društvene, političke, moralne, emocionalne, kulturološke, religijske i pravne norme te su usko srasli uz dubrovačke političke institucije, identitete pojedinaca i grupa, prožimajući međuinstitucionalne i individualne odnose, što ih čini posebno zanimljivima i iskoristivima u razumijevanju širih pojavnosti i procesa. Budući da to područje još uvijek nije dostatno istraženo, ova monografija predstavlja tek mali doprinos u tom smjeru.

II.

POVIJESNI RAZVOJ KONCEPTA

Prijateljstvo je pojam koji uživa dugu povijest, no unatoč tomu izostaje njegova jednoznačna definicija. Budući da obuhvaća različite sfere ljudskog života, predmet je brojnih interpretacija koje polaze od različitih analitičkih i teorijskih pristupa. U suvremenom dobu smatra se važnim čimbenikom fizičkog i mentalnog zdravlja, sreće i društvene uključenosti pojedinca. Takva se percepcija u bitnome ne razlikuje od pogleda antičkih filozofa koji su ga vrednovali kao *summum bonum*, tj. najviše dobro.⁶¹ Antički filozofski diskurs posvećen prijateljstvu u znatnoj je mjeri prenesen u srednji vijek, kada se političko prijateljstvo nameće kao važan preduvjet sigurnosti, jačanja moći i izgradnje mreže savezništava, podjednako na individualnoj i kolektivnoj razini.

Protokom vremena oblikovali su se različiti normativni pristupi, prakse i performativi prijateljstava, usmjereni ostvarenju različitih ciljeva. U njihovu dijakronijskom sagledavanju ključno pitanje postaje: je li prijateljstvo naučen i društveno reguliran *topos*, kognitivno konstruiran radi postizanja određenih ciljeva ili se, naprotiv, radi o urođenom odnosu, potaknutom neurološkim mehanizmima i temeljenom na iskrenoj emocionalnoj prisnosti? Značenje, uloga i važnost prijateljstva te njegova očitovanja kroz povijesne mijene iziskuju analizu u ovisnosti o političko-društvenom kontekstu, teološkoj misli, moralnim zahtjevima, pravnoj kulturi te kulturološkim i ekonomskim preduvjetima koji su omogućavali ili ograničavali njegovu izvedivost, određivali modele njegove uspostave, načine održavanja i mehanizme obnove.

Povijesni pregled razvoja prijateljstva, od antike do izmaka kasnog srednjeg vijeka, omogućuje uvid u najvažnije teorijske modele i ideje koje su obilježile pojedine epohe, a koje su, svaka sa svojim specifičnim intelektualnim preokupacijama, vrijednosnim sustavima i svjetonazorima, pridonijele razumijevanju

⁶¹ Hyatte 1994: 2.

značaja i stvarne primjene toga koncepta. Kontinuitet i promjene u tako omeđenom periodu dugog trajanja otvaraju pitanja poput: tko može sudjelovati u odnosu prijateljstva, koji su preduvjeti njegova nesmetanog odvijanja te kako su se razvijali emocionalni iskazi, geste i ritualne prakse, etičke norme i jezične konstrukcije kojima se prijateljstvo uspostavljalo, potvrđivalo i obnavljalo nakon prekida.

Na ovome mjestu nemoguće je donijeti iscrpan prikaz svih pristupa razumijevanja fenomena prijateljstva od grčkog i rimskog razdoblja do izmaka kasnog srednjeg vijeka i pojave renesanse, stoga će se u pregledu koji slijedi naglasak staviti na ključne izvore i najvažnije interpretativne modele, pridržavajući se kronološkog slijeda. Pri tome je prednost dana političkom prijateljstvu, dok se njegovo značenje među krvnim srođnicima (roditelji – djeca, među braćom, sestrama i rođacima) i supružnicima, redovnicima i redovničkim zajednicama te među ženama ostavlja po strani. Za dijakronijsku analizu razvoja koncepta prijateljstva važno je uočiti da su neke ranije tradicije odbačene, dok su druge preuzete i ugrađene u kasnija razdoblja, posve nepromijenjene ili nešto izmijenjene i nadograđene. S druge strane, određene ideje čija je uporaba posve zamrla, mnogo kasnije, iz nekoga razloga, mogle su iznova postati privlačnima i zadobiti širu primjenu. Na kraju ovoga poglavlja bit će moguće izvući zaključke o fuziji antičkih utjecaja i kršćanske teološke misli na kasnosrednjovjekovne predodžbe i izvedbe prijateljstva, čiji je integralni dio bila i dubrovačka politička teorija i praksa.

2.1. Antička filozofska misao

2.1.1. Klasično razdoblje

Za razumijevanje geneze i razvitka koncepta prijateljstva valja krenuti od grčke baštine, u kojoj se ono ostvarivalo na različitim razinama javnog djelovanja, a za čije su razlikovanje korišteni brojni leksemi. Grčki izvori za označavanje političkog prijateljstva upotrebljavaju termine *hetaireia*, *philia* i *xenia*, a donekle i *summakhia*. *Hetaireia* upućuje na političku stranku istomišljenika, braću povezanu oružjem ili članove istog plemena.⁶² *Summakhia* se često koristi uz *philia*, no prema D. Konstanu razlika leži u tome što *summakhia* označava

⁶² Baltzly & Eliopoulos 2014: 9; Connor 1971: 9–29.

aktivan savez, dok *philia* prije svega upućuje na miroljubive odnose.⁶³ Prema nekim drugim autorima *philia* označava pragmatičan odnos koji uključuje međusobne obveze i usluge, a lišen je afektivne dimenzije.⁶⁴ *Xenia* uživa mnogo šire značenjske interpretacije, od označavanja prijateljstva među političkim saveznicima i pojedincima povezanim krvnom ili bračnom vezom,⁶⁵ pa sve do odnosa uspostavljenog između domaćina i gosta.⁶⁶ Neki autori smatraju da se taj termin koristio za imenovanje osobnih odnosa prijateljstva koji su mogli povezivati pojedine društvene grupe,⁶⁷ kao što je to društveno-politička elita neke zajednice, a potvrđivali su se ritualnim radnjama.⁶⁸ Raspravu oko značenja termina dodatno su raspirile filološke analize postojećih izvora iz razdoblja homerske Grčke kada je termin *philos* označavao pridjev 'dragi', a ne imenicu 'prijateljstvo'.⁶⁹ *Philia* bi, prema tome, označavala umijeće vođenja dobrog života temeljenog na vrlinama, čime značenjski nadilazi pojam prijateljstva. Naposljetku, u diskusiji usmjerenoj na semantičko značenje prijateljstva u klasičnom razdoblju iskristalizirala su se dva mišljenja. Dok P. Millett ističe da se radi o vezi motiviranoj pragmatičnim potrebama,⁷⁰ D. Konstan podcrtava emocionalnu komponentu odnosa, poput međusobne naklonjenosti i altruizma.⁷¹

Postojeći jezični pluralizam pratila je jedna od temeljnih preokupacija klasičnih autora: pobrojati kvalitete dobrog prijatelja i definirati što to čini savršeno prijateljstvo, odnosno zašto su neka od njih vječna, dok su druga osuđena na propast. U tom razdoblju najčešće su prijateljske veze među muškarcima, koje su bile preduvjet za sudjelovanje u političkoj svakodnevici *polisa*, čime je ono utkano u samu srž institucionalnih struktura vlasti. Koncept prijateljstva svoje puno značenje dobiva kada se uz njega počinje vezivati obveza pružanja pomoći i iskazivanja potpore u kriznim situacijama.⁷² Osim toga, za opstojnost prijatelj-

⁶³ Konstan 1997: 83.

⁶⁴ Heath 1987: 73–74.

⁶⁵ Konstan 1996a: 71–94; Long 1986.

⁶⁶ Baltzly & Eliopoulos 2014: 6–7.

⁶⁷ Konstan 1997: 83.

⁶⁸ Herman, 2002: 6–9.

⁶⁹ Herman 2002: 38; Konstan 1997: 28–31; McEvoy 1999: 6.

⁷⁰ Millett 1991: 120–121.

⁷¹ Konstan 1997: 5–6.

⁷² Mitchell 1997.

skog udruživanja u političkoj sferi bilo je nužno postojanje moralnih kvaliteta sudionika, poput dobrohotnosti, darežljivosti i odanosti.⁷³ Temeljem tih preduvjeta čini se da je grčki svijet diferencirao odnose sa susjedima na one koji su prijatelji, neprijatelji te one koji se ne ubrajaju ni u jednu od tih dviju kategorija.⁷⁴

Za razumijevanje koncepta prijateljstva posebno je zanimljiv fenomen *Pitagorejskog bratstva* od 6. st. pr. Kr. Njegovi su članovi vjerovali da su međusobno ravnopravni te da zajednička materijalna dobra podjednako pripadaju svima.⁷⁵ Probrani članovi međusobno su se nazivali „prijateljima“, što odnos pomiče s osobne na kolektivnu razinu zatvorene grupe. Članovi toga bratstva smatrali su da je njihov utemeljitelj Pitagora (oko 580. / 572. pr. Kr. – 500. / 490. pr. Kr.) propisao načela po kojima djeluju, pri čemu je temeljno zabrana ulaska strancima u zajednicu izabranih. S druge strane, oni koji su bili članovi bratstva morali su dokazati svoju pouzdanost kako bi im se moglo vjerovati te posljedično nazivati prijateljima.⁷⁶ Dakle, „prijatelji“ okupljeni u tu zajednicu bili su izabrani, ravnopravno su uživali zajednička dobra, a jednu od temeljnih kohezivnih veza među njima činilo je povjerenje i pružanje pomoći.

Funkcioniranje koncepta prijateljstva unutar grčkog polisa klasičnog razdoblja najbolje možemo rekonstruirati preko zapisa njegovih najutjecajnijih filozofa: Sokrata (469. – 399. pr. Kr.), Platona (429. – 347. pr. Kr.) i Aristotela (384. – 322. pr. Kr.). Sokrat je smatrao da je prijateljstvo, prije svega, usmjereno na ostvarenje nekog utilitarnog dobra te da se može uspostaviti isključivo između onih koje krasi moralne vrline.⁷⁷ Također, ističe da je istinsko prijateljstvo odnos između statusno jednakih pojedinaca, povezanih istom razinom dosegnute izvrsnosti.⁷⁸ Sokratove ideje dijelio je Platon, koji ih je izložio u dijalogu *Lysis*, u kojem ističe ljubav kao važnu sastavnicu prijateljstva.⁷⁹ Platon se slaže da je za održavanje prijateljstva bitno međusobno pomaganje i pružanje usluga, no ide korak dalje od Sokrata opisujući razliku između istinskog i lažnog prijateljstva u političkoj sferi. Prema njemu, hinjeno prijateljstvo ostvaruje se među

⁷³ Cassidy 1999: 49.

⁷⁴ Baltzly & Eliopoulos 2014: 4.

⁷⁵ Riedweg 2005: 102.

⁷⁶ Riedweg 2005: 98–113.

⁷⁷ Baltzly & Eliopoulos 2014: 14.

⁷⁸ Baltzly & Eliopoulos 2014: 18.

⁷⁹ Price 1989; Bolotin 1979; Annas 1977: 532–554.

različitima, dok ono istinsko ujedinjuje sudionike istih vrлина, te jednakog ekonomskog i društvenog položaja, u harmoničan odnos.⁸⁰ Aristotel je nadogrudio Platonova i Sokratova razmišljanja u svojim dvama djelima: *Ethica Eudemea* i *Ethica Nicomachea*,⁸¹ u kojima je iznio brojna inovativna viđenja geneze i uloge prijateljstva. Za Aristotela nema važnije veze među ljudima od prijateljstva, koje se jedino može usporediti s krvnim i obiteljskim vezama.⁸² Prijateljstvo (*philia*) dovodi u vezu s prirodom (*physis*) te ga smatra urođenim čovjeku. Prema tome, pojedincu, budući da nije samodostatno biće, nezamisliv je život bez prijatelja, pa i u situacijama kada uživa materijalnu sigurnost i prolazne trenutke sreće.⁸³ Štoviše, Aristotel drži da pojedinac u prijatelju pronalazi svoje drugo ja⁸⁴ te da iako imaju dva odvojena fizička tijela, dijele jednu dušu.⁸⁵

Prema Aristotelu, prijateljstvo se može podijeliti na tri tipa: ono koje počiva na vrlini, ugodi i korisnosti. Prvi je tip najsavršeniji i njemu treba težiti jer osigurava miran i sretan život. „Prijateljstvo vrlina“ je vječno jer počiva na moralnoj izvrsnosti, pri čemu njegove važne sastavnice čine iskrena ljubav, dobrohotnost i dobra volja (*eúnoia*). Takva su prijateljstva rijetka, a kako bi se ostvarila, nužni su preduvjeti bliskost i zajedničko provedeno vrijeme.⁸⁶ Temeljna premisa na kojoj se zasniva moralna vrijednost toga odnosa jest želja za prijateljevom srećom, bez traženja ičega zauzvrat.⁸⁷ Prijateljstvo temeljeno na obostrano istančanim moralnim vrijednostima i savršenoj ljubavi, želji za napretkom drugoga, lišeno je međusobnog nerazumijevanja, sporova i svađa, što ga čini stranim političkom životu.⁸⁸ Takvo prijateljstvo možemo okarakterizirati kao intimno i emocionalno, pri čemu njegovi sudionici dijele dobre i izazovne trenutke svakodnevice.⁸⁹ Ipak, takav oblik prijateljstva, prema Aristotelu, mo-

⁸⁰ Baltzly & Eliopoulos 2014: 18.

⁸¹ Aristotel 1992; Aristotel 2019. Vidi i: Smith Pangle 2003; Stern–Gillet 1995.

⁸² Schollmeier 1994. Isto tvrdi i M. Wollstonecraft koja prijateljstvo drži „najsvetijom vezom društva“, Wollstonecraft 1988: 30.

⁸³ Sherman 1987: 589–613.

⁸⁴ Aristotel 2019: 1161b: 28, 1166a: 31.

⁸⁵ Aristotel 2019: 1157b: 25–33, 1156b: 21, 1167a: 3–5, 19–20.

⁸⁶ Aristotel 2019: 1157b: 17–19.

⁸⁷ Aristotel 2019: 1156b: 10–15.

⁸⁸ Aristotel 2019: 1163a: 20–25.

⁸⁹ Baltzly & Eliopoulos 2014: 23.

guće je ostvariti među građanima, koji *ujedinjeni jednom dušom*, mogu raditi za opće dobro. Za opstanak zajednice, mir, harmoniju i skladan život unutar nje bitna je sloga njezinih članova, koja se može poistovjetiti s prijateljstvom.⁹⁰

Iako je „prijateljstvo vrline“ zasnovano na najvišim etičkim zasadima najsavršenije, to ne umanjuje važnost prijateljstva uspostavljenog radi ispunjavanja vlastitih potreba i ugone, kao ni odnos motiviran korisnošću, s ciljem ostvarenja zajedničkih interesa. U prijateljstvima temeljenima na koristi ističe se važnost sloge, sklada i jedinstva, dok razdor i podjele Aristotel označava kao njihove najveće neprijatelje.⁹¹ Prijateljstvo iz koristi ima ograničen vijek, jer završava kada je određeni cilj dosegnut, više nije važan ili pak jedna strana ne ispunjava potrebe one druge. Taj oblik uvjetovanog prijateljstva nije lišen iskaza nezadovoljstva, prepirki i sukoba koji nastaju kada jedan sudionik ne primi ono što smatra opravdano očekivanim. Unatoč tomu, njegova važnost u političkoj interakciji je neosporna, jer osigurava probitačnost u vidu ostvarivanja pojedinih kratkoročnih ili dugoročnih ciljeva. Što se tiče kategorizacije, Aristotel razlikuje dva tipa uvjetovanog prijateljstva. Prvi podrazumijeva formalni, pravno utemeljen ugovor s jasno definiranim klauzulama, najčešće u obliku trgovačkog sporazuma, čije nepoštivanje rezultira protestima. Drugi se odnosi na nepisani dogovor, gdje do nesuglasica dolazi kada jedna strana ne primi očekivanu ili veću koristi u usporedbi s onim što je pružila.⁹² Svoja promišljanja na tu temu zaključuje mišlju da ako ne postoji reciprocitet u postupcima, tada ni nisu ispunjeni preduvjeti da postojeću vezu označimo kao prijateljstvo.⁹³

Još jedna važna stavka u Aristotelovim promišljanjima izvedbe prijateljstva jest da su sudionici odnosa nužno ravnopravni.⁹⁴ U stvarnom svijetu, u kojem su pojedinci zauzimali određeno mjesto s obzirom na tipove odnosa u kojima su sudjelovali, Aristotel hijerarhijski raskorak premošćuje ljubavlju. Smatra kako je važnije voljeti nego biti voljen, čime je ljubav dobila instrumentalnu snagu nadvladavanja neusklađenosti između stvarnog položaja pojedinaca i njihove jednakosti kao prijatelja. Ipak, proturječnost kod Aristotela nastaje u kontekstu činjenice da bi pojedinac trebao druge spontano voljeti, jer je to upi-

⁹⁰ Aristotel 2019: 1155a: 25–30, 1167a: 25–30, 1167b: 3–5.

⁹¹ Aristotel 2019: 1155a: 25–30.

⁹² Aristotel 2019: 1162b: 20–35.

⁹³ Sandys 1877: 138:1.

⁹⁴ Aristotel 2019: 1158b: 27–29. Vidi i: Kooper 1991: 44–56.

sano u njegovu prirodu, a s druge strane ističe da je nemoguće biti prijatelj sa svima, odnosno „kome su prijatelji svi, nema niti jednog prijatelja“.⁹⁵ Kada taj interpretativni okvir prenosi u političku sferu, Aristotel moguću nelogičnost razrješava objašnjenjem da je nemoguće ugoditi svima i sa svima se slagati, ali je itekako moguće održavati razinu pristojnosti i izbjeći otvoreni sukob. Isto tako ukazuje na činjenicu da one s kojima se prijateljski odnos ne ostvaruje ne treba automatski smatrati neprijateljima.

Osim toga, Aristotel propituje temeljem kojih osobina pojedinci postaju prijatelji te nudi odgovor kojim potvrđuje da njihovi stavovi, vrijednosti i uvjerenja, pogledi i navike nužno moraju biti slični kako bi prijateljstvo bilo ostvarivo. U *Retorici* je pobrojao listu vrlina koje pojedinac treba posjedovati ako želi sudjelovati u odnosu prijateljstva, ali i osobine koje su ga promicale u neprijatelja.⁹⁶ Glede granica opsega izvedbe prijateljstva, Aristotel zastupa stav da *prijatelji mojih prijatelja* trebaju biti i moji prijatelji, dok *neprijatelji mojih prijatelja* neizbježno postaju i moji neprijatelji.⁹⁷

Na koncu možemo zaključiti da Aristotelov sveobuhvatni model, kojim uspostavlja dijalog između teorijsko-filozofskog pristupa i realnosti svakodnevice, prijateljstvo vidi kao odnos premrežen afektivnim, moralnim i pragmatičnim slojem.⁹⁸ Aristotelova perspektiva obuhvaća sve slojeve društva grčkog polisa, čije privatne i emocionalne odnose vezuje uz javno-političko djelovanje, pri čemu je temeljna svrha prijateljstva postizanje dobrog života (*eudaimonía*), potpunog ispunjenja i trajne sreće.

2.1.2. Helenistički svijet

Društvo helenističkog razdoblja⁹⁹ zahvatile su krupne promjene koje su označile kraj središta života koncentriranog u *polisu* i izmjestila ga na široki prostor kojim je ovladao Aleksandar III. Veliki (356. pr. Kr. – 323. pr. Kr.). Nakon

⁹⁵ Aristotel 2019: 1171a: 15–20.

⁹⁶ Aristotel 1877: 1359b: 2–17.

⁹⁷ Liuzzo Scorpo:15, nap. 26.

⁹⁸ Mulgan 2000: 15–32; Tessitore 1995; Yack 1993.

⁹⁹ Početak toga razdoblja smješta se između 334. i 323. pr. Kr., dok njegovu završnu granicu, prema sve češćem shvaćanju, čini bitka kraj Akcija (31. pr. Kr.) i pojava Rimskoga Carstva s Oktavijanom Augustom (63. pr. Kr. – 14. po. Kr.).

njegove smrti fragmentacija carstva i razjedinjenost među različitim centrima moći utjecali su na filozofsko razumijevanje uzornog života i teorijsko poimanje prijateljstva. Zbog političkih i kulturoloških promjena koje su obilježile to razdoblje, iskristalizirale su se dvije temeljne razlike u odnosu na klasično doba. Najprije, filozofska stajališta više nisu bila ograničena na uzak krug elitnih intelektualaca, već su bila dostupna širokim masama, nudeći im sredstvo spasenja. Drugi važan pomak bio je usmjeravanje pozornosti autora filozofskih djela na veće ili nešto manje zajednice koje su shvaćali kozmopolitski.¹⁰⁰

Provedena istraživanja za helenističko razdoblje pokazala su kako je prijateljstvo često bilo povezano s nekim oblikom ugovornog savezništva, kojim su se uključene strane obvezivale na vojnu pomoć.¹⁰¹ Prijateljstva uspostavljena između grčkih vladara i Rimljana predstavljaju samo jedan od mnogih primjera koji dokazuju da su interkulturološka prijateljstva uobičajen način interakcije u periodu diseminacije grčke kulture. Ipak, mnoge tradicije klasičnog razdoblja, kao što su princip naslijeđenog prijateljstva ili stajalište kako treba pomagati prijatelje, a mrziti neprijatelje svojih prijatelja, zadržane su i u periodu helenizma.¹⁰² Temeljna razumijevanja koncepta prijateljstva helenističkog doba nude promišljanja stoika i epikurejaca, koji su zastupali jasnija i stroža pravila funkcioniranja prijateljstva negoli je to bilo zamjetno u klasičnom razdoblju.

Stoici, čije poglede na prijateljstvo¹⁰³ najbolje možemo rekonstruirati iz Senekinih razmatranja, posvjedočuju preuzimanje nekih postulata klasičnog doba. Tako, primjerice, potvrđuju Sokratovo mišljenje da je za „blažen život“ (*eudaimonia*) dostatna moralna vrlina, koju oni izjednačavaju sa znanjem.¹⁰⁴ Razboritost je za stoike znanje o dobrim, lošim i o onim stvarima koje ne ubrajamo ni u jednu od te dvije kategorije.¹⁰⁵ Moralno indiferentne stvari su one koje se ne mogu svrstati ni u vrline ni u poroke, a upravo njima čovjek posvećuje najviše vremena, pokušavajući ih doseći. Osim bogatstva, obitelji i robova, tu ubrajaju i prijateljstvo.¹⁰⁶ Za razliku od filozofa klasičnog razdoblja, stoici drže kako pri-

¹⁰⁰ Baltzly & Eliopoulos 2014: 31; Long 2008: 57.

¹⁰¹ Baltzly & Eliopoulos 2014: 27.

¹⁰² Baltzly & Eliopoulos 2014: 29.

¹⁰³ Hutter 1978: 128–129.

¹⁰⁴ Gourinat 2014: 22.

¹⁰⁵ Gourinat 2014: 46.

¹⁰⁶ Plećaš 2019: 79.

jateljstvo ne predstavlja temeljnu ljudsku potrebu, jer kad pojedinac dosegne vrlinu, on je samodostatan. Iako prijateljstvo ne zauzima središnje mjesto u ljudskom životu, stoici ga ipak ne odbacuju u potpunosti, već ga promatraju kao moguće sredstvo koje može pridonijeti ostvarenju vrline.¹⁰⁷ Stoičku misao nasljedovao je Seneka, kao istaknuti pripadnik rimske tradicije, koji iznova ističe važnost povjerenja i iskrenosti među prijateljima koji dijele iste vrijednosti i vrline.¹⁰⁸ Senekin doprinos ogleda se u tome što se udaljio od odnosa temeljnog isključivo na vrlini, osobnom zadovoljstvu i egoizmu, što se kao prigovor moglo uputiti epikurejskoj školi.

Epikur (oko 341. – 270. pr. Kr.) je dao daljnji doprinos leksičkom razumijevanju prijateljstva, načinivši distinkciju između termina *philoí*, koji označava prijatelje, i *philia*, koji označava prijateljstvo. Prema Epikuru, prijatelji ulaze u odnos motivirani pragmatičnim razlozima, očekujući ispunjavanje svojih potreba od drugog sudionika odnosa. S druge strane, prijateljstvo poima kao iskren i nehinjen odnos međusobne potpore, za kojim svi ljudi čeznu.¹⁰⁹ Epikurov inventivan pristup razumijevanja prijateljstva ogleda se u činjenici da on više ne podrazumijeva njegovu realizaciju isključivo među muškarcima u javnom prostoru urbanih središta, već dopušta da se zajednički život osnažen empatijom i solidarnošću ostvaruje u ruralnoj sredini, pa čak i među ženama i djecom. Prijateljski odnos potreban je svima, jer je za Epikura on sredstvo kojim se umanjuje osobna patnja te postiže mentalno i duhovno zdravlje članova okupljenih u zajednicu.¹¹⁰ Između epikurejske poganske zajednice nazvane „Vrt“ i ranokršćanskih zajednica uočljiva je značajna bliskost, što upućuje na zaključak da su stavovi epikurejaca o poimanju prijateljstva bili utkani u kasnije kršćanske interpretacije.

Dosada iznesena filozofska stajališta o prijateljstvu tijekom helenističkog razdoblja dodatno je obogatio Plutarh (oko 46. – 127.), koji upozorava da prijateljstvo ne nastaje kao produkt slučajnih okolnosti, već prijatelje valja pomno birati nakon dužeg vremena provedenog zajedno. Prema njegovu shvaćanju, iskreno prijateljstvo traga za korisnošću kao potrebom, vrlinom kao dobrom i intimnošću kao ugodom. Plutarh razlikuje pravo i lažno prijateljstvo, ističući

¹⁰⁷ Plećaš 2019: 80–82.

¹⁰⁸ Fiore 2004: 271–294.

¹⁰⁹ Brown 2002: 68–80.

¹¹⁰ Brown 2002: 68–80; Konstan 1996b: 387–396; Rocca 1993: 193–204; Rist 1980: 121–129.

kako prijatelj nije netko tko laska već kritički i istinito donosi sudove.¹¹¹ Istinski prijatelji skupa prolaze radosti, brige i nevolje, pomažu si i savjetuju, časte se i putuju skupa. Njihov je odnos recipročan i počiva na ljubavi.¹¹² Time je Plutarh precizno opisao temeljne postulate koje valja ispuniti za iskreno prijateljstvo, čemu atenska demokracija nije pridavala veći značaj.

2.1.3. Rimska tradicija

Uspostavom Rimske Republike došlo je do promjene u razumijevanju koncepta prijateljstva,¹¹³ pa se prijateljima sada nazivaju svi oni koji su si međusobno naklonjeni i imaju koristi od tog recipročnog odnosa. Ipak, republikansko uređenje branilo je imenovati prijateljem ikoga tko se ogriješio o interese Republike, pa čak i ako je riječ o donedavnom savezniku, čime se patriotizam nametnuo kao temeljna društvena vrijednost. U latinskoj tradiciji zamjetni su i drugi pomaci u viđenju geneze prijateljstva, u usporedbi s grčkom filozofskom misli. Dok je ranije „dobra volja“ smatrana nužnim preduvjetom za uspostavu prijateljstva, u rimskom se razdoblju na nju počinje gledati kao na rezultat odnosa dugog trajanja.¹¹⁴ U terminološkom pogledu Aristotelovu *philia* zamijenila je *amicitia* koja povezuje gradove, države, ali i pojedince. Za razumijevanje transformacije paradigme prijateljstva iznimno je važno istaći Ciceronov doprinos (106. – 43. pr. Kr.), kojim je uspio sintetizirati i uskladiti stavove Aristotela, stoika i Sokrata s novim gledištima rimskog razdoblja.¹¹⁵ Za Cicerona prijateljstvo jest univerzalno, ali i osobno, te se uspostavlja s onima s kojima se dijele iste vrijednosti temeljem prirodne potrebe. Istinsko prijateljstvo, temeljeno na vrlini, dio je čovjekove urođene prirode, a proizlazi iz ljubavi, što ga čini dijametralno suprotnim proračunatom prijateljstvu koje je usmjereno potrazi za određenim benefitima.¹¹⁶ Premda Ciceron prijateljstvo definira kao: *kao dobru volju usmjerenu koristi onoga kojega se voli, a uzvraćeno je istom mjerom*, nužna je i međusobna sličnost u vrlinama i osobinama ličnosti sudionika tako definiranog odnosa.

¹¹¹ Baltzly & Eliopoulos 2014: 43.

¹¹² Baltzly & Eliopoulos 2014: 44.

¹¹³ O prijateljstvu u rimskom doba vidi: Verboven 2011: 404–421.

¹¹⁴ Fitzgerald 1997; Brunt 1965: 1–20.

¹¹⁵ Vidi: Fiore 1997: 59–76.

¹¹⁶ Ciceron 2001, VIII: 26; Cassidy 1999: 54.

Stoga je za njega, baš kao i za Aristotela, prijatelj *drugi ja*.¹¹⁷ Ipak, u Ciceronovo doba prijateljske veze odnose se ponajprije na uspostavu političkih savezništava među uglednim i bogatim obiteljima koje su stremile realizaciji svojih privatnih interesa unutar grada.¹¹⁸ Za Cicerona su osobna korist i podilaženja u sferi političkog prijateljstva znatno manje vrijednosti u usporedbi s istinitošću, vrlinom i iskrenošću. Aristotelova *eúnoia* kod Cicerona postaje *benevolentia*, koja je i dalje usmjerena na dobro prijatelja, bez primisli na ostvarenje ikakve osobne koristi. Zbog toga Ciceron prijateljske veze vrednuje dubljim od pukih političkih savezništava, pri čemu počivaju na povjerenju, no iznad svega požrtvovnom služanju interesima domovine.¹¹⁹ Najviše ideale pri tome predstavljaju odanost (*devotio*) i vjerna služba, uključujući i spremnost na smrt.¹²⁰ Prijateljstvo se time nametnulo kao temeljni organizacijski princip društveno-političkog života Ciceronova doba. Konačno, Ciceron prijateljstvo definira kao „ništa drugo doli sklad među svim božanskim i ljudskim stvarima, udružen s dobrohotnošću i ljubavlju“ (*Est enim amicitia nihil aliud nisi omnium divinarum humanarumque rerum cum benevolentia et caritate consensio*).¹²¹ Time postaje jasno kako njegova promišljanja o prijateljstvu predstavljaju nadgradnju Aristotelovih razmatranja, sintetiziranih sa Senekinim stajalištima, a koja će potom biti integrirana u kršćansku misao.

Na koncu poimanja razvoja koncepta prijateljstva u grčkom i rimskom razdoblju iskristaliziralo se još jedno pitanje: je li taj odnos u političkoj sferi bio izraz ugovornih obveza, prema kojima je bilo točno propisano što se očekuje od svake strane, ili je pak bio izraz dobronamjernosti i vrlina koje valja prakticirati kako bi se postigao dobar život? Razumijevanje i primjena odrednica toga tipa povezivanja ovise o širem kontekstu u kojem se realizira, kao i o motivima: želi li se dosegnuti neki pragmatični cilj i promovirati političku, vojnu i ekonomsku dobit ili se prijateljstvo prepoznaje u situacijama u kojima ono nije bilo uvjetovano, već je hvaljeno samo po sebi.¹²²

¹¹⁷ *Quod nisi idem in amicitiam transferetur, verus amicus numquam reperietur; est enim is qui est tamquam alter idem*, Ciceron, *Laelius de Amicitia*: 80., preuzeto s: <https://www.thelatinlibrary.com/cicero/amic.shtml> (pristupljeno: 13. kolovoza 2025.).

¹¹⁸ Ciceron 2001, VII: 23.

¹¹⁹ Hermanson 2019: 28–29.

¹²⁰ Hyatte 1994: 34.

¹²¹ Ciceron, *Laelius de Amicitia*: 20, preuzeto s: <https://www.thelatinlibrary.com/cicero/amic.shtml> (pristupljeno: 13. kolovoza 2025.); Gold 1987: 40, 71, 104.

¹²² Za raspravu vidi: Roshchin 2017: 35–36.

2.2. Rano kršćanstvo

Pojavom kršćanstva nije došlo do prekida s antičkim teorijama o prijateljstvu, već naprotiv, one su u znatnoj mjeri uspješno ugrađene u tekstove crkvenih otaca i naučitelja. Objasnidbene paradigme, skicirane u djelima glavnih predstavnika grčke i rimske tradicije, posebice stoika i Cicerona,¹²³ zaživjele su u kršćanskim spisima tijekom 4. i 5. stoljeća, u kojima su dijelom preoblikovane, uvažavajući sveprožimajući božanski duh i velikodušnu ljubav.¹²⁴ Grčko i rimsko prijateljstvo infiltrirano je u kršćanski diskurs uvažavajući ideju da je prijateljstvo pojavni oblik *agape*, koja se očituje kao neuvjetovana ljubav pružena jednako svim ljudima.¹²⁵ Ciceronov je model u srednjovjekovnoj teološkoj misli izmješten s vjernosti i odanosti domovini na Boga, čime ljubav i prijateljstvo postaju ključne poveznice nebeskog i zemaljskog Kraljevstva. Stoička ideja o božanskom korijenu prijateljstva i viđenju svake duše kao dijela „vječne vatre“, posredstvom Seneka i Cicerona, prenesena je u rano kršćanstvo gdje su svi ljudi smatrani „braćom“ jer su djeca istog Oca.¹²⁶ Tako prijatelji više ne sudjeluju u međusobnom odnosu zato što dijele iste vrline, kao što je to bio slučaj u antici, već zato što su ujedinjeni u Isusu Kristu, kao braća povezana istom vjerom.¹²⁷

Za razumijevanja razvoja koncepta prijateljstva u razdoblju ranog kršćanstva važno je ukazati na svetopisamski utjecaj, premda u srednjem vijeku još uvijek ne postoji jednoznačno poimanje *sacrae paginae*.¹²⁸ Prijateljstvo se u Starom zavjetu ne spominje često,¹²⁹ no izvrsno je oprimjereno u odnosu Davida i Jonatana. Njihovo prijateljstvo potvrđeno je sklapanjem saveza, praćeno darivanjem¹³⁰ i prisegom, koja uključuje emocionalnu komponentu.¹³¹ Osim ljubavi,

¹²³ Za transformaciju Ciceronovih ideala prijateljstva u srednjovjekovnom razdoblju vidi: McEvoy 1999: 3–36.

¹²⁴ Za kršćansku terminologiju ljubavi vidi: Brady 2003: 52–54; Cassidy 1999: 45–67.

¹²⁵ McGuire 1988: 349; Dorothea 1948: 219–222.

¹²⁶ McEvoy 1999: 20.

¹²⁷ Konstan 1997: 161.

¹²⁸ Smith 1996: 1–16.

¹²⁹ McGuire 1998: XVII–XXIX; Tadmor 2005: 151–157.

¹³⁰ 1Sam 18, 3–4.

¹³¹ *Tada se Jonatan još jednom zakune Davidu ljubavlju svojom, jer ga je ljubio svom ljubavlju duše svoje*, 1Sam 20, 17.

pa i snažnije od one prema ženi, zamjetne su i druge emocije, poput tuge, boli i očaja iskazanih u trenutku fizičke smrti prijatelja, kojeg David naziva svojim „bratom“,¹³² iako je Jonatan bio sin kralja Šaula koji ga je nastojao ubiti.

U Novom zavjetu dolazi do potpunog zaokreta dotadašnje geneze koncepta prijateljstva, jer Isus Krist ne naziva svoje učenike više slugama, već prijateljima (Iv 15, 15). Prijatelji su zato što im je objavio svoje zapovijedi,¹³³ a oni ih vrše.¹³⁴ Time je dokinuta hijerarhijska razlika među sudionicima prijateljskog odnosa, što je omogućilo da ono postane moguće i među statusno nejednakim pojedincima. Poziv upućen svakomu ponaosob da ostavi oca, majku, ženu, djecu, braću i sestre kako bi bio Isusov učenik¹³⁵ daje naslutiti kako je prijateljstvo smatrano važnijom vezom od obiteljskih i bračnih odnosa. Isus Krist daje svojim sljedbenicima novu zapovijed: *Ljubite jedni druge; kao što sam ja ljubio vas* (Iv 13, 34), pri čemu najveći iskaz ljubavi predstavlja dati svoj život za prijatelja (Iv 15, 14). Iz novozavjetnih tekstova možemo stoga zaključiti kako je prijateljstvo bilo temeljni organizacijski model ondašnjeg društva, popraćen emocionalnim iskazima, među kojima se kao najvažnija prometnula ljubav.

Pod utjecajem biblijskih tekstova, u kršćanskoj teološkoj misli ljubav i prijateljstvo viđeni su kao istoznačnice koje povezuje Bog. Prijateljstvo je time postalo univerzalno i vezivalo se za sveprožimajuću ljubav (*agape, caritas, dilectio*) usmjerenu prema bližnjem, bez obzira na to bio on dobar ili zao.¹³⁶ Drugim riječima, svi su kršćani bili pozvani na iskazivanje ljubavi prema bližnjima koji se nazivaju *braćom u vjeri* (Rim 12, 10). Ta je misao utkana u srednjovjekovni kršćanski mentalitet Latinske Europe te će poslužiti kao podloga za nastanak srednjovjekovnih bratovština, gildi, molitvenih zajednica i vojnih bratovština.

Temeljem dosada izloženog nameće se zaključak da u ranokršćanskim spisima najuzvišeniji odnos jest prijateljstvo uglavljeno u Kristu, s drugim kršćanima koji se međusobno nazivaju braćom i povezani su božanskom ljubavlju. Takvo tumačenje dodatno je obogaćeno interpretacijama pojedinih crkvenih

¹³² *Smrt me tvoja, Jonatane, ožalosti! Žao mi je tebe, brate, Jonatane! Kako li mi drag bijaše ti veoma! Ljubav tvoja bijaše meni još od ženske čudesnija*, 2Sam 1, 25–26.

¹³³ Iv 15, 15.

¹³⁴ Iv 15, 14.

¹³⁵ Mt 8, 21–22; 10, 34–37; 12, 46–50; 19, 29; Mk 3, 31–35; Lk 8, 19–21; 12, 51–53; 14, 26; 18, 29–30.

¹³⁶ Dorothea 1948: 219–222.

naučitelja, poput Sv. Ambrozija (oko 340. – 397.).¹³⁷ Prema njemu, prijateljstvo je odnos u kojem se pojedinac ogoljuje pred drugim, iznoseći svoje brige, čežnje i misli, a taj proces dijeljenja intime na njega djeluje terapijski.¹³⁸ U isto vrijeme Sv. Augustin iz Hippa (354. – 430.)¹³⁹ potvrđuje kršćansku doktrinu prema kojoj je prijateljstvo u svom idealnom obliku moguće ostvariti isključivo Božjim posredstvom. U svojim razmatranjima ističe da se prijateljstvo ostvaruje tek u međusobnoj ljubavi, ujedinjenosti i želji za ostvarenjem dobra drugog. To nužno iziskuje okretanje Bogu, koji je ne samo središte već i početak svakog prijateljstva, no ujedno i jamac njegove trajnosti.¹⁴⁰ Isto tako, valja spomenuti promišljanja Sv. Izidora iz Seville (oko 560. – 636.) koji piše da prave prijatelje povezuje neproračunata ljubav, pri čemu donosi listu poželjnih osobina koje krase istinskog prijatelja. Osim toga, on razmatra kako sačuvati prijateljstvo kroz protok vremena, ali i koje su moguće posljedice lažnog prijateljstva.¹⁴¹

Pojava kršćanstva označila je početak traganja za osobnim spasenjem koje je rezultirao povlačenjem pojedinaca od svijeta u osamu i isposničke zajednice kako bi postigli sjedinjenje s Bogom. To je doprinijelo slabljenju interesa za promicanje općeg dobra, što je odlika grčkog i rimskog razdoblja. Antički porijeklo, zasnovan na vrijednostima prijateljstva, mira i časti, uporište je našao u društvenoj koheziji i čvrstim institucijama, koje su bile stubokom narušene prodorom „barbarskih“ plemena. Zbog toga su se društva posljedično okretala od služenja državi i centru moći na izmaku antike, vlastitim interesima i poslovima. Pojavom kršćanstva svi su se odnosi integrirali u jedan, prožet Božjom ljubavlju. Prijateljstvo je tako postalo sveobuhvatan odnos koji je trebao prožimati sve, od obiteljske do zajednice kršćana, kao i sve hijerarhijske odnose: između Boga i ljudi, gospodara i njegovih podložnika. Time antičko prijateljstvo, kao sveobuhvatna društvena veza, nije iščezlo već je integrirano u novu religiju, što je u znatnoj mjeri rezultiralo gubljenjem javno-političkog aspekta u primjenjivosti koncepta.

¹³⁷ White 1992.

¹³⁸ Konstan 1997: 150.

¹³⁹ Više o Sv. Augustinu vidi u: Brown 1967., a o njegovu viđenju prijateljstva: McNamara 1958; Lienhard 1990: 279–296;

¹⁴⁰ White 1992: 185–217; Burt 1999; Jaeger 1999a: 185–200.

¹⁴¹ Vorontsov 2017: 395–412.

2.3. Skolastička misao

Dok u ranom srednjem vijeku prijateljstvo više nije tema koja se nalazi u središtu interesa učene elite, kao što je to bio slučaj u antici, ona ipak posve ne iščezava, već je usmjerena prema ljubavi, diskursu koji je već bio izrazito razvijen u okviru karolinške renesanse.¹⁴² Nakon dužeg vremena koncept ponovno dobiva središnju ulogu u redovničkim zajednicama u nastajanju, koje opisuje nesebična ljubav – *caritas*. Osim toga, u svom tjelesnom ostvarenju, kao što su poljubac i zagrljaj, prijateljstvo dobiva jači zamah jer teološka misao počinje tijelu pridavati veći značaj.¹⁴³ Daljnji razvoj koncepta potaklo je osnivanje i razvoj katedralnih škola te promišljanje diskursa posvećenog prijateljstvu na dvorovima, dok su samostani i sveučilišta oživili interes za antičke autore koji su postali dostupni piscima karolinške renesanse.¹⁴⁴

Kroz čitav kasni srednji vijek politička interakcija, koja je sadržavala iskaze prijateljstva, snažno se oslanjala na Ciceronovu retoričku tradiciju, ali i prateće izvedbe ukrštene s umijećem *Ars dictaminis* u 11. stoljeću te njegovim kasnijim izvedbama, kao i s *Ars notarie*.¹⁴⁵ Tako Sv. Anselmo (oko 1022. – 1109.)¹⁴⁶ nije antičko prijateljstvo samo zaogrnuo u okvir kršćanske ljubavi već je i oblikovao kanon osobnog pisma redovničkoj braći, obilježenog bliskošću i intimnošću, posebno vidljivih u pozdravnom dijelu pisma.¹⁴⁷ To znači da je tijekom 11. stoljeća došlo do pomaka u razumijevanju prijateljstva, koje se više nije uspostavljalo isključivo u političkom kontekstu, već je postalo i privatna veza. Njome se oblikovao i iskazivao osobni identitet, ponajprije u smislu duhovne povezanosti s Bogom, koja se ostvaruje među redovničkom braćom posredstvom *caritas*.¹⁴⁸ Zanimljivo je kako već Sv. Aelred iz Rievaulxa (1110. – 1167.) ukazuje da prijateljstvo nije isključivo duhovna spona, već uključuje i obveze, što se može primijeniti na svakodnevicu, javno djelovanje i politički život.¹⁴⁹ Obvezujuću ulo-

¹⁴² Fiske 1961: 551–575.

¹⁴³ Walker Bynum 2017.

¹⁴⁴ Jaeger 1994.

¹⁴⁵ Patt 1978: 133–155; Witt 2015: 359–368; Constable 1976.

¹⁴⁶ Southern 1963; Evans 1989.

¹⁴⁷ Lanham 2004.

¹⁴⁸ Fiske 1970.

¹⁴⁹ Raguž 2008: 261–285.

gu prijateljstva, temeljenu na ljubavi, nadalje su iscrpno promišljali pisci krajem 12. i u 13. stoljeću.¹⁵⁰ Koncem 12. stoljeća ljubav prema Bogu, koja se prelijeva prema bližnjem, sistematizirao je Petar iz Bloisa (1130./1135. – 1211./1212.) u svom djelu *De amicitia christiana et de dilectione dei et proximi*.¹⁵¹ U izrazito mobilnom društvu 13. stoljeća tema prijateljstva nastavlja se ubrzano razvijati, u skladu s novim društveno-političkim i teološkim okolnostima.¹⁵² U tom kontekstu osobito se ističe djelo Albertana iz Brescije (1195. – 1270.) *De amore et dilectione dei et proximi et aliarum rerum et de forma vite*,¹⁵³ čiji naslov jasno odražava kontinuitet s djelom Petra iz Bloisa, ali i pomak prema sveobuhvatnijem razumijevanju te teme. Za Albertana, ljubav ostaje temelj svakog prijateljstva, no on naglašava i dodatne uvjete poput vjernosti, zajedničkog blagovanja, razgovora i međusobnog pružanja usluga. Time prijateljstvo dobiva naglašeniju socijalnu i pragmatičnu ulogu, više usmjerenu na svakodnevne potrebe nego na pomalo apstraktne vrline.¹⁵⁴ Iako smatra da pružanje pomoći ne smije biti uvjetovano očekivanjem uzvrata, jer bi to značilo da se radi o trgovačkom odnosu, a ne prijateljstvu, Albertan uviđa važnost priznanja i zahvale za primljenu pomoć. Iz toga proizlazi da je za Albertana prijateljstvo moguće uspostaviti među osobama različitog društvenog statusa.¹⁵⁵ Učitelj retorike Boncompagno da Signa (1170. – 1250.) značajno je pridonio srednjovjekovnoj raspravi o prirodi prijateljstva, osobito svojim promišljanjima o *lažnom prijateljstvu*, što je tema koja je u 13. stoljeću sve prisutnija u intelektualnim raspravama. U svojim djelima Boncompagno razotkriva i sustavno klasificira čak dvadeset i dva pojavna oblika lažnih prijatelja. Među identificiranim tipovima ističu se: slatkorječivac bez pokrića, izdajnik, proračunat, pohlepan i ljubomorani prijatelj, onaj koji uvjetuje prijateljstvo i ponaša se *kako vjetar puše*, koji je prijatelj samo zato što dijelite zajedničkog neprijatelja itd.¹⁵⁶ Za razumijevanje geneze prijateljstva neizostavno je i djelo Tome Akvinskog (oko 1225. – 1274.) koji u istom periodu iznosi ideju da je moguće ljubiti neprijatelja jer je i on nečiji prijatelj, a pogoto-

¹⁵⁰ Vidi: Haseldine 1993: 390–414.

¹⁵¹ Köhn 1973; Southern 1970: 105–132.

¹⁵² Mullet 1999: 166.

¹⁵³ Hiltz 1980.

¹⁵⁴ Mews & Chiavarioli 2014: 90.

¹⁵⁵ Mews & Chiavarioli 2014: 90.

¹⁵⁶ Mews & Chiavarioli 2014: 92.

vo zato što Bog voli sve ljude.¹⁵⁷ Time se naslonio na Isusovu zapovijed ljubavi prema neprijateljima i progoniteljima sačuvanu u Matejevu evanđelju, čime se kršćani jasno razlikuju od pogana, koji pozdravljaju samo svoju braću.¹⁵⁸ Toma se, osim toga, bavio i političkim prijateljstvom čije važne komponente prema njemu čine sloga, težnja za mirom i međusobnim napredovanjem. Obostrano poštivanje i očuvanje časti sudionika prijateljskog odnosa ističe kao ključnu komponentu za očuvanje mirnog i skladnog života.¹⁵⁹

U ranom srednjem vijeku *amicitia* je u političkoj sferi označavala isto što i u rimsko doba, prijateljsku vezu savezništva na koju se računalo u trenutcima krize, korištenu kao resurs informacija i osiguranje pružanja materijalne pomoći. Prema G. Althoffu, upravo takve veze činile su ishodište za uspostavu političkih struktura vlasti na europskom zapadu u ranom srednjem vijeku.¹⁶⁰ Od kasne antike do izmaka ranog srednjeg vijeka društvo se stubokom mijenjalo: institucionalni okvir Rimskog Carstva bio je oslabljen, no ne i posve uništen, kršćanstvo se nezaustavljivo širilo namećući vlastiti vrijednosni i moralni sustav, osobni odnosi prodrli su u privatnu i javnu sferu, a hijerarhizacija društva, zamjetna u karolinškom razdoblju, nastavila se ubrzano razvijati kroz veze zavisnosti karakteristične za srednji vijek. Kompleksno umrežavanje na kojemu su počivali društveno-politički odnosi i dalje se temeljilo na moralnim vrijednostima odanosti i povjerenja, pri čemu se može doimati kako je prijateljstvo imalo drugorazredni značaj u usporedbi sa srodničkim vezama i tzv. „feudalnim odnosima“. Ipak, radi se o složenom fenomenu čijem izučavanju treba pristupiti iz različitih uglova, s obzirom na širi kontekst u kojem se javlja.¹⁶¹

2.4. Kasno srednjovjekovlje

Kasnosrednjovjekovno razdoblje preuzelo je značajan dio antičkog nasljeđa, što potvrđuje prisutnost istovjetnih *toposa* u geografski udaljenim dijelovima

¹⁵⁷ Liuzzo Scorpo 2014: 19.

¹⁵⁸ Mt 5, 43–48.

¹⁵⁹ Liuzzo Scorpo 2014: 20.

¹⁶⁰ Althoff 1999: 91–105; Reynolds & Brubaker 2004.

¹⁶¹ Za detaljniju analizu različitih vrsta odnosa i njihova međuprožimanja tijekom kasnosrednjovjekovnog razdoblja vidi poglavlje 4. „Prijateljstvo i drugi oblici povezivanja“.

Europe. Primjerice, grčko i helenističko nasljeđe o prijateljstvu, kao obliku jedinstva duše i tijela, potvrđeno je kao vrlo rašireno stalno mjesto, sve do izmaka srednjeg vijeka.¹⁶² Neke od tih naslijeđenih predodžbi nastavile su se dalje razvijati, pritom prolazeći kroz različite promjene i nadopune.¹⁶³ Tako, primjerice, sinergija između prijateljstva i romantične ljubavi predstavlja novinu koja je u ovom razdoblju po prvi puta zabilježena u europskoj tradiciji.¹⁶⁴

Političko prijateljstvo, kao i u prethodnim stoljećima, zadržalo je funkciju korisne veze u uspostavi i održavanju mira, uključujući pružanje vojne i ekonomske pomoći. Obveze proistekle iz prijateljskog odnosa često su bile nasljedne te su se mogle temeljiti na pragmatičnom ugovoru, temeljenom na prisezi, ali tek od 12. stoljeća. G. Althoff smatra da se prije toga prijateljstvo temeljilo na zakletvi o pružanju pomoći u slučaju nevolje.¹⁶⁵ Prema tumačenju V. Epp, *amicitia* u kasnom srednjem vijeku označava *uzajamnu, vrijednosno utemeljenu i moralno obvezujuću dužnost između dvaju ili više partnera, pojedinaca ili kolektiva, te sadrži afektivne i ugovorne elemente, a manifestira se u pružanju recipročnih usluga*.¹⁶⁶ Tako definirano prijateljstvo predstavljalo je jedan od najvažnijih društveno-političkih odnosa, koje se može dovesti u vezu i uspoređivati s krvnim srodstvom, „feudalnim odnosima“, bratovštinama i kumstvom. Tako su se, primjerice, članovi obitelji, povezani krvnom ili bračnom vezom, mogli smatrati prijateljima jer su dijelili tegobnosti svakodnevnog života, a u trenutku potrebe međusobno su se oslanjali jedni na druge, čak i na bojnopolju.¹⁶⁷

U trećoj knjizi *Libri della famiglia*, Firentinac Leon Battista Alberti kroz usta svoga junaka iznosi stav o tome čemu je privrženiji: obitelji, bogatstvu, časti ili prijateljstvu. Naime, on piše: *Zbog prirode ljubavi i milosrđa, obitelj mi je draža od bilo čega. A da bi se uzdržavala obitelj, potrebne su stvari. Da bi se sačuvala obitelj i stvari, potrebni su prijatelji, s kojima se savjetuješ, koji ti pomažu da izdržiš i izbjegneš razne sudbine. Kako bi s prijateljima ubirao materijalne uspjehe, plodove obitelji i prijateljstva, potrebno je uživati čast i autoritet*.¹⁶⁸ Tim

¹⁶² McEvoy 1999: 7.

¹⁶³ Mews *et al.* 2003; Murphy 1974.

¹⁶⁴ Vidi: Hyatte 1994.

¹⁶⁵ Althoff 1998: 210.

¹⁶⁶ Epp 1999: 299.

¹⁶⁷ Legros 1980:132–133.

¹⁶⁸ Lazzarini 2010: 1.

riječima Alberti potvrđuje ukrštenost materijalnih probitaka, obitelji, prijateljstva i osobne moralne reputacije, što čini temelje građanskog i političkog života petnaestostoljetnih talijanskih gradova-država, pri čemu Dubrovnik ne predstavlja izuzetak.

Kako su dubrovačke vlasti shvaćale političko prijateljstvo, odražava obraćanje Stjepanu Vukčiću Kosači 1441. godine, u kojem ističu da „veza prijateljstva“ (*vinculo della amicitia*) podrazumijeva obvezu koja zahtijeva sudjelovanje u potrebama i ostvarenju sreće drugog sudionika odnosa.¹⁶⁹ U razmatranjima političkog prijateljstva vijećnici su se oslanjali na kasnosrednjovjekovnu teološku misao, prema kojoj ta veza predstavlja izravno Božje djelovanje u svijetu, usmjereno na osiguranje sveopće harmonije.¹⁷⁰ S obzirom na to da očuvanje mira i stabilnosti poretka čine bitnu osnovu dubrovačke kasnosrednjovjekovne unutarnje i vanjske politike, ne iznenađuju brojni arhivski zapisi koji potvrđuju taj cilj.¹⁷¹

S druge strane, vijećnici su sukobe, skandale i novotarije, koji ugrožavaju očuvanje ustaljenih normi, nastojali otkloniti te su na njih gledali kao nepoželjne.¹⁷² Svoja uvjerenja iskazali su riječima da *tijekom razdoblja mira male stvari postaju velikima i umnožavaju se, dok nesloga, mržnja, neprijateljstvo, podjele i ratovi velike stvari čine neznatnima.*¹⁷³ To je gledište postalo misao vodilja,

¹⁶⁹ *...chel debito del vinculo della amicitia vole chel li veri amici debano conciare et partecipare l'uno al altro tanto delle ad necesitate quanto felicitade., Lett. di Lev., vol. XIII, f. 13r, (7. 3. 1441.).*

¹⁷⁰ White 1992: 17–19; Cassidy 1999: 51–59.

¹⁷¹ *...e manifesto come la nostra signoria mai non desidero ne uolese guerra cum alguna persona, anzi sempre a amato e brama paxe., Lett. di Lev., vol. XI, f. 68v, (19. 1. 1432.); Magnifico voyuoda la mia signoria ragusa sempre a habuto singular vagbeza de meter paxe fra li signori principue amici suoy., Lett. di Lev., vol. XIII, f. 13v, (7. 3. 1441.).*

¹⁷² *Item se vignir a sentir che alguna novita ne voia esse fatta in le terre nuove, indurlo che ne sia favorevole che alguna novita non se sia fata., Lett. di Lev., vol. IV, f. 20r, (10. 6. 1403.); ...vedemo che la vostra signoria truoua noue exceptioni di ser. Zuan di Gondula e ser. Zoan di Crieta che za tanto tempo che voy dite essere debitori della vostra signoria delle quale exception ne femo gran marauiglia che con cose vecchie voi vogliate turbare et guastare, Lett. di Lev., vol. IX, f. 21v, (8. 11. 1423.); ...che alguno scandalo non possa succedere, Lett. di Lev., vol. XIII, f. 167r, (10. 3. 1445.); Lett. di Lev., vol. XIV, f. 49v, (13. 12. 1450.); ...de la bona fama vostra la qual spande per tuto el mondo et per vostra mazor laude et per non far nouita ali vostri amici at bon fratelli; E mai non cossa di far ogni male e nouita contra lo detto regimento... e non cerchi di turbar el nostro quieto e pacificho stato como sempre ha fatto e fa continuamente, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 75v, (14. 4. 1451.). Vidi i: Lazzarini 2015: 114.*

¹⁷³ *...per la qual piccole cose vien grande e multiplica de ben in meglio. E per le discordie odii inimicie diuision e guerre la grande cose vien piccole, Lett. di Lev., vol. XII, f. 184r, (30. 4. 1440.).*

isticana u različitim prigodama, kao kada sredinom 13. stoljeća u ugovoru s Kotoranima stoji: *...jer slogom rastu male stvari, a nasuprot neslogom i najveće propadaju. Vrlo je neprilično i nepošteno, osobito među susjedima, domaćima i bližnjima, među kojima mora biti sloga, da na bilo koji način može preotimati mah građanski razdor.*¹⁷⁴ Osim u političkoj komunikaciji, koja je mogla biti pravno sankcionirana, to je stajalište bogato potvrđeno i u umjetničkim ostvarenjima. Junije Palmotić u *Pavlimiru* piše da *i malahne stvari u skladu, moguće su snagu steći, a u neskladu i u smeći i valike moći padu.*¹⁷⁵ Osim u književnosti, arhitektonska su rješenja korištena kao vizualno-umjetnička sredstva odašiljanja istovjetnih poruka, pa slijedom toga na trijemu Kneževa dvora nenaoružani Mars i Venera veličaju mir.¹⁷⁶

Naposljetku, valja ukazati na još jedan važan kasnosrednjovjekovni aspekt funkcioniranja političkog prijateljstva: ono uspostavljeno s institucionalnim tijelima vlasti, kao apstraktnim pojmovima, i s visokopozicioniranim pojedincima u političkoj areni, koje je moglo prerasti u „moralno“ ili „prijateljstvo ugođe“, ako se poslužimo aristotelovskom terminologijom. E. Kantorowicz, u svojoj studiji o kraljeva dva politička tijela, ističe kako valja razlikovati prijatelje njegove krune, kao pravnog subjekta, i vladareve osobne prijatelje.¹⁷⁷ Politička struktura kasnog srednjeg vijeka umnogome je počivala na vezama privatne naravi, no bliski odnosi suradnje ostvarivali su se i među zajednicama, na kolektivnoj razini, što prijateljstvo čini složenim fenomenom. Kao pomoć pri njegovu usustavljanju moguće je razlikovati vertikalno i horizontalno prijateljstvo, tjelesno i duhovno, osobno i kolektivno, pragmatično i emocionalno, materijalno i simboličko, iako su se te razine u izvedbi uglavnom preklapale.

Prijateljski odnosi u političkoj domeni javno su potvrđivani gestama i ritualnim radnjama koje su vremenom dobile prepoznatljivu strukturu. Poljubac mira, zagrljaj, izmjena darova, rukovanje, naklon, zajedničko objedovanje i jahanje, ceremonijalne svečanosti i gozbe, posjete, tituliranje i davanje prisega mogu se interpretirati u tom svijetlu.¹⁷⁸ Ti neverbalni iskazi bliskosti mogu se tumačiti kao naučena konvencija, lišena emocionalnog upliva, svojstvena pri-

¹⁷⁴ Foretić 1980: 104.

¹⁷⁵ Palmotić 1995:108.

¹⁷⁶ Fisković 1993: 149–151.

¹⁷⁷ Kantorowicz 1957: 498.

¹⁷⁸ Petkov 2003; Herman 2002: 41–72.

vatnim odnosima prijateljstva. Međutim, pitanje je koliko je ta ocjena točna jer strukture vlasti čine ljudi na koje utječu njihovi osobni stavovi, navike, vrijednosti, iskustva i svjetonazori, dok razina društvenog življenja pojedinca nije lišena utjecaja institucija vlasti.¹⁷⁹ Čak i pri razmatranju institucionaliziranih oblika prijateljstva, treba uključiti emocionalnu komponentu, tako da često isticana razlika između emocionalnog i instrumentalnog prijateljstva više ne nudi zadovoljavajući interpretativni okvir.¹⁸⁰ Premda su se u sferi političkog djelovanja tijekom 14. i 15. stoljeća prijateljski odnosi uspostavljali primarno zbog dosizanja određenog cilja, a od sudionika toga odnosa očekivala se međusobna naklonjenost te pružanje pomoći i usluga, ono nipošto nije bilo lišeno intimnih odnosa i afektivne strane. Štoviše, prilikom promišljanja načina realizacije vanjskopolitičkih ciljeva dubrovačke su vlasti koristile pomno odabrane emocionalne strategije, što nameće nužnost njihova izučavanja na teorijskoj razini i praktičnim ostvarenjima u analizi kasnosrednjovjekovnog političkog prijateljstva. Kasnosrednjovjekovna dubrovačka politička misao i praksa nije bila usmjerena samo na osiguranje stabilnosti vlasti i mirnodopskog razdoblja već i na njegovanje ozračja društvenog sklada. U takvom uređenju prijateljstvo je predstavljalo temelj i cilj političkog djelovanja, čime je potvrđena njegova središnja uloga u životu grada tijekom kasnog srednjeg vijeka.

¹⁷⁹ Burrow 2002.

¹⁸⁰ Paine 1974: 3–4; Garnier 2000: 3–8; Bell & Coleman 1999: 15.

III.

DISKURS POLITIČKOG PRIJATELJSTVA

3.1. Jezik prijateljstva i ljubavi

Za istraživanje (ne)prijateljstva u političkom diskursu kasnosrednjovjekovnog Dubrovnika ključno je sagledati politički, društveni, kulturološki i religijski kontekst u kojem se pojavljuju jezični izrazi povezani s tim konceptima.¹⁸¹ Analiza značenja tih pojmova zahtijeva izdvajanje relevantnih leksema i sintagmi, jezičnih strategija i retoričkih figura,¹⁸² onako kako se pojavljuju u arhivskoj građi, uz objašnjenje njihova praktičnog značenja te načina na koji su ih povijesni akteri poimali u stvarnom svijetu. Kodovi i simboli unutar određene semantičke zajednice oblikuju se specifičnim terminima i formulama,¹⁸³ koji slijede ustaljena pravila pisanja, prihvaćena na širem prostoru kršćanskog Zapada.

U političkom kontekstu ključno je pitanje što prijateljstvo čini osobnim, odnosno institucionalnim i pravnim konceptom, te u kojoj mjeri moralna i emocionalna komponenta utječu na njegovu diskurzivnu i stvarnu izvedbu. To zahtijeva detaljnu analizu leksema i retoričkih normi koji reguliraju njegovu upotrebu u narativu, čineći ih stvarno obvezujućima. Jezik (ne)prijateljstva koji tekstu daje performativnu funkciju time ne služi isključivo za prijenos informacija, već je usmjeren na poticanje određenog ponašanja političkih subjekata, unutar specifičnog povijesnog konteksta.¹⁸⁴

Različite zajednice koriste raznovrsne lekseme za označavanje koncepta prijateljstva, pri čemu se značenja istovjetnih pojmova mogu stubokom razli-

¹⁸¹ Za teorijski okvir različitih modela prijateljstva uspostavljenih u diplomatskom narativu vidi: Rey 1991: 617–625.

¹⁸² Bourdieu 1977: 9.

¹⁸³ Bourdieu 1991; Hermanson 2013: 111–113.

¹⁸⁴ Kratochwil 2014: 68–74.

kovati. Istraživanje izraza korištenih za označavanje ljubavi i prijateljstva na srednjovjekovnom Latinskom Zapadu, u usporedbi s modernim europskim društvima, iznimno je složeno, jer su razlike duboko ukorijenjene u povijesnim specifičnostima. Štoviše, leksemi korišteni za obilježavanje odnosa prijateljstva te pratećih emocija, pragmatičnih i moralnih obveza mogu se razlikovati čak i unutar istog društveno-političkog i kulturološkog kruga.

Termin *amicitia* u diplomatskom diskursu tijekom srednjeg vijeka rijetko se pojavljuje prije sredine 14. stoljeća. Najraniji primjeri njegove upotrebe vezuju se uz Kastilju i Siciliju, odakle se taj pojam prenosi u diplomatsku komunikaciju ostvarenu između engleskog dvora i vladara sjeverne Europe. U ranom novom vijeku taj leksem postaje dio standardiziranih formula diplomatskog izričaja.¹⁸⁵ A. Guerreau-Jalabert¹⁸⁶ i J. Haseldine¹⁸⁷ utvrdili su da se u srednjovjekovnom kontekstu pojam *amicitia* često poistovjećuje s leksemima *amor*, *caritas* i *dilectio*, dok su semantičke analize pokazale kako razlike među njima, nastale u 19. stoljeću pod utjecajem romantizma, nisu primjenjive na ranija razdoblja. Dubrovački diplomatski narativ potvrđuje taj zaključak, pa se tako termini *amor*, *caritas*, *dilectio* i *concordia* pojavljuju u uskoj vezi s pojmom *amicitia*, pri čemu redovito dolazi do njihova značenjskog preklapanja.¹⁸⁸

Latinski pojmovi *amicitia* i *amicus*, koji se najčešće koriste za označavanje 'prijateljstva' i 'prijatelja', etimološki potječu od glagola *amare* sa značenjem 'voljeti'. Prijatelj se, prema tome, definira kao biće koje se istinski voli, neovisno o promjenjivim vanjskim okolnostima. Istovremeno su korišteni i sinonimi koji su ponekad uvodili manje značenjske razlike, kako bi se dodatno naglasila emocionalna priroda odnosa, poput: *dilectio*, *amor*, *affectus*, *caritas* i *diligentia*. Od glagola *diligere*, čije je značenje blisko onomu glagola *amare*, izvode se leksemi *dilectio* i *dilection*, koji se koriste kao najopćenitiji sinonimi za *amicitia*. Što se tiče pojma *caritas*, on se izvodi od glagola *carare*, koji također znači 'ljubiti' ili 'voljeti'. Analizirajući afektivnu komponentu prijateljstva na jezičnoj

¹⁸⁵ Roshchin 2017: 71.

¹⁸⁶ Guerreau-Jalabert 1995: 281–289.

¹⁸⁷ Haseldine 1994: 250.

¹⁸⁸ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 57v, (3. 5. 1429.); *La signoria de Ragusi retegnando a memoria al dolce et bono amore e perfetta carita di quali sono stati conzonti insieme esso olim voiuoda Sandagl et la signoria de Ragusi per la qual unita e benefici com amor seguiti dal una parte et dal altra.*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 275v, (30. 10. 1435.); *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 77r, (19. 2. 1438.); *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 26r, (7. 1. 1450.); *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 43v, (7. 11. 1450).

razini, očito je da ni termin *amicitia* nije lišen emocionalnog naboja u odnosu na pojam *amor*, jer oba leksema potječu od latinskog glagola *amare*.¹⁸⁹ Prijateljstvo i ljubav u diplomatskom narativu stoga se redovito smještaju u neposrednu blizinu, a njihova je semantička povezanost izrazito snažna.

Dubrovački kasnosrednjovjekovni administrativni spisi potvrđuju učestalo ispreplitanje termina 'prijateljstvo' (*amicicia*)¹⁹⁰ i 'prijatelj' / 'prijatelj' (*amico* / *amixi*),¹⁹¹ s izvedenicama za 'ljubav' (*amore*,¹⁹² *dilectione*,¹⁹³ i *caritas*¹⁹⁴), pa i imenicom 'ljubitelj' (*amatore*)¹⁹⁵ te glagolom 'ljubiti' (*amare*).¹⁹⁶

Već su antički filozofi ljubav držali važnom sastavnicom prijateljskog odnosa, koja je sasvim novo značenje dobila u kršćanskoj misli. Počevši od karolinškog razdoblja, upotreba termina *amor* postaje učestalija u političkoj komunikaciji, a njegovo se semantičko polje tijekom 11. stoljeća dodatno proširuje, posebice u poveljama. Takve trendove potvrđuje i dubrovačka diskurzivna praksa koja

¹⁸⁹ Le Jan 2024: 25–27.

¹⁹⁰ *Serenissimo re, la signoria nostra considerando la antiquissimo grande longo e cordiale amore et lo intruisico zelo et carita amicicia et diletacion li quali anno sempre auuto et portato a Ragusa quasi per instincto naturale e come cosa che cosi abia voluto et ordinato esso i dio et constelacion sempre la reali signori di Bosna...*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 91r, (14. 5. 1432.); *...bona amicicia ne quell vero amor*, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 45r, (7. 11. 1450.).

¹⁹¹ *...conte Gregoro se acostasse et fosse seruitore alla magnificencia vostra come a special et cordiale amico et benefactore di Ragusa come cio ben sa la magnificencia vostra.*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 115r, (30. 4. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 66v, (25. 11. 1431.); DAD, *Acta Consilii Rogatorum* (dalje: *Cons. Rog.*), ser. 3, vol. V, f. 47r, (11. 11. 1431.); *...come sa cordialissimo amico, protectore et benefactore de Ragusi mando suo ambassadore alla corona vostra lametandosi sopra esso Radossauo...*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 65v, (25. 11. 1431.); *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 15r, (bez datuma). Na jezičnoj razini termin 'prijatelj' (*amico*) mogao je nositi sasvim suprotno semantičko značenje, primjerice ako se upotrebjavao kao tajna šifra za označavanje neprijatelja, Ćirković 1964: 148.

¹⁹² *...la terra nostra non conosse persona che habia porta plu cordial amore e quella nostra cita caxa vostra de quello che porta la vostra magnificencia et noy et signore in qui habiamo maior speranza et fede in li bisogni nostri che in vui.*, *Lett. di Lev.*, vol. IV, f. 30r, (26. 6. 1403.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 91r, (14. 5. 1432.).

¹⁹³ *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 77v, (19. 2. 1438.); *Maxime respettando la singular caritate et benevolentia*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, ff. 18rv, (22. 3. 1441.); *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 134v, (6. 3. 1454.).

¹⁹⁴ *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 39v, (14. 7. 1436.); *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 129v, (3. 9. 1453.); *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 135r, (6. 3. 1454.); *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 158r, (2. 11. 1454.).

¹⁹⁵ *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 137v, (9. 12. 1443.).

¹⁹⁶ *...detto excetto nostro signor re de Hungaria nessun altro piu perfetamente amamo*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 5v, (30. 9. 1430.).

emociju ljubavi vezuje uz Boga,¹⁹⁷ vladara,¹⁹⁸ pojedinu osobu, koja čak nije ni morala pripadati kršćanskoj zajednici,¹⁹⁹ te materijalna dobra kao što je novac.²⁰⁰ *Amor* tako može izražavati afektivan odnos unutar hijerarhijskih struktura, ali i označavati žudnju, no ono što je stalno jest da se značenjska polja ljubavi i prijateljstva uvelike preklapaju.²⁰¹

Istovremeno, uočljive su i određene razlike u semantičkoj uporabi termina *amor* i *amicitia*. Dok 'ljubav' može upućivati na strasnu i altruističku komponentu, 'prijateljstvo', prije svega, obuhvaća sve društvene odnose utemeljene na dobrohotnosti, odanosti i međusobnom povjerenju.²⁰² Time je jasno podcrtana zavisna veza između *amicitiae* i pragmatičnih obveza izvedbe političkog prijateljstva, zbog čega učestalost leksema poput dobrohotnosti (*benevolentia*)²⁰³ i dobročinitelja (*benefactor*)²⁰⁴ u dubrovačkom diplomatskom narativu ne iznenađuje.

Podjednako su važne moralne obveze proistekle iz toga tipa povezivanja među političkim akterima, pri čemu povjerenje (*fede*)²⁰⁵ zauzima važno mjesto. U kontekstu iskaza etičkih zahtjeva na diskurzivnoj razini, posebno su zanimljive jezične manipulacije koje proizlaze iz povezivanja prijateljstva i ljubavi. S jedne strane koristi se rječnik ljubavi karakterističan za kršćanski svjetonazor i njegov politički prostor, dok je s druge strane leksik ljubavi podložan jezičnoj igri koja omogućuje njegovu prilagodbu političkim potrebama i lokalnim posebnostima. Primjerice, dubrovački administrativni spisi obiluju izrazima ljubavi prema kršćanskoj vjeri, a s druge strane vjernost i davanje godišnjeg tributa osmanskom sultanu također se opravdavaju odnosima koje obilježavaju

¹⁹⁷ Gelcich & Thallóczy 1887: 52.

¹⁹⁸ *Serenissimo re, per lo bon amor e cordial amititia la qual sempre e stata, Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 68r, (19. 1. 1432.).

¹⁹⁹ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 15r, (6. 1. 1431).

²⁰⁰ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 96v, (19. 7. 1428.).

²⁰¹ Le Jan 2024: 27.

²⁰² Le Jan 2024: 25.

²⁰³ *...segno dello bon amore, benevolentia et fraternitade la qual e tra la soa magnificientia et la nostra signoria, Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 134r, (9. 12. 1443.).

²⁰⁴ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 114r, (30. 4. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 66v, (25. 11. 1431.); *...vi prega come suo benefattore e cordial amico e come quello in cui a posto ogni sua speranza, Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 22r, (15. 4. 1436.); *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 229r, (8. 3. 1447.).

²⁰⁵ *Lett. di Lev.*, vol. IV, f. 30r, (26. 6. 1403.).

vjera i ljubav,²⁰⁶ čime je jezik ljubavi služio kao prenosnica između univerzalnih ideala kršćanstva i konkretnih političkih potreba.

Na izmaku 15. i tijekom 16. stoljeća kršćanska ljubav, koja je ranije služila kao sredstvo održavanja mira, postupno se zamjenjuje konceptom prijateljstva. Pojavom reformacije ljubav iščezava kao politički koncept, što potvrđuje sve učestalija upotreba termina *amicitia* u ugovorima sklopljenim među političkim akterima Apeninskog poluotoka.²⁰⁷ Time prijateljstvo postupno preuzima ulogu koju je ranije imala ljubav u političkom diskursu.

Leksik prijateljstva uistinu jest bogat te obuhvaća terminologiju koja potiče kognitivne predodžbe, obvezujuće emocije i moralne vrline, a istovremeno služi i kao poziv na djelovanje u stvarnom svijetu. Uz već analizirani rječnik političkog prijateljstva, valja izdvojiti lekseme koji potiču na akciju i odnose se na pragmatičnu komponentu njegove izvedbe, poput glagola 'moliti' (*pregare*)²⁰⁸ i 'osigurati' (*supplicare*),²⁰⁹ te imenice 'zaštitnik' (*protectore*)²¹⁰ i 'zagovornik' (*advocatus*).²¹¹ Tijekom kasnog srednjeg vijeka prijateljstvo je viđeno kao *vinculum*, 'veza' ili 'lanac', *nodus* 'čvor' i *nexus* 'preplitanje'. U dubrovačkim izvorima koristi se izraz 'veza prijateljstva' (*vinculum amicitie* i *vinculo della amicitia*²¹²) u kontekstu udruživanja i uspostave savezništva. U takvim primjerima *amicitia* se povezuje s pojmovima *foedus*, *societas*, *pactio* i *confede-*

²⁰⁶ Više vidi u: Kunčević 2010: 186–191.

²⁰⁷ Lesaffer 2002: 94–95; Lesaffer 2004: 36–37.

²⁰⁸ *Let. di Lev.*, vol. X, f. 135v, (13. 5. 1430.); Kurtović 2009: 284, nap. 1011.

²⁰⁹ *Let. di Lev.*, vol. IV, f. 144v, (24. 10. 1408.); ...*supplicando ala sua maiestade, che se degni a non lagar le dete isole andar in altre man che a nostre.*, *Let. di Lev.*, vol. VIII, f. 78v, (14. 8. 1413.); ...*vogliamo che togliando sempre ciò com destro et tempo a cortamente quanto sapreti e com humanità et bella maniera e dolce et amorese parole gli dobiare ricordar per la bolla supplicandoli che la maiesta sua se voglia degnare di leuare essa bolla...*, *Let. di Lev.*, vol. X, f. 98v, (31. 7. 1428.); ...*abbiamo mandato strettamente nostro ambassador al nostro signore re di Hongaria... e supplicandoli che se degni mandare uno di suo al Turcho...*, *Let. di Lev.*, vol. X, f. 133r, (13. 5. 1430.).

²¹⁰ *Let. di Lev.*, vol. X, f. 115r, (30. 4. 1430.); ...*molto siamo contenti et ne piace pero che noi certissimi siamo che cusi come benefattore protectore et amico perfetto di Ragusa casa sua come sempre e stato di suo bon costume...*; *Let. di Lev.*, vol. XI, f. 66v, (25. 11. 1431.).

²¹¹ ...*pregandoli come boni amixi et advocati di Ragusa*, Radonić 1934a: 464.

²¹² *Let. di Lev.*, vol. XII, f. 135v, (3. 5. 1439.); ...*la mia signoria per seguire quello che vole et persuade lo vincolo della vera amicitia et benevolentia*, *Let. di Lev.*, vol. XIII, f. 13r, (7. 3. 1441.); ...*amorzarsi con la magnificencia vostra como rechiede lo indissolubile vincolo de la vera et perfecta amicitia che sempre e stata com vuy et vostri et essa nostra signoria*, *Let. di Lev.*, vol. XIII, f. 15r, (bez datuma).

ratio. E. Roshchin istaknuo je da se pojam *societas*, koji se kasnije povezuje s terminom *foedus*, odnosi na aktivno vojno savezništvo, dok *amicitia* ne mora nužno podrazumijevati takav oblik povezivanja.²¹³ Od 14. stoljeća *societas* i *socii* postupno gube ideološku nadmoć u odnosu na termine *liga*²¹⁴ i *colligati*,²¹⁵ što potvrđuje širenje semantičkog polja termina povezanih s *amicitia*. Dok su ranije prevladavali pojmovi poput *foedus et amicitia*²¹⁶ ili *societas et amicitia*, u 14. stoljeću leksički repertoar postaje raznolikiji: *societas* se zamjenjuje s *liga*, *collegantia*, *alligantia* i *adherentia*, uz zadržavanje termina *amicitia*. U dubrovačkom kontekstu dodatno se javljaju leksemi poput *liga*, *pacto*, *acordio* i *unione*, kao i izvedenice *unita* i *unitade*.²¹⁷ Te jezične promjene odražavaju postupno približavanje značenja 'prijateljstva' i 'savezništva'. Istovremeno, uspostava savezništva dovodi se u vezu i s konceptom 'bratstva', pri čemu se redovito naglašava moralna obveza jedinstva među saveznicima u ostvarenju zajedničkih ciljeva.²¹⁸

Prijateljsko udruživanje u savez često je motivirano određenim pragmatičnim svrhama, poput pružanja međusobne pomoći i usluga ili eliminacije zajedničkog neprijatelja. Poistovjećivanje *amicitiae* s ugovornim udruživanjem najrani-

²¹³ Roshchin 2017: 40; Lessafer 2002: 81.

²¹⁴ *...la mia signoria me a scritto, voi uoda Sandagl sera contento intrar in vostra e nostra liga... Sel disesse a che modo faremo questa liga e cum che patti. A questo rispondeti ...el vostro consiglier voi uoda Sandagl chi e deuotissimo de la corona vostra col qual za aueti abuto colloquio, Lett. di Lev., vol. X, ff. 131v-132r, (13. 5. 1430.); Kurtović 2009: 305.*

²¹⁵ *...che non possiamo far paxe con Radossauo se non fosse di acordio con esso li direte che a questo stiamo contento et vogliamo che per patto expresso sia che nessun di tutti noi colligati, zoe re di Bosna sel sera in essa, la magnificencia sua et la signoria nostra, mai non possa fare paxe, tregua ne sufficiencia de offese col detto Radosauo ne suo heredi se Radossauo non li fosse se tutti noi colligati nullo excepto non seremo insieme d'acordo et inclusi tutti in essa paxe, tregua et sufficiencia, Lett. di Lev., vol. X, f. 134r, (13. 5. 1430.); Kurtović 2009: 307.*

²¹⁶ Radonić 1934a: 388.

²¹⁷ *Lett. di Lev., vol. VIII, f. 143v, (1. 2. 1423.); Col qual medigo nessun pacto ne acordio auemo facto per questa vegnuda, ma per nostro amore et vostro se ofitse assai liberalmente di voler venire et adoperare ogni sua industria et sollicitudine et arte a recuperar la vostra sanita, Lett. di Lev., vol. IX, f. 66r, (10. 5. 1425.); ...la poueglia della liga et unione, Lett. di Lev., vol. X, ff. 173v-175r, (1. 7. 1430.); Et per lo sauer chel dice che noi ne acordiamo col re et lassamo esso disparte, Lett. di Lev., vol. XI, f. 5v, (30. 9. 1430.); ...formasi et ligarsi in bona amista et unita, Lett. di Lev., vol. XI, f. 142v, (13. 4. 1433.); ...liga ouer paxe con lo detto voyuoda Stipan, Lett. di Lev., vol. XIII, f. 24v, (travanj 1441.); Lett. di Lev., vol. XIV, f. 60r, (28. 1. 1451.); Lett. di Lev., vol. XIV, f. 75r, (14. 4. 1451.); Lett. di Lev., vol. XIV, f. 125v, (30. 7. 1453.).*

²¹⁸ Foretić 1980: 289.

je je zamjetno krajem 12. i početkom 13. stoljeća. Na dubrovačkom primjeru takva su kretanja potvrđena planovima za uspostavu lige s ciljem zadobivanja teritorija vojvode Radoslava Pavlovića, koju su njezini sudionici, vojvoda Sandalj Hranić Kosača i bosanski kralj Tvrtko II., trebali financijski poduprijeti.²¹⁹ Niže rangirani pojedinci također su mogli sudjelovati u sklapanju prijateljskih saveza, pod uvjetom da su raspolagali dostatnom snagom za potporu izvođenja ratnih operacija,²²⁰ što potvrđuje primjer Vukašina Zlatonosovića, planiranog sudionika lige, koju su činili znatno moćniji saveznici.²²¹ Sklapanjem savezničkih ugovora političko prijateljstvo izjednačava se sa strateškim dogovorom koji je neovisan, ispregovaran i uvjetovan političkim interesima. Iako se može naslanjati na veze zavisnosti, takvo prijateljstvo nosi obveze te počiva na zakletvi sadržanoj u sklopljenim poveljama. Krajnji cilj toga odnosa jest osigurati mirnodopsko stanje koje omogućava stalnost struktura vlasti, teritorijalni integritet, neometanu trgovinu i sigurnost građana.

Slično kao na širem prostoru kasnosrednjovjekovnog kršćanskog Zapada, i u dubrovačkom kontekstu političko prijateljstvo dovodi se u blisku vezu s terminom 'mir' (*pax / paxe / pace*).²²² M. Cimma upozorava da je mir, u smislu stvaranja prijateljstva, mogao biti uspostavljen i među onima koji prije toga nisu bili u neprijateljskim odnosima. Istodobno naglašava kako sklapanje primirja nužno ne označava uspostavu odnosa prijateljstva.²²³ U dubrovačkom političkom diskursu mir se obično povezuje sa slogom (*pace et concordia*),²²⁴ ukazu-

²¹⁹ *...ad complimento de LXXM [70.000] ducati pagare noi duo terzi et esso voiuoda uno terzo, zoe noi infin alla soma de ducati XXM [20.000] et esso voiuoda de XM [10.000], Lett. di Lev., vol. X, f. 167r, (20. 6. 1430.); ...con li quali ducati se debia comprare quello homo con tutto lo suo, Lett. di Lev., vol. X, f. 174r, (1. 7. 1430.); Kurtović 2009: 310.*

²²⁰ Ziegler 2004: 151.

²²¹ *A quanto el dice per lo intrar in liga cum nuy voler auer conseio cum voiuoda Sandal e Vochasino Slatonoseuich, Lett. di Lev., vol. X, f. 131v, (13. 5. 1430.).* Više o njemu vidi u: Živković 1986: 147–162.

²²² DAD, *Reformationes* (dalje: *Ref.*), ser. 2, vol. XXXI, f. 106r, (3. 1. 1398.); *Lett. di Lev., vol. X, f. 134r, (13. 5. 1430.); ...auisandoue che col nome di Dio e del nostro gloriosissimo martiro et protector misser Sancto Biasio adi 25 del passato fessimo e concludessimo bona paxe in Ragusa con li ambassatori del detto voiuoda Radossauo, Lett. di Lev., vol. XI, f. 118r, (8. 11. 1432.); Cons. Rog., vol. V, f. 113r, (25. 10. 1435.); ...bona paxe, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 26r, (7. 1. 1450.); Lett. di Lev., vol. XIV, f. 60v, (28. 1. 1451.).*

²²³ Cimma 1976: 66.

²²⁴ *...de scribendo voiuode Sandalio ...super pace et concordia tractandis inter ipsum et voiuodam Radolauum Paulouich, Cons. Rog., vol. III, f. 4r, (28. 10. 1420.).*

jući pritom na dokidanje razmimoilaženja među zaraćenim stranama, čime se obnavlja prijateljstvo, koje se opisuje pridjevima kao što je 'čvrsto', ako je uglavljeno u Bogu.²²⁵ Nadovezujući se nadalje na srednjovjekovnu kršćansku misao, u dubrovačkim administrativnim spisima prijatelji se poistovjećuju s braćom koja su udružena istom vjerom. Zbog toga se termini brat / braća (*fratello / fratelli*)²²⁶ i bratstvo (*fraternita / fraternitade*) učestalo navode uz lekseme *amico / amixi / amistade*.²²⁷

Kontekst uspostave savezništva, kao i obnova prijateljskog odnosa nakon sklapanja mira, sugerira ključnu dimenziju političkog prijateljstva: ono se prije svega shvaćalo kao javna veza, a ne privatni ili srodnički odnos. Dok su prijatelji mogli biti percipirani kao *braća u Kristu*, isto tako je često poistovjećivanje termina 'prijatelj' sa 'saveznik' i 'srodnik'. Analiza bliskosti i isprepletenosti tih vrsta odnosa²²⁸ dodatno je usložnjena činjenicom obilatog korištenja obiteljskih metafora u sferi visoke politike.²²⁹

Početak 15. stoljeća, a osobito od njegove druge polovice te na prijelazu u 16. stoljeće, dolazi do zamjetnih promjena u jezičnim uzusima vezanima za iskazivanje prijateljstva u diplomatskom narativu. Imenice povezane s konceptom prijateljstva sve češće se kombiniraju s pridjevima koji naglašavaju moralna i etička svojstva odnosa, pri čemu se ne gubi njihova izvorna performativna funkcija. U poveljama se sve više ističe kvaliteta postignutih dogovora, a manji naglasak stavlja se na termine koji označavaju pravno obvezujuće aspekte prijateljskih odnosa, iako oni ne iščezavaju u potpunosti. U početnim se rečenicama ugovora najčešće ističe iskrenost i čvrstoća dogovora, pri čemu se moralna dimenzija uspostavljenih veza označava pridjevima. To je usmjerenje jasno primjetno u dubrovačkoj praksi koja političko prijateljstvo označava kao: *la vera et*

²²⁵ ...*della pace et concordio che Dio lo faccia fermo*, *Lett. di Lev.*, vol. VIII, f. 143v, (1. 2. 1423.).

²²⁶ *Lett. di Lev.*, vol. IX, ff. 95rv, (10. 1. 1426.); ...*li vostri cordiali amixi et fratelli zentilomeni et signori de Ragusa*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 15r, (bez datuma); ...*et a modo de bon fratello et amico*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 18r, (22. 3. 1441.).

²²⁷ ...*et quella amistade et benevolentia la signoria de Ragusa insieme com la fraternitade et magnificientia uostra*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 134v, (9. 12. 1443.); *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 44r, (7. 11. 1450.).

²²⁸ Hermanson 2019: 144; Bullough 1969: 3–18.

²²⁹ Primjerice, prilikom sklapanja mira, dubrovačka vrela ugarsko-hrvatskog kralja oslovljavaju kao 'oca', a osmanskog sultana nazivaju njegovim 'sinom', *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 145v, (3. 6. 1430); ...*che lo imperator turcho aueua bona paxe col signor nostro re di hungaria, il qual esso turcho tegnua per suo padre perche lo re nostro signor tegnuia esso per suo fiolo*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 157v, (14. 6. 1430.).

singular amicitia,²³⁰ *longa e stretta amicicia*,²³¹ *antiqua amititia*,²³² *bona amicitia* i *beneuolentia et unita*.²³³ Uz to, imenice poput 'prijatelj' i 'ljubitelj' vezuju se uz pridjeve koji imaju emocionalnu konotaciju (*intrinsico amico*),²³⁴ a dodatno su mogli biti osnaženi uporabom superlativa sa sufiksom -issimo: *dilectissimo amico*,²³⁵ *cordialissimi amici*,²³⁶ *specialissimo e cordialissimo amico*,²³⁷ *devotissimi zelatori*.²³⁸ Ljubav se u tom diskursivnom kontekstu često opisuje kao 'dobra' i 'bratska' (*bono et fraterne amore*),²³⁹ 'srčana' i 'velika' (*cordial amor, grande amore*)²⁴⁰ te 'savršena' (*perfetto amor*).²⁴¹ Sklapanje mira, kao čin obnove društvenog sklada i političke stabilnosti, na jezičnoj razini označava se kao *corporal pace, concordia et bona unita*.²⁴²

Zaključno, u kasnosrednjovjekovnim izvorima Dubrovačkog arhiva nalaze se brojni leksemi koji su korišteni za označavanje političkog prijateljstva, poput *amicitia, foedus, pax* i *concordia*. Pri tome je posebno važno ukazati na prevlast pojma *concordia* u kasnom srednjem vijeku, odnosno kršćanske sloge. Naposljetku, raspad modela *respublicae Christianae*, tijekom renesansnog razdoblja, rezultirao je naglim porastom broja prijateljskih sporazuma.²⁴³ U 16. i 17. stoljeću naglasak je još snažnije stavljen na vrijednosti i kvalitetu postignutog dogovora, u usporedbi sa samom činjenicom njegova sklapanja. U stvarnoj

²³⁰ *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 13r, (7. 3. 1441.).

²³¹ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 134v, (6. 3. 1454.).

²³² *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 44v, (10. 6. 1431.).

²³³ *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 77v, (19. 2. 1438.).

²³⁴ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, 158r, (2. 11. 1454.).

²³⁵ *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 77r, (19. 2. 1438.).

²³⁶ *...i quali di continuo desideremo lo ben et grandezza dela corona sua, come suoi cordialissimi amici et seruitori*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 14v, (5. 1. 1431.).

²³⁷ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 114r, (30. 4. 1430.).

²³⁸ *Et anchor respetando cum quanta clemenita la sua corona sempre per sua gratia teneramente a amato et ama nuy deuotissimi e cordialissimi zelatori di la augmentatone di la sua Signoria*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 131v, (13. 5. 1430.).

²³⁹ *...la bona et antiqua fraternitate et amititia*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 156r, (20. 7. 1433.).

²⁴⁰ *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 77v, (19. 2. 1438.).

²⁴¹ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 43r, (28. 2. 1431.).

²⁴² *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 184r, (30. 4. 1440.).

²⁴³ Lesaffer 2002: 94–96. Za prijateljske ugovore u 15. i 16. stoljeću vidi: Mattingly 1988: 148–165; Setton 1976: 36, 180, 218.

društveno-političkoj praksi to je dovelo do toga da ugovorno definirano prijateljstvo postaje stabilna i ritualizirana konvencija koja je, unatoč svojoj formalnoj čvrstoći, često kratkotrajna i podložna manipulacijama i kršenju. Stoga R. Lesaffer s pravom ističe kako *amicitia* u ranonovovjekovnim ugovorima postaje stalno, ali beznačajno mjesto i dio klišeiziranih formula.²⁴⁴

3.2. Jezik neprijateljstva i mržnje

Dok je leksik prijateljstva istovremeno bogat i semantički fleksibilan, rječnik koji se povezuje za njemu dijametralno oprečan koncept neprijateljstva znatno je manje raznolik i značenjski precizniji. Najčešće korišteni termini su *inimico*²⁴⁵ / *inimicia*²⁴⁶ (neprijatelj / neprijateljstvo) te *odium*²⁴⁷ (mržnja) i njezine izvedenice.²⁴⁸ Pojam *inimicitia* tvori se od prefiksa *-in* i osnove *-amicitia*, čime se doslovno označava 'odsustvo' ili 'suprotnost prijateljstvu'. Slično tomu, termin *odium* izveden je od glagola *odire*, sa značenjem 'mrziti', što upućuje na značenjsku bliskost tih dvaju leksema. Za označavanje neprijatelja na kršćanskom Zapadu, autori su najčešće koristili leksem *inimicus*, dok se rjeđe upotrebljavao *adversarius* i *hostis*, pri čemu potonji obilježava naglašena ratna konotacija.²⁴⁹

Takvu usmjerenost potvrđuje i dubrovački diplomatski diskurs u kojem se za označavanje neprijateljstava najčešće upotrebljavaju termini *inamicicia* /

²⁴⁴ Lesaffer 2004: 36–37.

²⁴⁵ *Cons. Rog.*, vol. II, f. 13v, (30. 1. 1419.); ...*questo neguissimo e catiuissimo homo inimico e disturbatore di tutto lo regnamo di bosna*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 114r, (30. 4. 1430.); ...*allo exterminio del dicto inimico*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 128r, (9. 5. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 133v, (13. 5. 1430.); ... *vostro e nostro inimico*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 134v, (13. 5. 1430.). *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 145v, (3. 6. 1430.).

²⁴⁶ Gelcich & Thallóczy 1887: 261.

²⁴⁷ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 197r, (19. 8. 1430.).

²⁴⁸ ...*per lo odio grande che a et porta a Radossau suo special inimico*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 139r, (27. 5. 1430.); ...*e odiato per lo suo mal far*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 144r, (3. 6. 1430.); ...*odiato da tutto lo mondo*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 166v, (20. 6. 1430.).

²⁴⁹ Le Jan 2024: 28.

inamititia,²⁵⁰ *inimicus* / *inimigo* / *inimixi* / *inimici*²⁵¹ te *odio* / *odiosissia* / *odiato*.²⁵² U kontekstu odvijanja oružanog sukoba na bojnopolju rabi se i termin *hostis*, pa je tako, primjerice, Radoslav Pavlović, tijekom odvijanja Prvog konavoskog rata, označen kao *hoste publico* ('javni neprijatelj'). Dubrovačke vlasti pritom idu i korak dalje, etiketirajući ga kao 'neprijatelja kršćanstva', odnosno 'najperfidnijeg heretika i patarena'.²⁵³ U antičko doba *hostes* su bili javni neprijatelji s kojima se određena konkurentna grupa morala boriti za vlastitu opstojnost i prevlast. Nasuprot tomu, *inimici* su označavali pojedince koji su poticali neprijateljstvo i mržnju u neposrednom okruženju. Međutim, u izvorima kasnog srednjeg vijeka ta semantička razlika iščezava, pa termin *hostis* ne upućuje nužno na vanjske sukobe, niti je *inimicus* korišten isključivo za označavanje neprijateljstva unutar neke zajednice.

Uz te najčešće pojmove, u dubrovačkom diplomatskom narativu pojavljuju se i drugi leksemi povezani s neprijateljstvom i pratećom emocijom mržnje, koji sugeriraju izostanak moralnih kvaliteta karakterističnih za odnos političkog prijateljstva. Među njima se ističu: *differentia*²⁵⁴ ('razlika'), *discordia*²⁵⁵ ('nesloga') i *malevolentia*²⁵⁶ ('zlovolja'). Dodatno, određeni leksemi, poput *scandalum*²⁵⁷ i *nouita*,²⁵⁸ često su označavali nesigurnost, prijetnju stabilnosti i najavljivali moguća zaoštavanja sukoba. U kontekstu neprijateljstava i ratnih prilika koristio se širok raspon glagola koji označavaju stradanje lju-

²⁵⁰ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 68r, (9. 1. 1432.); *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 166r, (10. 3. 1445.).

²⁵¹ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 111r, (30. 4. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 132v, (13. 5. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 145v, (3. 6. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 45r, (15. 6. 1431.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 68v, (19. 1. 1432.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 94r, (14. 5. 1432.); *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 15v, (bez datuma); *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 128v, (7. 10. 1443.); *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 135r, (9. 12. 1443.).

²⁵² *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 166v, (20. 6. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 81v, (15. 5. 1438.); *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 126r, (bez datuma); *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 133r, (8. 4. 1439.); *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 166r, (10. 3. 1445.); *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 122r, (18. 7. 1453.).

²⁵³ ...*perfidissimo heretico patarino Radossauo Paulouich hoste publico*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 19v, (24. 2. 1431.).

²⁵⁴ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 29v, (13. 2. 1450.); ...*le differentie tra nui*, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 49v, (13. 12. 1450.).

²⁵⁵ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 132r, (13. 5. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 41r, (12. 11. 1430.).

²⁵⁶ *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 166r, (10. 3. 1445.).

²⁵⁷ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 140v, (27. 5. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 45r, (15. 6. 1431.).

²⁵⁸ *E mai non cossa di far ogni male e nouita contra lo detto regimento*, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 75v, (13. 4. 1451.).

di i imovine, kao što su: *brusare*²⁵⁹ ('spaliti'), *robare*²⁶⁰ ('pljačkati') te imenice poput *offendere*,²⁶¹ *iniuria*²⁶² i *offensione*,²⁶³ koje označavaju nanošenje uvreda, nepravdi i šteta.

3.3. Retoričke strategije i figure

Osim leksema koji su izravno povezani s teorijskom i konkretnom izvedbom koncepta političkog prijateljstva, i govorni čin poslanika pred njegovim domaćinom mogao je biti obilježen odabirom jezičnih formula koje označavaju odnos prijateljstva ili se dovode u izravnu vezu s njim (*amicabilioribus verbis*,²⁶⁴ *parole de amista*,²⁶⁵ *piu belle et amoreuoli parole*,²⁶⁶ *piu cordiali et amoreuali et benigne parole*²⁶⁷). „Prijateljski ton“ pritom nije bio rezerviran isključivo za verbalni nastup poslanika pred svojim domaćinom, već je mogao prožimati i diplomatsku korespondenciju (*amicabilis litteras*).²⁶⁸ Svrha takvog jezičnog oblikovanja bila je uspostava povoljne komunikacijske atmosfere koja je omogućavala učinkovitije ostvarenje pragmatičnih ciljeva. Naposljetku, učestali diplomatski kontakti rezultirali su kreacijom 'bliskosti' i 'poznatosti' (*familiarita*,²⁶⁹ *...magior segno de domestegiza e d'amor*),²⁷⁰ što je osobito dolazilo do izražaja u odnosima sa susjednim političkim entitetima (*vicini*).²⁷¹ S druge strane, pojedinac u političkoj sferi, s kojim je uspostavljen blizak i intiman odnos, označen je na jezičnoj razini terminom *domestico*, no ono što je zanimljivo, često bez

²⁵⁹ *Monumenta Ragusina* III: 122.

²⁶⁰ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 96r, (19. 7. 1428.).

²⁶¹ *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 24r, (travanj 1441.); *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 49v, (13. 12. 1450.).

²⁶² *Monumenta Ragusina* IV: 21, 102, 120.

²⁶³ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 75v, (14. 4. 1451.).

²⁶⁴ *Monumenta Ragusina* III: 232.

²⁶⁵ Dinić 1955: 76.

²⁶⁶ *Lett. di Lev.*, vol. VIII, f. 134v, (30. 11. 1422.).

²⁶⁷ *Lett. di Lev.*, vol. IX, f. 6v, (10. 7. 1423.).

²⁶⁸ *Monumenta Ragusina* III: 168.

²⁶⁹ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 5r, (30. 9. 1430.).

²⁷⁰ *Lett. di Lev.*, vol. IX, f. 95v, (10. 1. 1426.).

²⁷¹ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 44r, (7. 11. 1450.).

zabilježenog osobnog imena.²⁷²

U usmenom obraćanju pred domaćinom poslanici su prijateljski intonirane pregovore, obilježene međusobnom naklonošću, započinjali pozdravnim govorom (...*facto el saluto conuegneuole d'amor secondo usanza*²⁷³), koji je uključivao pravilno oslovljavanje domaćina. Tituliranje pritom nije predstavljalo tek formalnost koja je ukazivala na pojedinčev položaj u hijerarhiji moći, već je služilo i kao sredstvo podilaženja, koje se može interpretirati kao sredstvo snaženja prijateljskog odnosa. Ilustrativan je primjer iz 1404. godine, kada je dubrovačka vlastela izložila Hrvoju Vukčiću ideju da ga smatraju najprikladnijim kandidatom za upražnjeni bosanski kraljevski tron.²⁷⁴ Nakon pozdrava i tituliranja,²⁷⁵ uslijedilo bi pozivanje na tradicionalne prijateljske odnose grada i prethodnika diplomatskog sugovornika.²⁷⁶ Očekivanja očuvanja ranije uspostavljenih veza bila su osobito naglašena u slučajevima kada je domaćin uživao status dubrovačkog vlastelina i građanina, što je iziskivalo određene obveze, među ostalima štiti i promicati interese grada, koji se u diplomatskom narativu često poistovjećivao s njegovim vlastitim 'domom' / 'domovinom' (*casa et patria soa*).²⁷⁷

U usmenom obraćanju poslanici su nudili „ljubav“ svojoj 'braći' i 'prijateljima'²⁷⁸ čime su ukazivali na međusobno prijateljstvo, nerijetko opisano kao 'trajno' i usmjereno na 'zajednički napredak'.²⁷⁹ Diplomatski nastup poslanika mogao se nastaviti govorom obilježenim daljnjim podilaženjem i laskanjem,²⁸⁰

²⁷² ...perche direte che hauendo vuy caualcato col signor tornando un zentilhomo el qual dizete esser vostro domestico e non ne hauete scripto el nome del detto, *Lett. di Lev.*, vol. IX, f. 13r, (25. 9. 1423.).

²⁷³ *Lett. di Lev.*, vol. IX, f. 22v, (8. 11. 1423.).

²⁷⁴ *Lett. di Lev.*, vol. IV, f. 67r, (29. 5. 1404.); Iorga 1899: 102–103. Taj je događaj često bio pretresan u historiografskim radovima, Ančić 1997: 135; Dinić 1955: 27; Škrivanić 1958: 59.

²⁷⁵ Babić 1960: 12. O titulama vidi: Mihaljčić 2011: 88–202.

²⁷⁶ *Lett. di Lev.*, vol. VIII, f. 130r, (bez datuma 1422.); Tadić 1939: 109.

²⁷⁷ ...et ad conseruare et defendere Ragusa casa vostra mandare lo subsidio et reparo vostro di gente ...lassando di ricordare che sempre cusi caldamente et di bon core aueti offerito et promesso alla conseruacion di Ragusa casa et patria vostra contra zascun chi la volesse offendre, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 115r, (30. 4. 1430.); Živković 1981: 141–142, 301.

²⁷⁸ ...et salutate per parte nostra con quel saluto che se gli conuiene... et direte cosi che per li nostri signori cordialissimi fradelli et amici vostri semo mandati a visitare la maesta del re di Bosna et commesso ne fu che ei voltassimo dalla vostra signoria a salutarui et offerirne con buono amor, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 89r, (1. 6. 1428.).

²⁷⁹ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 104v, (18. 4. 1452.); *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 106r, (18. 4. 1452.).

²⁸⁰ ...usa molte parole adulatorne, *Lett. di Lev.*, vol. XV, f. 36r, (6. 3. 1450.).

pa i u dužem trajanju,²⁸¹ što B. J. Maxson interpretira kao oblik pohvale domaćinu koji dobiva status „kulturološkog dara“.²⁸² Međutim, već su antički autori, poput Plutarha i Cicerona, izražavali sumnju prema stajalištu da se dobar prijatelj, između ostalog, prepozna po pohvali drugoga. Prema njima pravi prijatelj ne libi se kritizirati i upozoriti drugoga na štetnost i opasnosti koji proizlaze iz njegovih stavova i odluka, jer više vrednuje istinitost od slatkorječivosti.

S istim ciljem, uspostavljanja ozračja međusobne naklonosti i učvršćivanja prijateljstva, korištene su i različite retoričke figure, od kojih mnoge imaju antički kontinuitet. U tom kontekstu, dubrovački vijećnici izražavali su stav prema kojem ni smrt ne može prekinuti vezu s onima s kojima su tijekom života uspostavili prijateljske odnose.²⁸³ Političko prijateljstvo u dubrovačkom diplomatskom narativu oslanjalo se i na metaforički koncept utemeljen u antičkoj tradiciji, koji je dodatno razrađen unutar kršćanske doktrine: ideju ujedinjenosti prijatelja *srcem i dušom*. Takvo viđenje prijateljstva u suprotnosti je s društvom obilježenim različitim podjelama,²⁸⁴ koje nije sklono nikakvom obliku spiritualnog ujedinjenja.²⁸⁵ Kršćansko prijateljstvo vidjelo se kao spajanje srca i duše, pa tako u *Djelima apostolskim* 4, 32 stoji: *Zbor onih koji prigriše vjeru bijaše jedno srce i jedna duša. Ni jedan nije nazivao svojim ništa od onoga što mu je pripadalo, nego im je sve bilo zajedničko*. Ta je rečenica obilato ponavljana u srednjovjekovnim tekstovima,²⁸⁶ pri čemu dubrovačka diskurzivna praksa ne predstavlja izuzetak. Pozivajući svoje političke saveznike na akcije uperene protiv zajedničkog neprijatelja, vodstvo grada nalaže da moraju činiti *jedno ti-*

²⁸¹ *Et stagando per uno pezo amozando con luy, Cons. Rog., vol. III, f. 280v, (20. 1. 1426); Et sel dimorasse in Ragusa duo di oltra lodi de San Biagio sia inuitado a cena nel detto palazzo per auer tempo de amozare con luy perche le zornade son pizole, Cons. Rog., vol. III, f. 280v, (20. 1. 1426.); ...andar dal ditto vuiuoda Sandagl e salutandolo honoratamente per nostra parte sapereti e domandareti lo di sua sanitate et con lui per uno zorno amozaretive. Lett. di Lev., vol. XI, f. 116v, (28. 10. 1432.); ... con luy cortizando le dette XV zornate, Radonić 1934a: 464.*

²⁸² Maxon 2011.

²⁸³ *Et conte Polo et Petar padre et fradello al dicto Radossauo cerchanno de auer et perche non aiutorono allo cercimento di Ragusa mai non possemno obtegnire. Et a qual chel dire chel dicto Radossauo non a figliuoli, et eis dite cosi che cosi a quelli che a figlioli assai et heredi come a quelli che non ne anno sempre auemo seruata et mantegnuda in vita et in morte ferma et constantissima amista. Lett. di Lev., vol. VIII, f. 144r, (1. 2. 1423).*

²⁸⁴ Strathern 1995: 165; Strathern 1999: 126.

²⁸⁵ Le Jan 2024:148.

²⁸⁶ Za ideal jednodušnosti vidi: Grossi 1958: 229–331.

*jelo i jednu dušu.*²⁸⁷ Prijateljski je odnos općenito označavao jedinstvo njegovih sudionika, kako to stoji u povelji bana Tvrtka (*tako da je među nama jedinstvo u vijeke vjekova*) koju je izdao Dubrovčanima 1367. godine.²⁸⁸ Osim toga, ta metaforička slika korištena je i za druge diplomatske svrhe, obično kako bi se ishodila neka povlastica ili zaštita. Gradski oci, primjerice, u obraćanju Sigmundu Luksemburškom ističu: *kao što tijelo ne može biti bez duše, tako ova mala zajednica... ne bi mogla opstati bez podrške i zaštite svete ugarske krune.*²⁸⁹ S druge strane, duša onih koji su bili pobunjenici ili neprijatelji grada, kažnjena je na odijeljenost od tijela.²⁹⁰ Naposlijetku, prekid ratnih sukoba i neprijateljstava predstavljalo se dobrim koliko je i *jedinstvo između duše i tijela,*²⁹¹ a pomirenje i obnova prijateljstva su označavani kao *sjedinenje duša.*²⁹²

Uz koncept političkog neprijateljstva podjednako se veže obilna uporaba metaforičkih slika koje su se oslanjale na biblijsku simboliku. Dubrovački neprijatelj, srpski župan Vojislav Vojinović, tako je u dubrovačkim vrelima izjednačen s *vukom koji želi pojesti ovce,*²⁹³ dok, nasuprot tomu, u novozavjetnoj paraboli dobar pastir, Isus Krist, polaže svoj život za ovce koje ga slijede.²⁹⁴ Borba između đavla i Boga u dubrovačkom diplomatskom diskursu metaforički je predstavljena kao sukob između prijateljstva / ljubavi, koje utjelovljuje sam Bog, i

²⁸⁷ Uzor je bio savez Venecije i Firence protiv milanskog vojvode u kojem su djelovali: *che tutto sia uno corpo e una anima, Lett. di Lev.,* vol. X, f. 141r, (27. 5. 1430.); Kurtović 2009: 308–309.

²⁸⁸ Foretić 1980: 157.

²⁸⁹ *Nam quemadmodum corpus sine anima esse non potest, ita hec parva communitas ...sine favore et protectione sacri Hungarie diadematis durare non posset,* Gelcich & Thallóczy 1887: 314.

²⁹⁰ *Cons. Rog.,* vol. I, f. 42v, (7. 4. 1416.). Tijekom reformacije Martin Luther smatra da se živo biće sastoji od tijela i duše, pri čemu je duša antikrista papa, a njegovo je tijelo Turčin, Vitkus 1999: 211.

²⁹¹ *...perche nuy cognosemo et anche la serenita sua cognosse che tanto e bona la paxe tra luy e nuy quanto e bona la unione tra l'amma e lo corpo, Lett. di Lev.,* vol. XIV, f. 122r, (18. 7. 1453.); *...da perfetto et intrinseco zelo et amore che li portate voliendo et desiderando etiam dio cassa che cognosati il bon et cordial amore chela vi porta e che a tuto mondo sia notorio che col corpo et anima e conzonta et unita con voi in perfetta amista benevolentia et unitade la qual comuncion tra quelli chi son uniti de puro et bono amore, Lett. di Lev.,* vol. XI, f. 142r, (13. 4. 1433.); *...che tra cherezgh e nuy fosse fatta paxe vera e stabile e che fossemo uniti e ligati insieme come l'amma col corpo per honore e bene del dicto cherezgh e nostro, Lett. di Lev.,* vol. XIV, f. 125v, (30. 7. 1453.).

²⁹² *...concliar et l' ammo vostro initigar e unir con esso, Lett. di Lev.,* vol. XII, f. 184r, (30. 4. 1440.).

²⁹³ *Cui quidem comiti Voyslavo, tamquam luppo affectanti agnos devorare, Monumenta Ragusina II:* 289.

²⁹⁴ Iv 10, 11.

neprijateljstva, izjednačenog sa Sotonom, koji nastoji donijeti podjelu, neslogu i razoriti prijateljstvo / ljubav.²⁹⁵ Tako su dubrovački vijećnici oružani sukob koji su vodili protiv Stjepana Vukčića Kosače izjednačili sa sukobom Boga i njegova neprijatelja. Prema viđenju dubrovačkih vlasti, *Bog uvijek izlazi kao pobjednik razotkrivajući obmane đavla koje su uzrokovale neprijateljsko ponašanje sukobljenih strana*. Isto tako, *prosvjetljuje um ljudi, što rezultira njihovim žaljenjem jer su izgubili prijateljstvo s onima koje su uvijek voljeli*.²⁹⁶ Ukratko, otac laži prijetvorno razara prijateljstvo i odmeće ljude od Boga. Takve slike nalaze se već u *Knjizi Postanka* jer davao dokida „prijateljstvo“ i „ljubav“ te razdvaja ljudski rod od Stvoritelja.²⁹⁷ Personifikacija đavla iz rajskog vrta u liku zmije obilato je korištena metaforička slika u kasnosrednjovjekovnoj diplomaciji. Mlečani prikazuju Dubrovčane kao neprijatelja kršćanstva, izjednačavajući ih s ‘gujom’ (*un serpe nelle viscere della Christianità*),²⁹⁸ dok dubrovačke vlasti također svoje političke neprijatelje, poput bosanskog vojvode Radoslava Pavlovića, poistovjećuju sa ‘zmijom’, koja *svojim otrovom prijeti svima*. U srž toga otrova utkana je ‘laž’ koja je *urođena neprijateljevoj prirodi*.²⁹⁹ Stoga neprijatelja ne krasi karakterna stabilnost pa im se posljedično ne može vjerovati, zbog čega nisu sposobni prijateljevati pa *nemaju ni jednog prijatelja, a nisu prijatelji niti samome sebi*.³⁰⁰ Njihova je zloća prirodna i urođena,³⁰¹ čime ih se izjed-

²⁹⁵ *Tutti li zentilhomeni de ragusa hanno passione et affanno nella cuori loro che l'inimico de dio e de l'umana natura tanto abia potuto che abia seminato çicania tra cossi perfecti amori quali sempre sonno stati da la caxa desso chercech a la serenissima de Ragusa. Ma impossibile e che quello che e seguito non sia seguito. Et za non e questo solo exemplo che l'inimico de dio e de l'umana natura abia seminato e messo discordia e differentia tra le bone amicicie et cordiali amori, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 134v, (6. 3. 1454.).*

²⁹⁶ *Et za non e questo solo exemplo che l'inimico de dio e de l'umana natura abia seminato e messo discordia e differentia tra le bone amicicie et cordiali amori. Ma la gratia de dio sempre puo piu che lascutia et inganni del detto inimico et illumina le mente deli homeni, et genera in esse uno despiacer per hauer persa l'amicitia et carita cum quello o quelli che sempre haueva amati, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 134v, (6. 3. 1454.); ...ad eius malidicum opus suis diabolicis suggestionibus inducendo, Radonić 1934a: 326.*

²⁹⁷ *Post 3,1–6*

²⁹⁸ Kunčević 2010:181.

²⁹⁹ *...componando e sparzendo infinite bosie como e usato e di sua natura, Lett. di Lev., vol. X, f. 143v, (3. 6. 1430.).*

³⁰⁰ *Lett. di Lev., vol. X, f. 112r, (30. 4. 1430.); Lett. di Lev., vol. X, f. 114r, (30. 4. 1430.); Lett. di Lev., vol. X, f. 137v, (18. 5. 1430.).*

³⁰¹ *Lett. di Lev., vol. X, ff. 154r-155v, (12. 6. 1430.).*

načava s principima suprotstavljenim prijateljstvu i ljubavi, drugim riječima samom Bogu. Dok su dubrovačke vlasti poistovjećivane s *bolesnim i gnjilim udom* (*morbo et membro putrido*), u mletačkoj retorici usmjerenoj na njihov prikaz kao izdajnika kršćanstva zbog suradnje s nevjernicima,³⁰² i dubrovački neprijatelji također su na metaforičkoj razini uspoređivani sa smrtonosnom bolešću, ali i trnom koji predstavljaju opasnost za svakoga.³⁰³

Uporabom tih i sličnih metaforičkih slika o (ne)prijateljstvu dubrovački politički oci potvrdili su se kao vrsni poznavatelji antičke i kršćanske tradicije, čime su se izvrsno uklopili u šire europske humanističke tokove. Retoričke strategije i figure svjesno su upotrebljavali kako bi ne samo ocrtili stvarnost iz dubrovačkog očišta već i potakli konkretne postupke onih političkih entiteta pred kojima su verbalno iznesene.

³⁰² Kunčević 2010: 204.

³⁰³ ...*questo misero homo esser morbo pestifero di tutta Bosna e serpente et spina che tutti vole mordere et pongere*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 157v, (24. 6. 1430.).

IV.

PRIJATELJSTVO I DRUGI OBLICI POVEZIVANJA

Kasnosrednjovjekovno političko prijateljstvo povezivalo se, poistovjećivalo i preklapalo s obiteljskim i tzv. „feudalnim odnosima“. U modernim društvima srodnički i romantični odnosi nalikuju i mogu uključivati prijateljstvo, što zapravo ne predstavlja novinu, jer se zamjene za rodbinske veze pojavljuju već u antici. U tom se razdoblju uočava težnja izjednačavanja srodstva i prijateljstva, ali ta se praksa nije provodila dosljedno. Premda su Latini upotrebljavali podjednako biološke i kulturološki oblikovane kategorije pri određivanju različitih tipova odnosa, postupnim slabljenjem Republike i razvojem kognatskih odnosa istovjetni termini počeli su se sve češće koristiti za označavanje društvenog, bračnog i krvnog srodstva. Primjerice, rimski je car nosio naslov *pater patriae*, a senatori su bili nazivani *patres*, jer je otac, kao *pater familias*, uživao značajnu moć. Ipak, odnos rimskih senatora prema podređenima nije se temeljio na prisili, nego na ljubavi, koja je bila utkana u same temelje obiteljskih veza, a dodatno je osnažena širenjem kršćanstva.³⁰⁴ Obiteljske metafore, koje su u merovinškom razdoblju služile za označavanje društva u njegovoj cjelini,³⁰⁵ nalaze odjek i u dubrovačkom političkom ustroju kasnog i ranog novog vijeka. Odnos između gradskih vlasti i građana tada se metaforički prikazivao kao odnos oca i dobrih sinova (*buoni figli*), čija je dužnost bila ljubiti svoju domovinu.³⁰⁶ U dubrovačkim diplomatskim vrelima fiktivni se odnos srodstva koristio i pri opisivanju političkih veza među visokopozicioniranim političkim figurama.

³⁰⁴ Oschema 2006a: 104.

³⁰⁵ Toubert 1977: 245.

³⁰⁶ Za primjere iz novovjekovne povijesti grada vidi: Kunčević 2017: 79–80; Kunčević 2015: 15, nap. 11. Za blisko značno razumijevanje obaveza podanika prema vlasti i sličan vokabular kojim su opisivane na mletačkom primjeru, vidi: Tenenti 1996: 326–333. Za retoriku o gradu-državi kao obitelji u firentinskom slučaju vidi: Najemy 2006: 145.

Odnos između ugarsko-hrvatskog i bosanskog kralja prikazivan je kao onaj između ‘oca’ i ‘sina’,³⁰⁷ dok je 1413. godine Ludoviku I. Anžuvincu pripisan naslov ‘oca’ Sigismunda Luksemburškog.³⁰⁸ Osmanski sultan u jednom obraćanju ugarskom poslaniku nalaže da prenese poruku *al suo padre, re de Hungaria*.³⁰⁹ Krunjene glave međusobno su se nazivale ‘braćom’,³¹⁰ a dubrovački vijećnici bosanskog kralja oslovljavaju kao ‘oca’, ‘zaštitnika’ i vladara čitave Bosne.³¹¹

S jedne strane, obiteljske metafore u diplomatskoj sferi izražavale su hijerarhijski odnos među stranama u pregovorima, gdje je više pozicionirani subjekt bio obvezan pružiti zaštitu, a podređeni iskazati svoju vjernost. S druge strane, iste su metafore pridonosile kreiranju osjećaja bliskosti među nejednakima. Potvrdu tomu pruža primjer s Apeninskog poluotoka iz prve polovice 15. stoljeća kada je Francesco Sforza dobio savjet kako da stekne veće povjerenje Alfonsa Aragonskog: *trebali bi se pred kraljem predstaviti kao njegov sin i sluga i titulirati ga kao svog vrlo časnog oca i gospodara. Na taj način steći ćete kraljevo prijateljstvo vrlo lako*. Pokušaj je urodio uspjehom, te je nakon nekoliko Sforzinih pisama, oblikovanih na novi način, kralj reagirao nazvavši ga svojim „rođakom i najdražim sinom“ (*afini et filio carissimo*), umjesto „najdražim prijateljem“ (*amico carissimo*).³¹² Sličan pristup čuva dubrovačka diplomatska praksa kada vlasti Hrvoja Vukčića, umjesto kao „mnogopoštovanog prijatelja“, oslovljavaju kao „slavnog, velmožnog i velikog vojvodu“.³¹³ U tom kontekstu znakovito je obraćanje Ladislava Napuljskog tom istom vojvodi, kojega u pismu naziva svojim „milim rođakom, kojega je vazda ljubio i ljubi kao brata“.³¹⁴ Spomenuti primjeri ukazuju na složenu isprepletenost obiteljskih, prijateljskih i veza zavisnosti unutar kasnosrednjovjekovnog političkog diskursa Latinskog Zapada, pri čemu Dubrovnik nije iznimka. Ključno je stoga u nastavku analize promotriti povijesni razvoj tih odnosa i njihova

³⁰⁷ *...così io con altri fedel Bosignani fazo, dicendo molta colpa contra padre et fiol inuerso la maesta del re de Hongaria et contra reame de Bosna, Lett. di Lev.*, vol. VII, f. 134r, (24. 8. 1415.).

³⁰⁸ *...la qual sacra memoria del vostro padre*, Radonić 1934a: 218.

³⁰⁹ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 2v, (18. 9. 1430.).

³¹⁰ Radonić 1934a: 312. Za odnos krvne braće u kasnosrednjovjekovnom Dubrovniku vidi: Janeković Røemer 1994: 33–40.

³¹¹ *...eccha in voi nello qual tutta bosna riguarda apresso lo re come in suo padre, protectore e gouernatore*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 137r, (18. 5. 1430.).

³¹² Lazzarini 2015: 203–204.

³¹³ Za kontekst promjene u titulaturi vidi: Kurtović 2009: 135; Šišić 2004: 183–184.

³¹⁴ Šišić 2004: 182. Više o njihovom odnosu vidi u: Ančić 2009: 43–94.

međuprožimanja kako bi se utvrdilo u kojoj mjeri njihovo prikazivanje u političkom narativu slijedi retoričke konvencije vremena, a koliko odražava stvarnu bliskost te kakve su praktične posljedice tih veza u stvarnom svijetu.

Diskursi o vlasti i rodbinskim odnosima, uz koncept prijateljstva, činili su glavne modele kojima se srednjovjekovno društvo služilo za razumijevanje različitih tipova socijalizacije. Pojavom kršćanstva prijateljstvo se vezivalo uz obiteljske vrijednosti, ali na tragu onog kako su shvaćene u rimskom svijetu. Primjerice, uz oca, kao predstavnika političke vlasti, oca obitelji, biskupa i patrona, vezivali su se autoritet i strah, dok su ljubav i nježnost upućivale na majčinstvo. U svojim začetcima zapadno kršćanstvo dodatno je naglasilo patrijarhalni karakter autoriteta, jer je svaki oblik legitimne vlasti dolazio od Boga, te su njegovom milošću (*Dei gratia*) izabrani pojedinci bili predodređeni za određene službe. Majka je najčešće bila stiješnjena unutar kućanstva, gdje joj je povjerena zadaća za skrb i odgoj djece, zbog čega njezinoj javnoj ulozi nije pridavana veća pozornost.³¹⁵ U političkoj sferi djelovanja znatno važniju ulogu imao je model bratstva, utemeljen na apostolskim zasadima. Povjerenje, zajedništvo i prisnost posebno su procvjetali u kolektivnom modelu koji je oponašao zajednicu Kristovih učenika, ujedinjenih „jednim srcem i jednom dušom“³¹⁶ ljubavlju prema Bogu.

Unatoč određenim osporavanjima, već na izmaku antike kršćanstvo je isticalo značaj kognatskih odnosa. U ranom srednjem vijeku još uvijek slabo hijerarhizirane, široke srodničke skupine činile su temeljne jedinice društvene povezanosti.³¹⁷ Od kraja 9. stoljeća postupno raslojavanje društva, koje se vezuje uz dodjeljivanje uglednih službi, nije umanjilo snagu horizontalnih veza, koje su i nadalje imale važnu ulogu u oblikovanju osobnih odnosa. Sve su horizontalne veze postupno smatrane proširenim oblikom bratskih veza, ali istovremeno su se ispreplitale s vertikalnim odnosima, izvedenim iz očinstva, važnog koncepta, koji je bio od iznimnog značaja, ne samo za obitelj već i za funkcioniranje vjerskih i političkih institucija vlasti.

S vremenom se razvila predodžba da kršćansko društvo, ujedinjeno u ljubavi prema Bogu, čini jednu duhovnu obitelj. Na zemlji se ta zajednica ostvaruje

³¹⁵ Za ulogu majke u kasnosrednjovjekovnoj dubrovačkoj obiteljskoj strukturi vidi: Janeković Römer 1994: 105–106.

³¹⁶ Dj 4, 32.

³¹⁷ Phyllis G. Jestice dokazala je da tijekom 10. stoljeća, u otonskom razdoblju, linija nasljeđivanja po majci bila izuzetno važna, Jestice 2018: 156.

unutar kršćanske obitelji, koju je Bog ustanovio kako bi reproducirala odnose očinstva i bratstva, povezujući na taj način zemaljsku i nebesku sferu. Već od 6. stoljeća kršćanski pisci u svojim razmatranjima isprepliću društvene i duhovne kategorije, pa se svojim prijateljima obraćaju kao braći (*fratres*) i sinovima (*filii*), naglašavajući pritom važnost bratstva (*fraternitas*) i rodbinske veze (*germanitas*) koja ih ujedinjuje.³¹⁸ Tako su mnoga osobna prijateljstva nastajala unutar kolektivnih i hijerarhijskih okvira, što međutim nije sprječavalo intimnije zbližavanje njihovih sudionika.

Daljnijem širenjem kršćanstva dodatno je porastao značaj premrežavanja društva srodničkim vezama, započet u kasnoj antici. Očinstvo je i dalje počivalo na strahu, a ne na božanskoj ljubavi, dok su bratska udruženja obilježena konkurencijom i nadmetanjima za službe. Potonje zajednice nisu proizašle iz stvarnih obiteljskih odnosa niti su koristile jezik prijateljstva. Iako su načelno odgovarale definiciji 'prijateljske zajednice', radije su se oslanjale na fiktivne srodničke veze.³¹⁹ Stoga je u kasnom srednjem vijeku pojam 'brat' u visokoj politici najčešće odražavao uzajamno poštovanje, stvarajući privid ravnoteže među sudionicima, čak i kad su zauzimali različite pozicije moći.³²⁰

Nova religija, polazeći od premise da su svi ljudi međusobno jednaki i ljubljena djeca Božja, otežavala je opravdanje hijerarhiziranog društva, pa se u njegovoj društvenoj organizaciji radije pribjegavalo rodbinskim i obiteljskim odnosima, u koje je bio utkan model prijateljstva.³²¹ Takvu praksu potvrđuju dubrovačke vlasti kada jednog od svojih vlastelina, Marina Damjanovog de Georgija (oko 1448. – 486.),³²² koji se nalazio u službi Matijaša Korvina, nazivaju *bratom i sinom, krvi našom i našim putem*.³²³ Slično, pri traženju oslobođenja svoga građanina Paladina Marinovog de Gondule (oko 1383. – 1437.) iz Radoslavljeva zatočeništva,³²⁴ vijećnici navode da se radi o *njihovu bratu*, a *sluzi* tog bosanskog

³¹⁸ Le Jan: 149.

³¹⁹ Chiva 1995: 270–273.

³²⁰ Važno je ukazati na postojanje razmišljanja prema kojima bratske zajednice u svojoj srži nisu bile ravnopravne, jer je prvenstvo pripadalo najstarije rođenom članu, Burguière 2003: 61.

³²¹ Oschema 2006a: 104–105.

³²² Vekarić 2014: 27–28.

³²³ Foretić 1980: 235.

³²⁴ Detaljno o toj povijesnoj epizodi vidi u: Kurtović 2022: 113–142.

velikaša.³²⁵ Kada je bosanski kralj informiran o tom slučaju, Paladin je nazvan *prijateljem* i *slugom* vojvode Radoslava Pavlovića,³²⁶ pri čemu 'sluga' označava podložnika u smislu srednjovjekovnih odnosa zavisnosti, a ne kućnog poslužitelja.³²⁷ Navedeni primjeri potvrđuju isprepletenost obiteljskih, prijateljskih i veza zavisnosti u dubrovačkom političkom diskursu, pri čemu je jezik umrežavanja služio za promicanje političkih ciljeva prikrivenih retorikom bliskosti.

U proučavanju suodnosa prijateljstva, rodbinskih odnosa i veza zavisnosti tijekom srednjeg vijeka najdalje su odmakli njemački i francuski povjesničari. Njemačka istraživanja posvetila su se analizi političkog značaja *amicitiae*, razmatrajući njegovu sadržajnu bliskost s terminima 'prijatelj' i 'rođak'.³²⁸ Sličan pristup vidljiv je i u francuskoj historiografiji, koja je posvetila pažnju pojmovima *ami*, *charnel* i *parent*, ističući emociju ljubavi kao ključnog elementa povezivanja, što je značajno utjecalo na daljnji smjer provedenih istraživanja.

Francuska historiografija, usmjerena na izučavanje društvenog značenja prijateljstva, istaknula je njegovu strukturalnu i terminološku bliskost s rodbinskim vezama, posebice u pogledu obveze na uzajamnu pomoć. Prijateljski odnosi u tom su kontekstu postali usporedivi s mrežama podrške, koje su nadomještale nedostatak sigurnosnih i pravnih mehanizama zaštite u nestabilnom i izazovnom društvenom okruženju. Njemačka historiografija, koju izvrsno predstavljaju radovi K. Schmida i G. Althoffa, od 1980-ih naglašava kako je izostanak formalnih državnih struktura nadomješten ritualiziranim prijateljskim vezama, koje su trebale proširiti postojeće mreže obiteljske solidarnosti.³²⁹

Znameniti francuski povjesničar M. Bloch iznio je mišljenje da je istinsko prijateljstvo ostvarivo samo među pojedincima koji su povezani krvnim vezama.³³⁰ Međutim, ta je teza često osporavana, jer povijesni izvori pokazuju da prijateljstvo nije bilo dosljedno izjednačeno s krvnim srodstvom unutar obite-

³²⁵ *E pero magnifico signore danne questa consulation da poi tanta longa nostra stanza apresso la tua signoria rendine el nostro fratello tuo seruitore ser Palladino di Gondola, Lett. di Lev.*, vol. IX, ff. 22rv, (8. 11. 1423.).

³²⁶ *Ma, per amore che lo detto ser Paladino fo sempre amigo et seruidor dela casa de vojvoda Radossauo, Lett. di Lev.*, vol. IX, f. 7v, (13. 7. 1423.).

³²⁷ Isailović 2010a: 311.

³²⁸ Nolte 1990: 126–133; Oschema 2006a: 85–86.

³²⁹ Oschema 2006a: 86.

³³⁰ Oschema 2006a: 88.

lji.³³¹ Iako je postignuto načelno slaganje o istoznačnosti prijateljstva i srodstva u kasnom srednjem vijeku, radovi K. Oschema o kasnosrednjovjekovnoj Burgundiji, kao i njegova kasnija istraživanja, korigirali su to stajalište. U njima je Oschema dokazao da pojmovi korišteni za označavanje prijateljstva i srodstva nisu funkcionirali kao istoznačnice u stvarnom životu, već su u sačuvanim vremenima služili kao sredstvo kojim su se društveni odnosi idealizirali.³³²

Iz dosada iznesenog može se zaključiti da je civilizacijski razvoj započeo na temeljima osnovnih struktura srodstva, koje su tijekom vremena zamijenjene prijateljstvom.³³³ Srodstvo je pritom služilo kao model za organizaciju i oblikovanje prijateljskih veza, a kada su ti odnosi rezultirali trajnim vezama i poželjnim društvenim učincima, počeli su se smatrati oblikom proširenog ili umjetnog srodstva. Članovi iste obitelji dijelili su zajednička iskustva i emocionalne obrasce ponašanja, jer su bili izloženi istim vanjskim okolnostima i pravilima koja su oblikovala njihove reakcije.³³⁴ Ipak, protokom vremena, a posebice u kasnom srednjem vijeku, prijateljski odnosi postupno dobivaju veću važnost od rodbinskih veza. Dok se prijatelji biraju, što taj odnos čini otpornijim na negativne ishode, obiteljski odnosi, budući da su zadani, češće mogu dovesti do razočaranja, sukoba i razmimoilaženja.

Precizno razumijevanje srednjovjekovnog društvenog tkiva zahtijeva širu perspektivu od one koja rodbinu promatra isključivo kao krvno utemeljenu zajednicu, proširenu heteroseksualnim brakom.³³⁵ Ako obiteljske i rodbinske odnose shvatimo kao kulturološki konstrukt, pitanje jesu li prijatelji istovremeno i rođaci gubi analitičku važnost.³³⁶ Znatno je važnije usmjeriti istraživačku pozornost na shvaćanje društvenih odnosa i prateće prakse tih veza unutar šireg društveno-političkog, kulturološkog i religijskog konteksta, kako ih čuvaju arhivska vrela.³³⁷ Pri tome se kao ključna poveznica između srodstva i prijateljstva nametnula bliskost, proizašla iz dijeljenja svakodnevnog života.

³³¹ Ipak, u srednjovjekovnim izvorima nalaze se primjeri u kojima se rođaci nazivaju prijateljima, Bloch 1971: 123.

³³² Oschema 2006a: 255–263.

³³³ Pitt-Rivers 1973: 90.

³³⁴ Parkinson 2004 *et. al.*: 105.

³³⁵ Oschema 2006a: 99, nap. 324.

³³⁶ Vowinckel 1995: 87.

³³⁷ Oschema 2006a: 100, nap. 326.

U kasnom srednjem vijeku pojam prijateljstva proširio se na različite tipove odnosa: među rođacima, susjedima, sugrađanima, tijelima vlasti, ukućanima, osobama različitog spola, pa čak i s pripadnicima drugih religijskih zajednica. Ono što ih povezuje jest fizička blizina i stalna međusobna interakcija. Time je prijateljstvo preuzelo ulogu važnog društveno-političkog fenomena, nudeći fleksibilan semantički okvir za povezivanje raznorodnih skupina i različitih tipova umrežavanja.

U srednjovjekovnim društvima zapadne Europe³³⁸ političko prijateljstvo nerijetko se poistovjećivalo s hijerarhijskim odnosima zavisnosti (tzv. 'feudalni odnosi')³³⁹ te pratećim zakletvama odanosti, očuvanja časti, pružanja zaštite, usluga i pomoći. Značaj i organizacijski principi takvih odnosa posebno su osvijetljeni u inovativnim istraživanjima francuske povjesničarke H. Legros, koja veze između seniora i vazala u 12. stoljeću interpretira kroz prizmu političkog prijateljstva.³⁴⁰ Njemačka historiografija također nije propustila uočiti bliskost između prijateljstva i veza zavisnosti. G. Althoff ističe da se političko prijateljstvo u kasnom srednjem vijeku svodilo na obvezu pružanja sigurnosti i pomoći, što je simbolički potvrđivano ritualnim radnjama. Ono što je objema historiografskim tradicijama zajedničko jest da su suglasne kako se osnovne obveze koje proizlaze iz „feudalnih odnosa“ preklapaju s političkim prijateljstvom u zahtjevu za savjetom (*consilium*) i pomoći (*auxilium*).³⁴¹ Pri tome se emocionalna komponenta zanemarivala, dok je naglasak stavljen na pragmatične aspekte uspostavljenih veza.³⁴²

Iako feudalni odnosi nisu izravno preuzeli strukturu obiteljskih ili prijateljskih veza, njihovo oslanjanje na iste simbole nedvojbeno ukazuje na snažnu povezanost tih fenomena.³⁴³ Teoretičari su ponudili različite interpretativne okvire za razumijevanje međuodnosa prijateljstva, veza zavisnosti i obiteljskih odnosa, no to je istraživačko polje, zbog svoje složenosti, ostalo i dalje nedovoljno rasvijetljeno. Dok C. Duby tvrdi da feudalni odnosi proizlaze iz obitelj-

³³⁸ Za rani srednji vijek vidi: Althoff 1990; Althoff 1999: 91–105.

³³⁹ Reynolds 1994; Poly & Bournazel 1991; Brown 1974: 1063–1088.

³⁴⁰ Legros 1980: 131–139.

³⁴¹ Garnier 2000: 9.

³⁴² Za simboličke rituale koji se vezuju uz feudalne odnose vidi: Le Goff 1977: 349–420.

³⁴³ Le Goff 1977: 380–382.

skih i prijateljskih veza,³⁴⁴ J. Mattoso zastupa suprotno stajalište, prema kojem su vazalni odnosi ponudili temelj za oblikovanje prijateljskih veza.³⁴⁵ Ako je Mattosovo stajalište točno, možemo pretpostaviti da su očuvanje časti, odanost, povjerenje, zaštita i međusobna pomoć predstavljali ključne preduvjete za uspostavljanje i razvoj prijateljskih veza u političkoj areni. Ukratko, prijateljstvo se ostvarivalo među onima od kojih se mogla očekivati pomoć i vjerna služba u teškim vremenima.³⁴⁶

Prema S. Bell i S. Colemanu, razlika između prijateljstva i feudalnih odnosa leži u tome što se prijateljstvo shvaćalo kao slobodno sklopljeno, uzajamno i osobno postignuće, dok su veze zavisnosti nametnute i proizlaze kao rezultat ograničenja.³⁴⁷ Prijateljstvo između pojedinaca različite moći, odnosno stavljanje slabijeg pod zaštitu jačeg gospodara, moglo je ograničiti osobne slobode, ali je istovremeno nosilo mogućnost smanjivanja hijerarhijske udaljenosti među njima. U srednjovjekovnom društvu, vertikalni odnosi prijateljstva često su se doimali kao društveno oblikovane jezične konvencije, koje su zapravo prikrivale odnose podčinjenosti. Neki povjesničari smatraju da hijerarhijski više pozicionirani subjekti jezik prijateljstva koriste kao retoričko sredstvo za legitimizaciju svoje moći, no u stvarnosti, takvi odnosi predstavljali su oblik iskorištavanja.³⁴⁸ Prijateljstvo s niže pozicioniranim pojedincima omogućavalo je vladarima kontrolu i podršku, čime su stjecali značajan „simbolički“ i „društveni kapital“,³⁴⁹ dok je niže pozicioniranom pojedincu ta veza mogla otvoriti vrata uspona i osobne blizine s krugom vladajućih.

Prijateljske veze u hijerarhiziranom srednjovjekovnom društvu mogu se promatrati u dva osnovna oblika: institucionalizirane, dugoročne veze zavisnosti koje su bile formalizirane i stabilne, te neformalne, osobne veze koje su bile situacijske i podložne promjenama. U oba slučaja osobni kontakti i intimni odnosi smatrani su temeljem sigurnosti i osobne moći pojedinca, te se mogu shvatiti kao važan element koji strukturira onodobne društveno-političke, gospodarske i religijske odnose.

³⁴⁴ Duby 1971: 93–108, 124–125, 149, 153–158, 164–165.

³⁴⁵ Mattoso 1986: 172.

³⁴⁶ Lesaffer 2002: 91.

³⁴⁷ Bell & Coleman 1999: 3.

³⁴⁸ Hermanson 2019: 141.

³⁴⁹ Bourdieu 1977: 291.

Pojedinac je u srednjovjekovnom društvu mogao istovremeno sudjelovati u različitim zajednicama: političkim, obiteljskim, vjerskim i profesionalnim. Njegova moć bila je čvrsto povezana sa sposobnošću sudjelovanja u što većem broju međusobno preklapajućih mreža. U takvom sustavu, koji se oslanjao na osobne odnose, koncept vjernosti nametnuo se kao ključan.³⁵⁰ Prema njemačkom sociologu N. Luhmannu, povjerenje omogućuje pojedincima da se oslone na druge, čak i u neizvjesnim trenucima, jer uporište nalazi u 'supererogatornim postupcima', djelima koja nisu obavezna, već počivaju na slobodnoj odluci pojedinca da iskaže dobru volju i pruži pomoć, iako to nije obvezatan.³⁵¹ U tom smislu političko prijateljstvo približava se srednjovjekovnim vezama zavisnosti, jer koncept počiva na dobrohotnosti, odnosno želji i postupcima koji promiču napredak drugog sudionika odnosa. Takva pozicija mogla je potaknuti razvoj suosjećanja i sposobnosti prepoznavanja sebe u drugome, što je temelj aristotelovske filozofske misli o prijateljstvu. Na taj način, srednjovjekovni čovjek nije bio tek član neke zajednice koji obavlja zadane dužnosti prema ustaljenim normama, već je postao 'relacijska osoba',³⁵² koja se ostvarivala u odnosu s drugima, što je prijateljstvo činilo ne samo mogućim već politički i društveno važnim fenomenom.

Na tragu radova britanskih antropologa M. Strathern³⁵³ i J. Carsten³⁵⁴ te Brazilca E. Viveirosa de Castra, R. Le Jan upozorava da srednjovjekovnog čovjeka valja promatrati kao 'relacijsku osobu',³⁵⁵ a ne autonomnog pojedinca, kao što je on to danas. Za razliku od suvremenog čovjeka koji se percipira kao samodostatna jedinka, 'relacijska osoba' gradi svoj identitet kroz mrežu odnosa u kojima sudjeluje.³⁵⁶ Na osobnoj razini pojedinac se ostvaruje u doticaju s mnogobrojnim identitetskim subjektima s kojima uspostavlja veze, a u političkoj sferi često kroz službe koje vrši. Prema M. Sahlinsu, time je dio pojedinca simbolički utkan u sve one s kojima dolazi u doticaj, što predstavlja *echo* Aristotelovih ideja, prema kojima je prisutnost u drugima temelj osobne egzistencije, ali i

³⁵⁰ Više o tome vidi poglavlje 7.4. „Odanost i vjerna služba“.

³⁵¹ Luhmann 2014: 51.

³⁵² Viveiros de Castro 2009.

³⁵³ Strathern 2005.

³⁵⁴ Carsten 2004.

³⁵⁵ Pojam je uveo Baschet 2016.

³⁵⁶ Le Jan 2024: 15.

preduvjet za uspostavu prijateljstva.³⁵⁷

Videnje uređenja i funkcioniranja srednjovjekovnog društva Latinskog Zapada prošlo je značajne revizije i kritička preispitivanja tijekom posljednjih desetljeća. Dok su francuski pravnici i intelektualci ranog novog vijeka poistovjećivali društveno-političku organizaciju s ugovornim odnosom između feudalca i vazala, E. A. R. Brown i S. Reynolds ukazuju da je takvo shvaćanje postmedievistički konstrukt. Prema njima, riječ je o konceptu koji je ideološki oblikovan nakon Francuske revolucije, u kontekstu republikanskog osporavanja aristokratskog poretka. Pojam 'feudalizam' time nije poprimio samo višeznačne već i pejorativne konotacije, pri čemu mu njegova česta i nekritička uporaba dodatno umanjuje analitičku preciznost.

Srednjovjekovna stvarnost bila je kompleksna, no kako bi je konceptualizirali, povjesničari su bili prinuđeni poslužiti se određenim misaonim konstruktima. Iako su tijekom srednjovjekovlja sve individue bile podčinjene nekom autoritetu višim od njih, bilo ljudskom ili božanskom,³⁵⁸ prema Brown i Reynolds nikada nije postajao sustav koji bi u stvarnosti odgovarao idealnom modelu 'feudalizma'. Stoga je taj termin, zaključuju, neprecizan i ne odražava stvarnu složenost društveno-političkih odnosa.³⁵⁹ F. L. Cheyette također ne koristi pojam 'feudalizam', nego smatra da je srednjovjekovno društvo bilo organizirano na temelju zakletvi, odnosno osobnih obveza koje su oblikovale odnose moći.³⁶⁰ Na tom tragu, antropolog H. White 'feudalni posjed' promatra kroz proces ustupanja materijalnih benefita, ističući kako su oni koji su pridržavali moć koristili čin darivanja kako bi potvrdili svoj politički položaj, koji nije bio otkamenjen već se neprestance pregovarao.³⁶¹

Zaključno, u kasnosrednjovjekovnom svijetu Latinskog Zapada imenovati nekoga političkim (ne)prijateljem nalagalo je određena pravila ponašanja, praćena konkretnim radnjama, simboličkim i ritualnim gestama, moralnim obvezama i emocionalnim reakcijama.³⁶² Ljubav i mržnja, prijateljstvo i neprijateljstvo, zahtijevali su ne samo osobne odabire već i kolektivno djelovanje

³⁵⁷ Sahlins 2012.

³⁵⁸ Koziol 1992: 23, 47, 77.

³⁵⁹ Brown 1974: 1063–1088, Reynolds 1994.

³⁶⁰ Cheyette 2003: 259.

³⁶¹ White 2001: 181; Althoff 1997: 202.

³⁶² Epp 1999: 299–307.

te razradu strategija. Ti su se procesi odvijali na horizontalnoj razini, stvaranjem mreža solidarnosti i uzajamne pomoći, dok su se vertikalno ostvarivali kroz odnose moći, nerijetko obavijene emocionalnom osobnom bliskoću i simboličkim povezivanjem.³⁶³ U toj se dinamičnoj mreži odnosa neprestano (re)konstruirao identitet pojedinaca i skupina, pri čemu su se političko-društvena, emocionalna i spiritualna sfera neodvojivo ispreplitala.³⁶⁴

4.1. Horizontalno političko prijateljstvo

Grčki su filozofi smatrali da je temelj 'idealne republike' zajedništvo prijatelja koji rade na dobrobiti države, dijele iste vrijednosti, sudjeluju u zajedničkim ritualima i preuzimaju obveze koje ih povezuju.³⁶⁵ Njihova su stajališta preuzeli latinski mislioci, koji su naglašavali da prijateljstvo osigurava koheziju i mir, te je u suprotnosti s mržnjom koja razdvaja i uništava. Ta su načela našla *echo* u kasnosrednjovjekovnoj dubrovačkoj političkoj misli i praksi, gdje su ljubav i prijateljstvo označavali stanje reda i mira,³⁶⁶ koje su vlasti brižljivo čuvale i njegovale kroz stoljeća, podjednako u unutarnjoj i u vanjskoj politici.³⁶⁷ Njihova stremljenja zrcale se u poslaničkim govorima, u kojima se redovito ističe važnost očuvanja „dobrog prijateljstva, dobrohotnosti i bratske ljubavi“ (*conseruation della bona amistade et beneuolentia et fraternal amore*),³⁶⁸ što postaje temelj organizacije i vrijednosti kruga vladajućih. Gradske su vlasti shvaćale važnost prijateljstva u očuvanju političkog poretka nasljedujući tako ideje koje je izložio još Aristotel: *prijateljstvo među građanima rezultira građanskom slogom i jedinstvom koje je tako poželjno u društvima koja su podijeljena mnogim frakcijama*.³⁶⁹ Isti se odjek mogao kasnije čuti kod humanističkih i renesansnih pisaca

³⁶³ Le Jan 2024: 19.

³⁶⁴ O problematičnosti uporabe termina 'identitet' kao analitičkog i metodološkog oruđa zbog mogućnosti da označava sve i svašta, a time i ništa vidi: Brubaker & Cooper 2000: 1–47.

³⁶⁵ Za detaljniji pregled vidi poglavlje 2.1. „Antička filozofska misao“.

³⁶⁶ Brunner 1939: 20.

³⁶⁷ *Se quelli di Radossauo et di voiuoda vegniran di qua per cerchar questa amista faremo come fu sempre di nostra buona costuma che li receueremo et vederemo honoreuolmente come semo usati.*, *Lett. di Lev.*, vol. VIII, f. 143v, (1. 2. 1423.).

³⁶⁸ *Lett. di Lev.*, vol. XV, f. 26r, (7. 1. 1450.).

³⁶⁹ James & Kent 2014: 126.

Apeninskog poluotoka. U tom je kontekstu krug dubrovačkih vlastelina, koji je pridržavao političku moć, sebe doživljavao kao *veliku obitelj, rođake i prijatelje*.³⁷⁰ Zajednički identitet, rodovski odnosi, krvno i tazbinsko srodstvo stvarali su preduvjete za oblikovanje horizontalnog političkog prijateljstva među jednakima. Prijatelji su, uz rodbinu i podanike, činili krug osoba od povjerenja kojima se obraćalo u trenutcima potrebe.³⁷¹ Znakovita je u tom smislu odluka dubrovačkih vlasti, da naputke za djelovanje Petra de Lucarija, koji je izabran da vrati kući zarobljenog vlastelina Paladina Jakovljevog de Gondule, ne sastavljaju članovi Malog vijeća, što je bila ustaljena praksa, već Paladinovi rođaci.³⁷²

Kasnorednjovjekovna dubrovačka diplomatska praksa potvrđuje postojanje mreža koje su si pružale uzajamnu podršku i pomoć. Oslanjale su se na terminologiju prijateljstva i ljubavi, što predstavlja nasljeđe rimskog doba. U uputama koje su poslanici morali slijediti, predstavljajući gradske vlasti na stranim dvorovima, često se nalaze pozivi na ljubav prema domovini, uzorno građanstvo i spremnost na osobne žrtve u ostvarivanju tih ideala. Svaki je vlastelin bio pozvan djelovati *na dobrobit i čast svoje domovine, kao njezin odan, dobar građanin i ljubitelj*.³⁷³ Uz to, očekivala se i vjernost interesima grada,³⁷⁴ uklju-

³⁷⁰ *...et pero ben conseruation e honor de la patria auegna çio cognosamo sera com affano vostro, allo qual speremo sereti promptissimi come homeni virtuosissimi et zelatori dela patria e ben e honore suo, di quali per bona parte partecipate come zentilomeni che a gran familia e parenti et amici, Lett. di Lev., vol. XI, f. 31r, (21. 6. 1431.); Et a voy ser Benedetto acomettemo chel chome zittadin et zelatore d' ogni ben della patria vostra dobiati dare opera com quel ben modo..., Lett. di Lev., vol. XIII, f. 14r, (7. 3. 1441.). O dubrovačkom patriotizmu vidi: Janeković Römer 1999b: 27–28; Letić 1982: 24–28. Za analizu srodničkih odnosa u srednjovjekovnim bosanskim poveljama vidi: Isailović 2017: 103–111.*

³⁷¹ Althoff 1990: 78; Brunner 1939: 20.

³⁷² *Prima pars est de comittendo affinibus dicti ser Palatini quod forment et formatam portent ad presens consilium comissionem dandam dicto ser Petro pro factis ser Palladini, a nije prošao prijedlog: Secunda pars est quod per Maius consilium elligi debeant tres officiales qui forment et portent ut supra dictam comissionem, Cons. Rog., vol. III, f. 171r, (9. 7. 1423.).*

³⁷³ *...e di e fa quello che la toa discretion vadera ...che sia honor e ben de la nostro terra, si chomo bon cittadino. Monumenta Ragusina II: 285; ...speremo lo saperete far per honor et ben de la patria vostra, Lett. di Lev., vol. XV, f. 36r, (6. 3. 1450.); ...che mazor fede et speranza habiamo in vui come bon et fedel amator de la patria vostra, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 72v, (13. 4. 1451.)*

³⁷⁴ *...fedel seruitor et bon cittadino, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 16r, (10. 6. 1449.); ...e semo certi che a questa cosa in la qual consiste lo honor della vostra patria serete cossi prompti e vigilantissimi come sempre sete stato in ogni cosa le qual sia stata di ben et honor della detta vostra patria, Lett. di Lev., vol. XV, f. 144r, (16. 7. 1451.).*

čujući spremnost na podnošenje bolesti,³⁷⁵ zatočenja,³⁷⁶ pa čak i smrt, ako bi to bilo potrebno.³⁷⁷

Uzevši u obzir dosada navedeno, postaje jasno da je odnos pojedinog vlastelina prema institucijama vlasti podrazumijevao izvršavanje određenih obveza, pri čemu je motivacija za takve postupke, bar u teorijskom idealu, počivala na ljubavi i odanosti. Takvi su uzusi obvezivali ne samo osobe rođene u Dubrovniku već i one koje su naknadno stekle dubrovačko građanstvo.³⁷⁸ Neke od njih, kao što je župan Sanko Miltenović, dubrovačke vlasti nazivaju svojim „najdražim prijateljem i građaninom“ (*amicum nostrum carissimum et civem*).³⁷⁹ Ipak, osobni interesi ponekad su prevladavali nad općim dobrom, što je dovelo do protesta, otvorenih sukoba, pa čak i neprijateljstava koja su mogla kulminirati sudskim postupcima. Tako spomenuti Sanko nije dosljedno poštivao uzuse odnosa prijateljstva, zato što je uslugu opskrbe žitom pružao neprijatelju,³⁸⁰ što je dovelo do otvorenog iskaza nezadovoljstva gradskih vlasti.

Dobivanje časti, povlastica i materijalnih ustupaka na stranim dvorovima predstavljalo je posebno osjetljivo područje, koje je moglo izazvati sukobe između pojedinih dubrovačkih vlastelina i organa vlasti. Naime, dubrovačkim građanima bilo je izričito zabranjeno primati službe i razne druge beneficije od stranih gospodara.³⁸¹ U tome se kontekstu osobito ističe sukob između vijećnika i Mihoča Marinovog de Caboge (oko 1380. – oko 1428.),³⁸² koji je ob-

³⁷⁵ Nikola Matejev de Georgio se razbolio na putu prema Tvrtku II. 1433. godine, Vekarić 2014: 16.

³⁷⁶ Junije Marinov de Gradi zarobljen je tijekom obnašanja poslanstva kod bosanskog kralja, Vekarić 2014: 77.

³⁷⁷ *...e disposto di far quanto la sia possibile fina la morte.*, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 77r, (14. 4. 1451.). Petar Mihočev de Lucari umro je tijekom obnašanja povjerene diplomatske službe, *Prima pars est de scribendo voiuede Sandagl ex morte ser. Petri de Lucari, Cons. Rog.*, vol. V, f. 45r, (4. 11. 1431.); *...di la morte del suo ambassador fidel et amato cittadino nostro Piero*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 58r, (2. 12. 1431.).

³⁷⁸ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 115r, (30. 4. 1430.). Više o dubrovačkom građanstvu u srednjem vijeku vidi: Mijušković 1961: 89–127; Pešorda Vardić 2012: 80–96; Janeković Römer 1993: 27–38; Janeković Römer 2005: 318–320; Janeković Römer 2009: 115–117.

³⁷⁹ *Monumenta Ragusina* III: 156.

³⁸⁰ *Prima pars est de scribendo Sencho, quod intelleximus, quod ali qui sui homines portant bladum ad nostros inimicos. Et quod placeat ei taliter ordinare quod hoc non fiat, sicut speramus de ipso, tamquam de cive nostro.*, *Monumenta Ragusina* III: 180.

³⁸¹ Isailović 2008a: 394.

³⁸² DAD, *Testamenta Notariae* (dalje: *Test. Not.*), ser. 10.1, vol. XI, ff. 186v–187r.

našao službu protovestijara na dvoru Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Godine 1412. dodijeljena mu je na korištenje Hrvojeva palača u Dubrovniku, što je izazvalo oštru reakciju dubrovačkih vlasti.³⁸³ Samo dvije godine kasnije, Mihoč je, kao Hrvojev poslanik, sudjelovao u dovođenju osmanskih vojnih odreda u Bosnu i Dalmaciju. Vlasti su ga pozvale da se opravda, no on se oglušio na poziv. Njegovi protudubrovački stavovi, izraženi tijekom pregovora o ustupanju Konavala 1419. godine, doveli su do oduzimanja svih vlasteoskih povlastica i izricanja smrtne kazne.³⁸⁴ Konačno, 1420. godine, Mihoč je službeno proglašen odmetnikom i trajno prognan s dubrovačkog teritorija.³⁸⁵ Znatno teža sudbina, od one koja je sustigla toga vlastelina, pogodila je one koji su aktivno djelovali na rušenju ustaljenog poretka. Godine 1400. braća Lovro i Šimun Mihočev de Bodača blisko su surađivali s braćom Nikolicom i Jakšom Krvinim de Zamagnom u pokušaju svrgavanja vlasti. Urota je, međutim, razotkrivena, a posljedice su bile drastične: pobunjenicima je oduzeta sva imovina, njihova su tijela izložena tri dana pred Orlandovim stupom kao opomena drugima, a grobovi im zatrti ciglama.³⁸⁶

Sukobi i neprijateljstva nisu zaobilazili ni horizontalne odnose među pojedinim dubrovačkim vlastelinima. N. Vekarić ističe da vlastelinski stalež nije bio homogena cjelina, već se njegovo funkcioniranje odvijalo na trima razinama: rodbinskoj (obitelj, *casata*, rod), staleškoj (klan) i razini zajedničkog življenja (kućanstvo).³⁸⁷ *Casatu* je, prema Vekariću, činila zajednica vlastele koju povezuje osjećaj pripadnosti istoj obitelji i vremenski kontinuitet, dok klan označava skup međusobno naklonjenih *casata* koje djeluju politički usklađeno na temeljima snažne obiteljske tradicije.³⁸⁸ Unutarnje netrpeljivosti i rodovsko grupiranje (klan) u kriznim situacijama odrazili su se na pružanje ili uskraćivanje potpore određenoj grupi, što je posljedično moglo jačati rodovske odnose ili rezultirati njihovim narušavanjem i podjelama.³⁸⁹ Jedan takav primjer predstavlja napetost koja se pojavila 1358. godine, kada su se, unatoč pripadnosti

³⁸³ Resti 1893: 209–210.

³⁸⁴ Isailović 2008a: 400–401.

³⁸⁵ Janeković Römer 1999b: 33; Isailović 2008a: 403–404.

³⁸⁶ Vekarić 2013: 110; Janeković Römer 1999b: 31; Vekarić 2009: 85.

³⁸⁷ Vekarić 2009: 9; Vekarić 2011: 327.

³⁸⁸ Vekarić 2011: 129, 148, 159, 330–331; Ćosić & Vekarić 2005: 103, 107.

³⁸⁹ O podijeljenosti i raskolima unutar mletačkog patricijata vidi: Queller 1986.

istoj prougarskoj političkoj struji, okupljenoj oko Gundulićeva i Gučetićeva klana, sukobili Marin Klementov de Goče s jedne, te Marin Lukarov de Bona i Marin Junijev de Mençe s druge strane. Sukob je kulminirao 1361. godine kada je Marin podigao optužnicu protiv dvojice spomenutih vlastelina pred sudom bana Dalmacije i Hrvatske.³⁹⁰

Iako Vekarićeva klasifikacija obiteljskih struktura počiva na premisi da su pojedine obitelji uživale političko-društveni prestiž te da su se istaknuti pojedinci udruživali s onima sličnog položaja i ugleda, pri čemu su se određeni ogranci roda istakli kao uspješniji te su terminološki označeni kao *casata*, ne treba zanemariti važnost tazbinskog srodstva u oblikovanju političkih istupa i frakcija. Takva je situacija zabilježena u slučaju već spomenutog Marina de Goče, koji je u nastojanjima da progura vlastitu političku opciju, tijekom prijelomnog razdoblja sredinom 14. stoljeća, blisko surađivao s Lovrom Junijevim de Volcassom, s kojim je bio u srodstvu po ženinim linijama.³⁹¹ Time je solidarnost temeljena na pripadnosti istoj društvenoj skupini (vlasteoskom sloju) i porijeklu (građanstvo), ojačana bliskošću, proizašlom iz dijeljene političke orijentacije i obiteljskih veza.

Horizontalno političko prijateljstvo u kasnosrednjovjekovnom Dubrovniku temeljilo se na zajedničkom osjećaju za pravdu, ljubavi i odanosti domovini te spremnosti na osobnu žrtvu za opće dobro, dodatno učvršćenim profesionalnim vezama.³⁹² Dubrovački poslanici pomagali su jedni drugima, oslanjajući se na međusobno povjerenje i zajedničke ciljeve. Primjerice, 1453. godine Vuko Vlahov de Babalio, poslan Stjepanu Vukčiću Kosači, trebao je potražiti svoga sugrađanina i poklisara Paska Junijeva de Sorga, koji se već nalazio na hercegovu dvoru i mogao mu pružiti informacije kako bi mu olakšao djelovanje.³⁹³ Slično tomu, 1371. godine poslanici upućeni Ludoviku Anžuvincu zatražili su pomoć svojih sugrađana Andrije i Petra de Gondola, koji su trajno boravili u Ugarskoj, kako bi im pomogli u ostvarivanju povjerenih diplomat-

³⁹⁰ *Monumenta Ragusina* III: 110, 114, 175; Šoštarić 2022: 173.

³⁹¹ Vekarić 2009: 57, 60.

³⁹² Za pregled razvitka ideje općeg dobra u teoretskim radovima kasnosrednjovjekovnih talijanskih intelektualaca vidi: Skinner 1978: 44–48. Za analizu implementacije ideala općeg dobra na epigrafskom natpisu na ulazu u Knežev dvor vidi: Lonza 2006: 25–46.

³⁹³ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 118r, (26. 4. 1453.).

skih zadataka.³⁹⁴

Na tragu mišljenja F. Padgett i P. McLean da zajedničko poslovanje stvara preduvjete za nastanak prijateljskih veza,³⁹⁵ sličan zaključak može se primijeniti na odnos među dubrovačkim poslanicima. Međusobno su blisko surađivali i pomagali si, dijelili obveze i teškoće svoga poziva,³⁹⁶ što je stvaralo plodno tlo za oblikovanje veza prijateljstva. Odnos koji nadilazi puku dužnost potvrđen je na primjerima poslanika koji su višekratno birani za nositelje poslanstava u paru.³⁹⁷ Kako bi bili što učinkovitiji, od njih se očekivalo da budu složni i jedinstveni u djelovanju, poput braće, bez svađa i razmimoilaženja.³⁹⁸ U velikom broju slučajeva pokazalo se da su nositelji pojedinih misija bili vršnjaci koji su djelovali kao uigrani tandem.³⁹⁹ Osobno prijateljstvo, horizontalna veza *par excellence*, najčešće se razvijalo unutar iste starosne skupine, što može asociirati na koncept bratske zajednice.

Poslanicima su u njihovu djelovanju potporu pružali sugrađani koji su stekli značajan ugled i moć na stranim dvorovima. Dubrovački vlastelini prisutni na dvoru srpskog despota Đurđa Brankovića redovito susretali poslanike upućene na Visoku Portu, poput Paska Junijevog de Sorga (oko 1400. – 1454.),⁴⁰⁰ zaduženog za despotovu blagajnu (čeonik riznički).⁴⁰¹ Značajnu podršku pružao je i

³⁹⁴ *E se Andre di Gondola, o Piero suo frar, over ambi, fosse in corte delo signor, quando andare a far la ambassada, et vuy li debie clamar, che siano cum vuy quando fare la ditto ambassada; et se elli non fosse in corte, quando fare la ambassada, et daspuo fosse in corte, et vuy li pregare da parte nostra, che fin ca sera, in corte, sia cum vuy ad aconçar li nostri servisii., Lett. di Lev., vol. II, f. 65v, (travanj 1371.); ... perço caramente ve pregiemo, che per amor de la vostra patria et nostro, se sere in corte de lo signor, cum li nostri ambassadori, et li diti ambassadori devera andare in san Dimitri per aconçar li nostri servisii, et vuy debie andar cum li deti nostri ambassadori et esser cum lor ad aconçar li diti servisii. E se non sere in corte, et sere in lo vostro castello, et li detti nostri ambassadori vi mandara a dir, che debie andare in corte de lo signor over a san Dimitri per aconçar cum essi li fatti dela nostra terra, et vuy debie andare secondo ca essi ve informara et scrivera per lor littera; et pregiemove, per amore nostro et de la čita di Ragusa, che non vi increscha de farni questo piasere., Lett. di Lev., vol. II, f. 68r, (14. 5. 1371.).*

³⁹⁵ Padgett & McLean 2011: 1–47.

³⁹⁶ Šoštarić 2021: 50–59.

³⁹⁷ Šoštarić 2021: 48–50.

³⁹⁸ *Lett. di Lev.*, vol. XV, f. 105r, (2. 6. 1452.).

³⁹⁹ Šoštarić 2021: 45–50.

⁴⁰⁰ *Test. Not.*, vol. XV, ff. 111r-112v.

⁴⁰¹ *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 203r, (7. 3. 1446.).

Damjan Junijev de Georgio (oko 1405. – 1458.),⁴⁰² koji je 1456. godine dočekaao dubrovačke poslanike i sudjelovao u audijenciji pred srpskim despotom. S druge strane, nisu svi Dubrovčani koji su obnašali visoke funkcije na dvorovima stranih velikaša bili pouzdani. Primjerice, Mihoč Marinov de Caboga, u službi bosanskog kralja, prema zapisima vlasti, dubrovačke poklisare dočekaao je *kao da nema Boga pred očima već je pokrenut đavoljim duhom*.⁴⁰³ Iako su građansko prijateljstvo i pripadnost istom društvenom sloju, ojačani profesionalnom solidarnošću, podrazumijevali međusobnu slogu, povjerenje, ljubav prema domovini te požrtvovan rad u interesu čitave zajednice, stvarnost je nekada znatno odstupala od te idealizirane slike.

Osim horizontalnog prijateljstva ostvarenog među vlastelom, ono se realiziralo i s drugim političkim zajednicama. Neki autori, međutim, odbacuju mogućnost uspostave takvih prijateljskih odnosa, smatrajući da je apsurdno očekivati da jedna skupina prema drugoj gaji osjećaje ljubavi i dobrohotnosti koji bi se podjednako odnosili na sve članove. Prema njihovu shvaćanju, prikladnije je govoriti o utilitarnim odnosima, uvjetovanim međusobnim pružanjem pomoći, suradnjom i nastojanjima za očuvanjem mira,⁴⁰⁴ jer su „politički subjekti ontološki nesposobni imati osjećaje“.⁴⁰⁵ Time se, međutim, otvara pitanje mogu li politički entiteti povremeno ići nauštrb vlastitih interesa kako bi udovoljili zahtjevima svojih „prijatelja“. E. H. Carr smatra da takvo altruističko nastojanje nije nemoguće, ali samo do granice do koje se ne nanosi šteta vlastitim interesima, dok je samožrtva svojstvenija pojedincu.⁴⁰⁶

Prijateljstvo s Anconom imalo je dugu tradiciju (*antiquam amicitiam*) te se temeljilo na intenzivnim trgovačkim odnosima, međusobnim povlasticama i pružanju pomoći.⁴⁰⁷ Dubrovačke vlasti građane toga grada nazivaju svojom „braćom i prijateljima“ te traže da se na njih primjenjuju iste odredbe kao i za

⁴⁰² *Test. Not.*, vol. XVII, f. 19r-20v; Vekarić 2014: 20–21.

⁴⁰³ Janeković Römer 1999b: 33.

⁴⁰⁴ Roshchin 2017: 2–3.

⁴⁰⁵ Digeser 2009a: 324–337; Digeser 2009b: 28–32.

⁴⁰⁶ Carr 2001: 143–151; Roshchin 2017: 4.

⁴⁰⁷ *Lett. di Lev.*, vol. XII, ff. 39v-40r, (14. 7. 1436.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 153r, (11. 7. 1433.); *Monumenta Ragusina* III: 8.; Radonić 1934a: 369.

dubrovačke.⁴⁰⁸ U realizaciji toga prijateljstva dolazilo je do trvenja,⁴⁰⁹ pri čemu su vijećnici naglašavali da su uvijek činili sve za dobrobit „bratskih i prijateljskih“ veza, što su potvrdili mnogobrojnim ustupcima, pri čemu „nisu štedjeli ni novca ni napora“, jer se to priliči „dobrom prijateljstvu“.⁴¹⁰ Zanimljivo je da pri obnavljanju povelja o prijateljstvu s Anconom, od kojega su koristi imale obje zajednice, ponajviše trgovci, vijećnici ističu da njihovo „prijateljstvo“ nije samo instrumentalističko, jer tada se ne bi moglo nazivati *vera et bona amicitia*, nego samo *uno comercio et mercato di amore*.⁴¹¹ Takav narativ potvrđuje suprotan stav, prema kojem prijateljstvo među političkim zajednicama ne predstavlja tek težnju za postizanjem partikularnih ciljeva, poput održavanja mira i ishoda privilegija, već uključuje i nastojanja uperena ostvarivanju međusobnog dobra, brizi za drugog, pa čak i pružanju emocionalne potpore.⁴¹² Slična praksa zamjetna je i u odnosu sa sicilijanskim gradovima, posebice Sirakuzom i Mesinom. Njihove građane vijećnici oslovljavaju kao svoje *amici carissimi*,⁴¹³ dok zauzvrat sicilijanska vlastela dubrovačku drži „najdražom braćom“.⁴¹⁴ I s drugim talijanskim gradovima, poput Genove⁴¹⁵ i Taranta,⁴¹⁶ dubrovačke vlasti uspostavljale su odnose koji su na jezičnoj razini označeni „prijateljstvom“ te su počivali na „dobrohotnosti“ i „jednodušnosti“. Prema I. Mitiću, prijateljski odnosi s Napuljem, održavani kroz stoljeća, temeljili su se na uvozu i izvozu specifičnih namirnica.⁴¹⁷ F. Kent ističe da su gradovi u 15. stoljeću postajali „savezi prijatelja“ potaknuti poslovnim vezama.⁴¹⁸ Ipak, ti su odnosi često bili napeti, osobito s političkim subjektima s kojima su gradski oci bili dobro upoznati

⁴⁰⁸ Radonić 1934a: 100, 103.

⁴⁰⁹ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 156r, (20. 7. 1433.).

⁴¹⁰ *Lett. di Lev.*, vol. XII, ff. 179v-180r, (20. 4. 1440.).

⁴¹¹ *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 40r, (14. 7. 1436.).

⁴¹² Schwarzenbach 2009: 254–261.

⁴¹³ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 28r, (15. 6. 1431.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 45r, (15. 6. 1431.); Radonić 1934a: 183.

⁴¹⁴ Radonić 1934a: 202.

⁴¹⁵ *...della grandissima unitade et singular benevolentia et amicitia che sempre ab antiquo e stata fra la magnificha comunitade vostra et la comunitade nostra de Ragusa.*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 77r, (21. 3. 1442.).

⁴¹⁶ Radonić 1934a: 346.

⁴¹⁷ Mitić 1978: 113.

⁴¹⁸ Lazzarini 2010: 43.

i redovito dolazili u kontakt. Odnosi Dubrovnika prema Republici Sv. Marka opisuju se na jezičnoj razini ne samo prijateljstvom već i fiktivnim obiteljskim srodstvom (*cari fioli et amixi*).⁴¹⁹ Unatoč turbulentnim i narušenim odnosima, obilježenim međusobnim optužbama za mržnju i neprijateljstvo, dubrovačke vlasti isticale su kako priželjkuju „dobro prijateljstvo i mir“ (*bona amitizia et paxe*).⁴²⁰ Predstavnici vlasti pritom su smatrali da narav Mlečana, koju opisuju kao prijetvornu, otežava uspostavu „istinskog prijateljstva“, jer ta osobina priječi gradnju odnosa temeljenog na međusobnom povjerenju.⁴²¹ Osim građana gradova-država Apeninskog, treba spomenuti i gradove Pirinejskog poluotoka, primjerice Barcelonu, kojima su dubrovačke vlasti nudile svoje „prijateljstvo i bratstvo“.⁴²² Također, stanovnici gradova na istočnojadranskoj obali, poput Splitskana, nazivani su od dubrovačkih vijećnika „najdražim prijateljima“ i „braćom“,⁴²³ s kojima žele održavati mir.⁴²⁴ Svojim „darežljivim prijateljima“ i „najdražom braćom“ vodstvo grada smatralo je i gradske knezove, primjerice kotorskog⁴²⁵ i skadarskog,⁴²⁶ kao i zajednicu vijećnika, poput barskih.⁴²⁷ Ipak, trajnost tih odnosa nije bila zajamčena: primjerice, Kotorani, koji su nekoć smatrani „prijateljima i braćom“, s vremenom su se prometnuli u „smrtne neprijatelje“ grada.⁴²⁸

Zaključno, horizontalno političko prijateljstvo u kasnosrednjovjekovnom Dubrovniku predstavljalo je kompleksnu mrežu uzajamnih odnosa među

⁴¹⁹ *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 135r, (9. 12. 1443.).

⁴²⁰ *...che della detta signoria de venesia non abiamo dubito alguno per che sempre a obseruato com noy bona amitizia et paxe et a noy et a tuti li merchadanti. Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 139v, (30. 4. 1439.).

⁴²¹ Iorga 1899: 207–208.

⁴²² *...pro fratribus et amicis praestantissimis offerimus*, Radonić 1934a: 493.

⁴²³ Radonić 1934a: 235.

⁴²⁴ *Nos cupientes semper, non solum vobiscum, quos fratres nostros nos reputamus, sed cum universis hominibus pacem habere iuxta formam pactorum utriusque communis, vestri videlicet et nostri.*, *Monumenta Ragusina* II: 251.

⁴²⁵ *Lett. di Lev.*, vol. XI, ff. 21rv, (15. 3. 1431.).

⁴²⁶ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 69v, (23. 1. 1432.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 132r, (30. 1. 1433.).

⁴²⁷ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 191v, (8. 7. 1434.).

⁴²⁸ *Prima pars est de respondendo comuni Catari in hunc modum: quod nos semper ipsos habuimus et tractavimus tanquam fratres et amicos et ad omnia eorum comoda et honores operati fuimus. Et ipsi semper et continue operati fuerunt contrarium contra nos et civitatem nostram omni modo quo sciverunt (et) potuerunt verbis, litteris et factis. Et idcirco processimus et procedere intendimus contra ipsos tanquam contra inimicos nostros mortales toto posse et tanquam subiectos Voyslavi, Monumenta Ragusina* III: 99.

jednakima, koji su se temeljili na emociji ljubavi i idealima vjernosti i žrtve za domovinu. Ipak, stvarnost je često bila obilježena napetostima i sukobima uzrokovanim partikularnim interesima, koji su mogli rezultirati prekidom postojećih veza. U odnosu prema vanjskim političkim kolektivima promoviran je ideal brige i rada za dobro drugoga, no u zbilji svatko je bio zainteresiran za svoj, ponajprije ekonomski napredak.

4.2. Vertikalno političko prijateljstvo

Politička prijateljstva mogla su se ostvarivati i hijerarhijski, vertikalno, među pojedincima različitog položaja. Takvi odnosi imaju dugu tradiciju koja seže u antičko doba, a zasnivali su se na patronatskom sustavu čija temeljna načela funkcioniranja vrijede i u srednjem vijeku. Označavanje osobe kao *cliens* za Rimljane je uglavnom bilo pejorativno te se nastojalo izbjeći.⁴²⁹ Budući da je u svakodnevnom životu velik dio klijenata nazivan *amici*, što je upućivalo na njihovu jednakost prema pokrovitelju,⁴³⁰ nije posve jasno gdje ih smjestiti u opoziciji između instrumentalnog i emocionalnog prijateljstva. Iako se pojam *cliens* rijetko koristio, brojni drugi termini, poput *antrustiones*, *satellites*, *socii*, *vassi*, *vassali*, pa čak i *fideles*, označavali su klijentelističke veze u kojima je vertikalna nejednakost bila prožeta snažnom emocionalnom komponentom.⁴³¹

Nakon propasti Zapadnog Rimskog Carstva termin 'prijateljstvo' znatno je rjeđe korišten za označavanje odnosa s jasnim hijerarhijskim razlikama.⁴³² Kada je takva uporaba potvrđena, semantičko značenje toga pojma bilo je nejasno i svodilo se na zahtjeve za dobrohotnošću, podrškom i, prije svega, izbjegavanjem sukoba.⁴³³ Kao što odnos s političkim entitetima označenima kao *amici populi Romani* nije bio ugovorno sankcioniran, nego je tek posljedično mogao voditi sklapanju saveza,⁴³⁴ tako ni u ranom srednjem vijeku pojam *amicitia* nije sadržavao precizno razrađene obveze, već je prije svega označavao općeniti poziv na očuvanje mira

⁴²⁹ Saller 1989: 52.

⁴³⁰ O podjeli *amici* na *superiores*, *pares* i *inferiores* vidi: Saller 1989: 57.

⁴³¹ Le Jan 2024: 218.

⁴³² Oschema 2006a: 92.

⁴³³ Garnier 2000: 27–69.

⁴³⁴ Cimma 1976; Badian 1958.

i prijateljsko postupanje.⁴³⁵ Na tom tragu, vanjskopolitičke veze u srednjovjekovnom razdoblju uglavnom su, u teoriji i praksi, nasljedovale antičku tradiciju.

Kasnosrednjovjekovna prošlost Dubrovnika obilježena je hijerarhijskim odnosima zavisnosti među političkim akterima koji nisu bili okamenjeni. Promjene u odnosima moći odražavale su se na međusobne odnose, kao i na formiranje odluka u sferi vanjske politike. Za detaljnije razumijevanje načina na koji su se oblikovali i funkcionirali vertikalni „prijateljski odnosi“ unutar političke arene, nužno je poći od nekoliko prijelomnih trenutaka iz povijesti grada. Ti su događaji igrali presudnu ulogu u stvaranju i održavanju mreža prijateljstva, suradnje i pružanja pomoći, ne samo na institucionalnoj već i na osobnoj razini, u kojima je emocionalna dimenzija odnosa imala jednaku važnost kao i politički interesi.

Polazišna godina jest 1358., kada je Dubrovnik, pregovorima u Višegradu, po prvi puta formalno postao dijelom *Anžuvinskog Archieregnuma*, priznajući ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika I. Anžuvinca za svoga suverena. Time su vijećnici dalekovidno prigrlili zaštitu moćnog vladara, koji je s jedne strane jamčio razvitak i sigurnost grada, a s druge bio dovoljno udaljen da mu omogući samostalno oblikovanje unutarnje i vanjske politike.⁴³⁶ Odnos između Ludovika I. i njegovih nasljednika i dubrovačke općine imao je oblik ugovornog prijateljstva, temeljenog na jasno definiranim pravima i dužnostima obiju strana.⁴³⁷ Kralj se obvezao ljubiti i štiti općinu od neprijatelja te joj iskazivati blagonaklonost, dok su se vijećnici zakleli na vjernost, odanost i postojanu službu u svrhu uzdizanja kraljevske časti i ostvarivanja interesa Krune.

*...svakog pojedinog obasipamo milošću i ljubavlju, ipak nam je posebno stalo povlasticom iznimne blagonaklonosti uzdići one koji nam se vrućom odanošću, iskrenom postojanošću, te revnim nastojanjem utječu iz susjednih krajeva i neprestano obećavaju da će na svaki način činiti ono što će pridonijeti uvećanju naše časti i ostvarenju naših nakana.*⁴³⁸

⁴³⁵ Epp 1999: 176.

⁴³⁶ Više u: Janeković Römer 2003; Foretić 1960: 251–278.

⁴³⁷ Vertikalno i horizontalno političko prijateljstvo u periodu vladavine Ludovika I. Anžuvinca analizirano je u: Šoštarić 2024: 131–152.

⁴³⁸ *...vt singulos affectionis gracia prosequamur, specialiter autem cordi gerimus eos extollere privilegio benevolencie potioris qui de partibus finitimis ad nos concurrentes, fide faventi, sincera constancia et sollicitudine studiosa ea, que nostri honoris et propositi augmenta conficiunt, indesinenter prosequi repromittunt, Codex diplomaticus XII: 480; Janeković Römer 2003: 17.*

Takav odnos u potpunosti odgovara definiciji politički ugovorenog prijateljstva u kasnosrednjovjekovnoj percepciji Latinskog Zapada. Ono je uključivalo međusobnu pomoć i zalaganje za ostvarivanje onoga što se drži korisnim za interese svakog od sudionika ugovorenog odnosa, emocionalnu komponentu, tj. međusobnu ljubav i naklonost, te čuvanje moralnih vrijednosti: odanosti i časti. Ostajući na terminološkoj razini, valja ipak istaknuti da se u službenoj komunikaciji s ugarsko-hrvatskim kraljevima dubrovačke vlasti rijetko predstavljaju kao „prijatelji“, već češće kao „male sluge“,⁴³⁹ čime se jasno naglašavala hijerarhijska razlika i podanički odnos prema vladaru. Nasuprot tomu, krunjene su glave u svojim obraćanjima tijelima vlasti katkad upotrebljavale izraz „odani i voljeni prijatelji“,⁴⁴⁰ čime su izražavale naklonost i na jezičnoj razini otvarale prostor za njihovu simboličku ravnopravnost.

Priznanje krune Sv. Stjepana, temeljem odredbi sačuvanih u Višegradskom ugovoru, stvorile su plodnu klicu koju su vlasti znale dalje razvijati, što je rezultiralo jakim i uređenom administracijom i vlašću, koja je trijumfirala podjednako u politici i gospodarstvu.⁴⁴¹ Vijećnici su se u izazovnim situacijama oslanjali na kraljevu zaštitu i autoritet te su vješto koristili njegove preporuke i posredovanje za dosizanje željenih ciljeva. Tako su, primjerice, 1372. godine zatražili Ludovikovu pomoć u zaštiti trgovačkih interesa tijekom sukoba s Mletačkom Republikom,⁴⁴² dok je tri godine kasnije Nikola Marinov de Goče od kralja zatražio posredovanje kod napuljske kraljice Ivane I. glede opskrbe grada žitom.⁴⁴³ Isto tako, gradski su oci redovito tražili zaštitu za dubrovačke trgovce napadnute i oštećene na teritorijima pod Ludovikovom vlašću, oslanjajući se na ugovornu obvezu kraljevske zaštite.⁴⁴⁴

Nakon 1382. godine predstavnici dubrovačkih vlasti nastavili su njegovati političko prijateljstvo temeljeno na ugovornoj zakletvi, no u nešto izmijenjenom obliku. Vjernost se sve manje povezivala s osobom vladara te se sve više

⁴³⁹ *Molto humilmente regratiando alla Maiesta vostra, che se degna con noi, suoi pizoli seruidori...*, Radonić 1934a: 289.

⁴⁴⁰ *Magnificis et nobilibus viris Rectoribus et Consilio et comuni ciuitatis Ragusie, amicis et deuotis nostris dilectis salutem*, Radonić 1934a: 299.

⁴⁴¹ Za širi okvir vidi: Gruber 1906: 169–178.

⁴⁴² Tadić 1935: 269.

⁴⁴³ Dinić-Knežević 1986: 35; Vekarić 2014: 293.

⁴⁴⁴ *Monumenta Ragusina* IV: 30, 40, 70, 114.

usmjeravala prema apstraktnom pojmu *sacra corona regni Hungariae*.⁴⁴⁵ Spomenuti retorički zaokret pokazao se osobito korisnim u razdobljima krize, kakva je izbila 1413. godine u vezi s mletačkim planovima koji su ugrožavali grad. Vlasti su tada iskazale stav kojim svoj položaj prema Kruni i kralju tumače kao ugovornu obvezu: dubrovačka vjernost iziskuje zaštitu, a ako se bilo koji od elemenata tako definiranog odnosa ne poštuje, sporazum je dozvoljeno raskinuti.⁴⁴⁶

Nakon smrti Ludovika I. Anžuvinca vijećnici su se obvezali na „jedinstvo, bratstvo i vječno prijateljstvo“ prema njegovoj supruzi Elizabeti i kćeri Mariji,⁴⁴⁷ pri čemu su ključne sastavnice toga odnosa ostale međusobna pomoć i odanost.⁴⁴⁸ U razdoblju do 1526. godine vlasti su i nadalje iskazivale odanost ugarskim i hrvatskim kraljevima, poput Vladislava I.,⁴⁴⁹ pri čemu su se nazivali „podložnicima i vjernima svete ugarske krune“,⁴⁵⁰ pa čak i „prijateljima našeg gospodina kralja“.⁴⁵¹ Pritom valja uočiti kako priznanje osmanskog primata 1458. godine nije značajno utjecalo na retoričke iskaze odanosti dubrovačkih poslanika ugraskoj kruni.⁴⁵²

Političko prijateljstvo ostvarivalo se i s podanicima dubrovačkog suverena, što je u arhivskim vrelima često potvrđeno na jezičnoj razini, kada ih vlasti oslovljavaju kao *nostris amisi*.⁴⁵³ U prvoj polovici 15. stoljeća hrvatski i dalma-

⁴⁴⁵ Vidi: Pešorda Vardić 2004: 19–36; Kunčević 2015: 86–91.

⁴⁴⁶ Kunčević 2015: 88–91.

⁴⁴⁷ Klaić 1976: 655.

⁴⁴⁸ *...iuravimus invicem et visissim unitatem, fraternitatem et amicitiam perpetuam et iuvare alter alteri toto posse et scitu, semper in fidelitate et fidei constantia dominarum nostrarum reginarum et sacrae coronae ungariae*, Šišić 1904: 5–6.

⁴⁴⁹ *...data quelle honorate salute per parte de li fidelissimi Rgusei rector et communitate di Ragusa seruitori soy e de la corona de ungaria*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 128r, (6. 10. 1443.).

⁴⁵⁰ *...noi esser naturali subditi et fideli dela corona de ungaria*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 98v, (22. 6. 1432.).

⁴⁵¹ *In qual da poy el Serenissimo signor nostro Re de Romani, piu che in alguno altro signor ano ferma fede e speranza, come fidelissimi amici et seruitori de quella.*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 69r, (19. 1. 1432.).

⁴⁵² Primjerice, 1493. godine dubrovački poslanici Franko de Sorgo i Stjepan de Zamagno, pred ugarsko-hrvatskim kraljem Vladislavom II. Jagelovićem, predstavljaju svoju zajednicu kao: *soi fidelissimi seruitori et subditi di la sacra corona... la dicta citta como fidelissima di la corona de Hungaria...*, *Lett. di Lev.*, vol. XVII, ff. 1rv, (13. 4. 1493.).

⁴⁵³ *...chometemo a vuy misser Andrea de Gondola et Piero de Gondola nobili et dileti citadini nostri, che quando vuy çonçere in corte de nostro signor misser lo re, vuy debie aver a mente de recordar et recomandar nuy et la terra nostra al dito nostro signor, et a tuti li soi baroni, li quali vuy credere che siano nostri amisi.*, *Lett. di Lev.*, vol. II, f. 79v, (14. 3. 1373.); *Monumenta Ragusina* IV: 138.

tinski banovi, primjerice Petar Alben i Petar Talovac, oslovljeni su kao *magnifice et potens honorande amice carissime*⁴⁵⁴ i *magnifico ban, fradello et amico nostro carissimo*.⁴⁵⁵ Uglednici na dvoru ugarsko-hrvatskog kralja Vladislava nazivali su se pak *boni amixi et aduocati di Ragusa*.⁴⁵⁶

Političko prijateljstvo uspostavljeno s kraljem Ludovikom i njegovim nasljednicima nije se očitovalo samo u pisanoj formi, nego je obvezivalo ljude iz njegove službe na praktično ispunjavanje ugovornih obveza. Tako je 1362. godine banov oficijal, Zdranin Filip Nozdronja, Dubrovčanima u kraljevo ime uputio dva naoružana broda, kao pomoć u sukobu s Kotoranima.⁴⁵⁷ U dubrovačku su korist reagirali i drugi Ludovikovi ljudi, poput Genovljanina Šimuna Dorije, kojega vijećnici nazivaju „svojim prijateljem“.⁴⁵⁸ Intervencije osoba koje su potpadale pod kraljev autoritet bile su osobito važne u ratnoj svakodnevici. Tako su gradski oci jednom prilikom pisali hrvatskom i bosanskom banu, Nikoli Széchyu i Tvrtku I. Kotromaniću, ističući kako su upoznati s kraljevim nalogom kojim im je zapovjedio da im pruže zaštitu.⁴⁵⁹ U drugom su ih navratu oslovili kao *nostris veris et antiquis amicis*, zahvaljujući im na dobrohotnosti koju su iskazali gradu tijekom sukoba sa srpskim velikašem Vojislavom Vojinovićem.⁴⁶⁰

Obično, nakon što je odnos političkog prijateljstva potvrđen na jezičnoj razini izborom sintagmi poput ‘naši prijatelji’, on se dodatno učvršćivao ritualnim darivanjem.⁴⁶¹ Primjer takve prakse zabilježen je 1375. godine, kada se dubro-

⁴⁵⁴ Radonić 1934a: 237.

⁴⁵⁵ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 73r, (14. 4. 1451.).

⁴⁵⁶ *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 130r, (6. 10. 1443.).

⁴⁵⁷ Dinić-Knežević 1986: 26.

⁴⁵⁸ *Messer lo amirallo, li zentilhomini et lo comun de Ragusa, vostri cordiali amici*, *Lett. di Lev.*, vol. II, f. 86r, (21. 10. 1374.).

⁴⁵⁹ *Et in nostris litteris nobis denotastis, quod a domino vestro et nostro habuistis in mandatis, nos debere deffensare ab omnibus nos offendere volentibus. Quapropter vestre dominationi placeat nobis sucurre et dicto inimico nostro et cum ejus sequacibus deffensare*, *Monumenta Ragusina* II: 282.

⁴⁶⁰ *Et nos clare cognoscentes vos esse dominos sapientes et solidum consilium habentes, speramus in deo, quod vos facietis, quod erit domini nostri et nostri domini regis et nostrarum personarum honor*, *Monumenta Ragusina* II: 283.

⁴⁶¹ *Item in dicto consilio rogatorum captum fuit et firmatum de dando arbitrium domino rectori et parvo consilio posse mictere dona aliquibus nostris amicis de tanto quantum presentaverunt alii ambaxiatores et illismet personis.*, *Ref.*, vol. XXII, f. 7r, (10. 10. 1364.).

vački izaslanik susreo s utjecajnim pojedincima na ugarskom dvoru, među kojima su bili biskupi Váca i Vesprima, knez Francescho *de Galipoli* i admiral Šimun Doria.⁴⁶²

Osim političkog prijateljstva, potvrđenog na jezičnoj, pragmatičnoj, moralnoj i ritualnoj razini, s dubrovačkim suverenom i uglednicima u njegovoj službi, zabilježeni su i primjeri u kojima su se gradski oci koristili kraljevim utjecajem za posredovanje kod važnih osoba izvan neposrednog autoriteta njegove vlasti. Tako se, primjerice, Ludovik I. obraća *amiciciam vestram* posredujući u više navrata za interese dubrovačkih trgovaca kod Nikole II. d' Este, gospodara Ferrare, Modene i Parme, kojeg naziva *amico nostro carissimo*, te Galeotta I. de Malatesta, gospodara Riminija, i *njegove braće de Arymino*, koje oslovljava kao *amisis nostris carissimis*.⁴⁶³

Premda se očekivalo da dubrovačke vlasti jednako revno izvršavaju svoj dio ugovornih obveza, pokazalo se da nisu bile spremne u potpunosti udovoljiti svim potraživanjima svoga suverena, članova njegove obitelji i ljudi u njihovoj službi. To potvrđuju izglasane odluke da se ne ispuni banova zamolba za slanje gradskog kovača Đivka,⁴⁶⁴ kao i da se kraljici na njezin zahtjev može poslati liječnik, ali nikako ne na period duži od mjesec dana, pod kaznom globe.⁴⁶⁵ Gradske vlasti nisu udovoljile ni zahtjevu ugarsko-hrvatskog kralja Sigismunda Luksemburškog i bana Matka Talovca za slanje dvaju topova.⁴⁶⁶ Takva praksa pokazuje da su dubrovačke vlasti svaku odluku promatrale zasebno i pažljivo vagale moguće ishode, uvijek imajući na umu vlastite interese. Možemo zaključiti da se ugovorno definirano političko prijateljstvo u stvarnom svijetu iznova pregovaralo i prilagođavalo okolnostima specifične situacije.

Za daljnje razumijevanje odvijanja odnosa političkog prijateljstva na vertikalnoj razini valja istaknuti da su bosanski kralj, a posljedično i njemu podčinjeni velikaši, formalno priznavali suverenitet ugarsko-hrvatskog kralja s kraja

⁴⁶² *Et como çongenai in sua corte, dove sera lo detto nostro signor, auançi che ti presenti denançi a la sua regal maiestade, debi presentare le nostre lettere, che porterai cum ti a quelli nostri amici, che sera in corte con lo detto nostro signor, a li quali noi scrivemo; çoe a messer lo vescovo de Vaçia, et a messer lo vescovo de Vesprimia, et a messer Francescho conte de Gallipoli, et a messer Simon de Uria, amirallo de lo detto nostro signor...*, *Lett. di Lev.*, vol. II, f. 89v, (26. 4. 1375.); *Monumenta Ragusina* IV: 147.

⁴⁶³ Radonić 1934a: 108–109.

⁴⁶⁴ *Monumenta Ragusina* III: 178.

⁴⁶⁵ *Monumenta Ragusina* III: 56.

⁴⁶⁶ Ćirković 1964: 22.

12. stoljeća, kada je Bosna pridružena zemljama krune Sv. Stjepana.⁴⁶⁷ To je značilo da su bosanski vladari, a time i njima podčinjeni plemići, bili obvezni, kao podanici ugarsko-hrvatskog kralja, ispunjavati ugovorne obveze političkog prijateljstva, proistekle iz Višegradskog privilegija. Iako je to načelo funkcioniralo na teorijskoj razini, stajališta ugarske i bosanske strane o međusobnim odnosima nisu bila posve usklađena. Potvrđuju to sporovi i ratovi početka 1360-ih godina,⁴⁶⁸ kao i poseban ugovor Bosne i Dubrovnika, uz spomen kralja Ludovika, zaključen tek 1367. godine, nakon izmirenja bosanskog i ugarskog vladara.⁴⁶⁹ Na jezičnoj razini dubrovačke vlasti bosanskog kralja ponekad oslovljavaju kao „svoga prijatelja“.⁴⁷⁰ Prema njihovu shvaćanju, političko prijateljstvo s bosanskim vladajućim strukturama počivalo je na *međusobnoj ljubavi, ođanosti i dobrohotnosti*,⁴⁷¹ pri čemu su izražavale želju da se te veze i nadalje održavaju i snaže.⁴⁷² Isto tako, vijećnici su iskazivali zadovoljstvo stabilnim prijateljstvom njihova suverena i bosanske krune.⁴⁷³

Unatoč nastojanjima da prijateljstvo čini temelj dubrovačkog odnosa s bosanskim velikašima, nesuglasice i sukobi nisu bili rijetkost. U takvim okolnostima vlasti su tražile pomoć onih na koje su mogli računati, jer su im ostali

⁴⁶⁷ Vidi: Ančić 2001: 9–88; Ančić 2005: 11–25.

⁴⁶⁸ Vidi Ančić 1997: 139–174.

⁴⁶⁹ *Codex diplomaticus* XIV: 40–41.

⁴⁷⁰ *Let. di Lev.*, vol. XI, f. 64r, (25. 11. 1431.); ...*esso re nostro special protectore benefactore et amico cordialissimo*, *Let. di Lev.*, vol. XI, f. 66r, (25. 11. 1431.); ...*benefactore protectore et amico perfetto di ragusa casa sua come sempre e stato di suo bon costume*, *Let. di Lev.*, vol. XI, f. 66v, (25. 11. 1431.).

⁴⁷¹ *Per la qual cosa Ragusa special casa di la corona vostra et li zentilomeni dessa seruitori et cordiali suoi cusi per memoria de la anticha dilection de li reali di Bosna et dala serenita vostra cusi per rispetto di la grandezza dil buon amore et deuocion che essa mia signoria porta et a alla corona vostra*, *Let. di Lev.*, vol. X, f. 111v, (30. 4. 1430.); *Et anchor rispetando cum quanta clemenita la sua corona sempre per sua gratia teneramente a amato et ama nuy deuotissimi e cordialissimi zelatori di la augmentatone di la sua Signoria*, *Let. di Lev.*, vol. X, f. 131v, (13. 5. 1430.); ...*che ben e veramnete cognosa la maiesta vostra la grande fede et speranza et che perlo anticho e cordiale amore deli reali de bosna lo qual hano portato et aiuto de continuo verso Ragusa*, *Let. di Lev.*, vol. XI, f. 92r, (14. 5. 1432.); *Magnifico voyuoda Signoria la nostra de Ragusa como quella che sempre a portato e porta singular affection e zelo di beneuolentia a tutti li signori de Bosina*, *Let. di Lev.*, vol. XIII, f. 15r, (bez datuma).

⁴⁷² ...*noi sempre fossimo et semo presti et cosi fu sempre la comunita di Ragusa aparechiata di cerchare et fermare et mantegnere amista con tucti et maxiamente con li baroni et signori di Bosna*, *Let. di Lev.*, vol. VIII, f. 143v, (1. 2. 1423.).

⁴⁷³ ...*di tal amititia quanto vediamo regnar intra el deto serenissimo signor nostro e la sua corona*, *Let. di Lev.*, vol. X, f. 168r, (22. 6. 1430.).

vjerni. Tijekom sukoba s vojvodom Radoslavom Pavlovićem,⁴⁷⁴ vijećnici mole Sandalja Hranića da odobri svom čovjeku, Grguru Nikoliću i njegovim ljudima, stupanje u dubrovačku službu.⁴⁷⁵ Toga kneza nazivaju svojim „posebnim i srčanim prijateljem te dobročiniteljem“ (*a special et cordiale amico et bene factore di Ragusa*).⁴⁷⁶ Taj status osiguralo mu je kontinuirano pružanje pomoći gradu, zbog čega njegov odnos s dubrovačkim predstavnicima vlasti ima odliku dugotrajnosti.⁴⁷⁷ Osim toga, valja spomenuti da je Grgur ujedno uživao i status dubrovačkog građanina, što je, kako je ranije istaknuto, nosilo određene obveze.⁴⁷⁸ I drugi Sandaljevi ljudi, vojvodinim posredstvom, uključili su se u dubrovačku mrežu političkih prijatelja. Tako je na vrhuncu pregovora oko ustupanja dijela Konavala u vlasništvu vojvode Radoslava Pavlovića, knez Vukac Vardić, na inicijativu svoga gospodara, ponudio dubrovačkim poslanicima Nikoli Marinovom de Goçi i Vlaha Matejevom de Georgiju da se susretnu u Goraždu.⁴⁷⁹ Iako sadržaj tih razgovora ostaje nepoznat, može se pretpostaviti da je uključivao pružanje savjeta i konkretnu pomoći tim poslanicima. Praktična izvedba političkog prijateljstva potvrđena je i na mnoge druge načine.⁴⁸⁰ Tako je 1430. godine, primjerice, uključivala pratnju Sandaljeva čovjeka dubrovačkim

⁴⁷⁴ Za širi kontekst odvijanja toga sukoba, u literaturi poznatog kao Prvi konavoski rat, vidi: Truhelka 1917: 145–211.

⁴⁷⁵ ...conte Gregorio suo iuxato citadini come fa anche li altri suo citadini che personalmente venire con le sue gente al suo subsidio a ricusato cio fare se non a comandamento della signoria vostra, per tanto la mia signoria iustamente prega la vostra magnificencia che volia comandamento fare e dare licencia al dicto conte Gregorio che debia personalmente venire con le sue gente alli seruigi d'essa, *Let. di Lev.*, vol. X, f. 115v, (30. 4. 1430.).

⁴⁷⁶ ...conte Gregoro se acostasse et fosse seruitore alla magnificencia vostra come a special et cordiale amico et bene factore di Ragusa come cio ben sa la magnificencia vostra., *Let. di Lev.*, vol. X, f. 115r, (30. 4. 1430.). O njemu više vidi u: Kurtović 2010: 341–365.

⁴⁷⁷ *Let. di Lev.*, vol. XI, ff. 30r-31v, (21. 7. 1431.).

⁴⁷⁸ ...che esso conte gregoro se acostasse et fosse seruitore alla magnificencia vostra come a special et cordiale amico et benefactore di ragusa come cio ben sa la magnificencia vostra per la qual cosa et per l'antica beneuolencia e per rispetto che e iurato citadin, *Let. di Lev.*, vol. X, f. 114v, (30. 4. 1430.); ...lo conte gregoro come anche zascun altro citadini piu e tenuto et obligato alla patria che a nessun altro per che lo legamo et obligacion della patria ...et sia tenuto de venir al seruigio della patria dila qual e iurato citadin, *Let. di Lev.*, vol. X, f. 115v, (30. 4. 1430.).

⁴⁷⁹ Voi dite che Volchaç Vardich che a tanto in grazia a voiuoda Sandagl vi scripse che voi o ver un di voi douesse andare in Gorasde a parlar con lui., *Let. di Lev.*, vol. IX, f. 5v, (25. 6. 1423.); Kurtović 2009: 962, nap. 928.

⁴⁸⁰ Za više primjera vidi poglavlje 5. „Tipologizacija“.

poklisarima, Petru Mihočevu de Lucariju i Đuri Klementovu de Goči, na njihovu putu u osmansku prijestolnicu.⁴⁸¹ Navedeni primjeri potvrđuju postojanje nekih dodirnih elemenata političkog prijateljstva i vertikalnih odnosa zavisnosti, poput pružanja pomoći, savjeta i podrške, čija je pojava zamjetnija kada su se sudionici odnosa nalazili u bliskom fizičkom okruženju te dijelili tegobnosti svakodnevice.

Pojava Osmanlija u dubrovačkom okruženju označila je važan događaj s krupnim promjenama u ravnoteži odnosa, posebno otkako su neki bosanski velikaši priznali autoritet Visoke Porte, odnosno postali tzv. „dvostruki vazali“. Dubrovačkim vlastima od presudne važnosti postalo je definirati odnos grada prema „osvajaju s Istoka“, što je nosilo dalekosežne posljedice na njihove postojeće veze s drugim kršćanskim entitetima.⁴⁸²

Još u 9. stoljeću, pozivajući se na riječi Svetog Pavla *nolite iugum ducere cum infidelibus* (Rim, 1, 32), papa Ivan VIII. formulirao je doktrinu o „bezbožnom savezu“, žestoko osudivši bilo koji oblik udruživanja kršćana sa sljedbenicima drugih vjera. Prema shvaćanju Crkve, sklopivši takav savez, vladar se sam isključio iz zajednice kršćana i postao *exterus inimicus* i *Christo adversus*, pa se prema njemu treba odnositi jednako kao i prema nevjernicima. Kasnije su se pape povremeno vraćali na taj problem, pa se do 13. stoljeća ustalila ideja da *impium foedus* ne označava isključivo savez, već i svaki oblik sporazuma s nevjernicima na štetu kršćana, pa čak i proglašenje neutralnosti. Naravno, uobičajeni diplomatski kontakti i trgovinski sporazumi nisu izazivali crkvene sankcije,⁴⁸³ no navodna ili stvarna suradnja s nekršćanima protiv interesa kršćanstva dovodila je do najstrožih kazni poput ekskomunikacije, interdikta i odrješenja podanika od obaveze poslušnosti spram vladara.⁴⁸⁴

Nakon što su dubrovačke vlasti 1430. odaslale svoje prvo službeno diplomatsko predstavništvo na Visoku Portu, 1442. godišnje davanje od 1000 dukata u srebrenom posuđu još uvijek je nazivano ‘darom’, dok je 1458. godine odnos označen kao tributarni.⁴⁸⁵ Ipak, V. Foretić ističe da su Dubrovčani već od 1442.

⁴⁸¹ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 200v, (24. 8. 1430.).

⁴⁸² Više u: Bojović 1998; Božić 1952; Kunčević 2013: 91–122; Šoštarić: 213–247.

⁴⁸³ Primjerice, godine 1433. sudionici crkvenog koncila u Baselu dodijelili su Dubrovniku privilegij trgovanja u Osmanskom Carstvu, Radonić 1934a: 430.

⁴⁸⁴ Vismara 1974; Kunčević 2010: 187.

⁴⁸⁵ Više u: Bojović 1998; Božić 1952; Kunčević 2013: 91–122; Šoštarić 2021c: 213–247.

godine bili dužni iskazivati osmanskom krugu vladajućih vjernu službu u duhu „prijateljstva“, odnosno suzdržati se od neprijateljskih aktivnosti.⁴⁸⁶ Novouspostavljeni odnos spram Osmanskog Carstva pobudio je emocije srama i krivnje pred ostatkom *respublice Christiane*.⁴⁸⁷ L. Kunčević argumentirano je zaključio kako je početna strategija bila prikrivanje tih kontakata, a kada se to pokazalo neodrživim, vlasti su znale diplomatski vješto producirati argumente koji su ih opravdavali, prikazujući nedozvoljene kontakte s nevjernicima poželjnima i korisnima za čitavo kršćanstvo.⁴⁸⁸ Taj je argument odolijevao protoku vremena pa su ga vlasti upotrebljavale i u drugoj polovici 16. stoljeća pred napuljskim kraljem, ponavljajući da je najbolji način služenja interesima kršćanstva, glumeći prijateljstvo s Osmanlijama, što je tributarni odnos omogućavao.⁴⁸⁹

4.2.1. Privatne veze: familijari i pouzdanici

Iako je određeni teorijski okvir, proistekao iz sustava međuovisnosti, namećao pravila interakcije u sferi visoke politike, umrežavanje se odvijalo u njegovoj ovisnosti, ali i samostalno. Srednjovjekovno je društvo bilo prožeto različitim oblicima hijerarhijskih odnosa, u kojem su pojedinci bili *fideles* pojedinog seniora. Taj je odnos uključivao određene elemente reciprociteta, utemeljene na vjernoj službi gospodarar i pružanju zaštite pouzdaniku zauzvrat. Pitanje mogućnosti prijateljstva između statusno nejednakih pojedinaca dugo se razmatralo i polučilo je različita viđenja. Prema nekima prijateljstvo dokida razlike, na načelima učenja kršćanstva, zahvaljujući ljubavi. Prema drugima, to nije moguće kada je razlika u hijerarhijskom položaju prevelika, pa samo ostaje mogućnost međusobne ljubavi, ali ne i prijateljstva u punom smislu. Jasnija interpretacija u smjeru instrumentalističke ili emocionalne veze patrona i klijenta mogla bi pružiti analiza njihova međuodnosa u trenutcima krize i malene potrebe za pružanjem pragmatičnih usluga.⁴⁹⁰

U kasnom srednjem vijeku prijateljstvo koje se uspostavljalo između pojedinaca, koji su zauzimali različita mjesta u hijerarhiji moći, temeljilo se na po-

⁴⁸⁶ Foretić 1980: 319.

⁴⁸⁷ Šoštarić (Zovko) 2019: 10–11.

⁴⁸⁸ Kunčević 2010: 190–191.

⁴⁸⁹ Kunčević 2010: 197–199.

⁴⁹⁰ Eisenstadt & Roniger 1984: 61; Oschema 2006a: 90–91.

vjerenju, iz kojega je proizlazila emocionalna bliskost.⁴⁹¹ Iako se u historiografiji uvriježio njemački termin 'Königsnähe' za označavanje intimnog odnosa s kraljem, koji je velikašima omogućavao neposredan pristup vladaru i njegovim najbližim suradnicima, s ciljem ostvarivanja različitih ustupaka, usluga, časti ili posredovanja, taj izraz ne obuhvaća sve aspekte takve veze. Najčešće korišteni izrazi *familiaritas* / *familiaris* naglašavali su intimnu i emocionalnu komponentu odnosa, koja je često bila značajnija od hijerarhijskog položaja.⁴⁹²

Pojam *familiaritas*, izveden od latinskog *familia*, u početku se odnosio na slugu i robove (*famuli*), a potom se proširio na sve one koji su živjeli pod autoritetom gospodara kuće, pa čak i na kućanstvo u cjelini.⁴⁹³ U srednjovjekovnom društvu kraljevska kurija poistovjećivala se s 'kućanstvom' (*familia*), unutar kojega su veze kralja i njegovih podanika opisivane terminima poput *familiaritas*, *amicitia*, *amor* i *caritas*.⁴⁹⁴ Latinski pojam *familia* nipošto se ne preklapa sa semantičkim značenjem koje ima danas, baš kao što *familiaris* nije označavao rođaka, već službenika, pripadnika klijentske mreže, ali i intimnog prijatelja. Pojmovi *familiaritas* i *familiariter* stoga su se odnosili na osobne veze i prijateljsko ponašanje u srednjovjekovnom svijetu.⁴⁹⁵

Oslanjanje kruga vladajućih na hijerarhijski niže pozicionirane subjekte omogućavalo im je da lakše dođu do željenog cilja i ojačaju svoju moć. Podčinjenima je takva veza mogla donijeti materijalne probitke, ugled, nova poznanstva i zaštitu.⁴⁹⁶ Kraljeva bliskost, povezana s naklonošću, time je postala važan politički instrument.⁴⁹⁷ Klijentelizam se od antike do srednjeg vijeka znatno izmijenio, no i dalje je ostao najvažnije sredstvo društvenog uspona te najsigurniji način stjecanja potrebne zaštite i časti. Kralj je mogao sam odabrati uzak krug suradnika s kojima je razvijao blizak odnos,⁴⁹⁸ ali su ti pouzdanici istodobno lako

⁴⁹¹ Saller 1982: 58–69; Millar 1977: 110–122.

⁴⁹² Le Jan 2024: 279.

⁴⁹³ U Dubrovniku pod mletačkom vlašću taj je termin mogao označavati pratnju kneza, njegovu družinu koja je izvršavala njegove zapovijedi i bila mu na usluzi. U 14. i 15. stoljeću nazivaju se *famuli regiminis*, *fanti del rezimento*, ali i *familiares regiminis*, Lonza 2009: 49.

⁴⁹⁴ Althoff 1990: 88–119.

⁴⁹⁵ Le Jan 2024: 147.

⁴⁹⁶ Dewald 1993: 108–110.

⁴⁹⁷ Althoff 2001: 243–269.

⁴⁹⁸ Barton 1998: 153–170.

mogli navući na sebe njegov gnjev (*ira regis*), pa njihov položaj nije bio siguran.⁴⁹⁹

Ključan element fenomena o kojima je ovdje riječ bila je personalizacija veza između patrona i njegovih posrednika (tzv. *power-brokers*), pri čemu su dvorovi, odmah nakon obiteljskih zajednica, predstavljali sjecišta privatnog i javnog života. Kralj je, temeljem željenih karakteristika, birao sebi uzak krug ljudi koji bi postali njegovi pouzdanci, pri čemu su pojedinci iz te skupine uživali intimniji odnos s njim u odnosu na druge *fideles*. Familijarni odnosi pritom su istodobno imali profesionalnu i osobnu dimenziju te su obuhvaćali ne samo služenje vladaru nego i tijelima dubrovačkih vlasti, što je sa sobom nosilo određeni rizik. Uzmemo li u razmatranje vertikalno političko prijateljstvo, potvrđeno primjerima uspostave osobnih veza pojedinih dubrovačkih vlastelina s ugarsko-hrvatskim kraljevima, vidljivo je da, primjerice, Ludovik I. sebi bliske pojedince titulira kao *regal cavaliere*, *cavaliere dello spron d'oro* i *miles regalis*.⁵⁰⁰ Neke su, poput Petra de Gondole, i Ludovik i dubrovačke vlasti oslovljavali kao *fidelis* i *familiaris nostris*.⁵⁰¹

Iz dosada navedenog nameće se sklop problema koji obuhvaćaju utjecaj tih veza na položaj pojedinca, odnosno na njegovu osobnu korist, čast i ugled. Jednako je važno razmotriti ulogu i značaj *familijara* u ostvarivanju interesa koje je, posredstvom tih privilegiranih pojedinaca, nastojalo ostvariti vodstvo grada, ali i sam dubrovački suveren. Naposljetku, potrebno je uočiti poteškoće koje su se pojavljivale u interakciji između kraljevih pouzdanih, gradskih vlasti i vladara, načine njihova rješavanja te posljedice.

Na prvoj razini, onoj osobnog položaja, časti i ugleda pojedinih dubrovačkih vlastelina u službi Anžuvina, valja spomenuti da su Petar Benediktov de Gondola i njegovi rođaci, napose brat Andrija, materijalno napredovali koristeći se vezama s ugarskim dvorom. Oni nisu služili samo Ludoviku I., nego su bili i podanici kraljice Marije te dvorjanici Sigismunda Luksemburškog.⁵⁰²

⁴⁹⁹ Althoff 1998: 59–74.

⁵⁰⁰ *Lett. di Lev.*, vol. II, f. 68r, (14. 5. 1371.); *Lett. di Lev.*, vol. II, f. 79v, (14. 3. 1373.); *Monumenta Ragusina* IV: 122, 138; Tadić 1935: 171–173, 221, 261, 269–271; Mahnken 1960: 271–273; Dinić-Knežević 1986: 60–61; Janeković Römer 2003: 108. Više o toj skupini ljudi koji su posredovali između gradskih vlasti i njihova suverena vidi u: Šoštarić 2022: 169–185.

⁵⁰¹ DAD, *Diversa cancellariae* (dalje: *Div. Canc.*), ser. 25, vol. XXV, f. 102r, (16. 5. 1382.); *Monumenta Ragusina* IV: 158, 178, 184, 204; Radonić 1934a: 106–107; Dinić 1951: 224, 226, 282, 283; Dinić-Knežević 1986: 62.

⁵⁰² Janeković Römer 2003: 74, nap. 81.

Među Ludovikovim *familijarima* nalazio se i Dubrovčanin Marin Klementov de Goče, u čiju je korist kralj u više navrata intervenirao.⁵⁰³ Posredujući za njegove interese kod firentinske vlade, Ludovik ga je oslovio kao *fidelem nostram*, što jasno ukazuje na bliskost njihova odnosa.⁵⁰⁴ Oslanjajući se na sebi odanu garnituru ljudi, kralj je mogao računati na njihovo posredovanje kod dubrovačkih vlasti u nastojanjima za ispunjenje najrazličitijih potreba, a možda još važnije, na osiguranje svoga autoriteta na širem prostoru Dalmacije. Nakon pobjede nad Mlečanima Ludovik je namjeravao ojačati pomorsku moć te je, u sklopu tih aktivnosti, dogovorio gradnju triju galija u dubrovačkom arsenalu, upravo posredstvom Marina de Goče.⁵⁰⁵ Osim toga, od svojih *familijara* sa šireg prostora Dalmacije kralj je pribavljao pouzdana saznanja koja su mu olakšavala donošenje političkih odluka. Upravo je Marin bio jedan od glavnih prenositelja tih provjerenih informacija.⁵⁰⁶

Dubrovačke vlasti nastojale su kapitalizirati osobnu bliskost pojedinih vlastelina s kraljem. Jedan od ključnih ciljeva, važan za očuvanje unutarnje autonomije grada, bilo je pravo slobodnog izbora gradskog kneza, koje su vijećnici ishodili upravo posredstvom Marina de Goče i Lovre de Volcassa. Ludovik I. njihovu je molbu saslušao „s blagošću i brigom“ te joj naposljetku i udovoljio. Nije slučajno što je Ludovikov pouzdanik Marin ponovno izabran 1359. godine da zastupa dubrovačke interese pred kraljem i palatinom, u vezi sa sukobom koji je Dubrovnik vodio sa srpskim velikašem Vojislavom Vojinovićem. I taj je važan zadatak uspješno priveo kraju.⁵⁰⁷ Na posredovanje svojih građana, koji su uživali bliske osobne veze na ugarskom dvoru, vijećnici su se oslanjali i u drugim kriznim situacijama. Primjerice, Andrija Benediktov de Gondola, kraljev *familijar*, koji je nosio naslov *regel cavaliere* i *fideli aule nostre militi*, intervenirao je u dubrovačku korist kod ugarsko-hrvatskog kralja glede sukoba koji su dubrovačke vlasti vodile s Nikolom Altomanovićem.⁵⁰⁸ Štoviše, u toj zgodi Andrija

⁵⁰³ I u drugim zgodama strani gospodari interveniraju u korist dubrovačkih plemića pred tijelima vlasti, kao, primjerice, Tvrtko I. za Dobru Junijevog de Calich, koji je osuđen na iskanjanje oka, no on je molio da ga se pomiluje, Vekarić 2014: 214.

⁵⁰⁴ Mahnken 1960: 246; *Codex diplomaticus* XIII: 420; *Codex diplomaticus* XIV: 148.

⁵⁰⁵ Dinić-Knežević 1986: 22; Janeković Römer 2003: 90, nap. 115.

⁵⁰⁶ Dinić-Knežević 1986: 24.

⁵⁰⁷ Gelcich & Thallóczy 1887: 9–13, 16–17, 29–31, 48–54; Cvjetković 1913: 71; Janeković Römer 2003: 95; Foretić 1960: 263–264.

⁵⁰⁸ *Monumenta Ragusina* IV: 122; Tadić 1935: 221.

je zatražio potporu i zauzimanje za interese svoga rodnog grada svih dubrovačkih prijatelja u službi kralja.⁵⁰⁹ Braća Andrija i Petar, koje Ludovik naziva *fideli nostro dilecto familiari*, tražili su njegovu podršku i 1373. godine, kada su gradski oci bili u zategnutim odnosima s mletačkim vlastima, jer su ugrožavali dubrovačke interese.⁵¹⁰ S druge strane, kraljevi su *familijari* svoj povlaštenu položaj znali koristiti i u trenutcima napetosti s vlastima u domovini. Tako su, primjerice, u Ugarskoj Andrija i Petar zadržali u zatočeništvu kurira koji im je došao izručiti sudski poziv po nalogu dubrovačkih vijećnika, i to čitavih šest mjeseci.⁵¹¹

Mnogi su dubrovački vlastelini uspjeli uspostaviti politička prijateljstva intimnog i neformalnog karaktera boraveći duže vrijeme, i u više navrata, na dvorovima stranih gospodara. Jedan od njih bio je Benedikt Marinov de Gondula (oko 1390. – 1446.),⁵¹² koji je gotovo godinu dana u kontinuitetu proveo uz vojvodu Sandalja Hranića Kosaču⁵¹³ te s njim razvio osobni odnos koji se može označiti kao „prijateljski“.⁵¹⁴ Tijekom obnašanja službe pomagao mu je u različitim potrebama, od osiguravanja liječničke pomoći, pribavljanja informacija, nabave željenih predmeta do poslovnih transakcija,⁵¹⁵ a s tom je praksom nastavio i nakon povratka u Dubrovnik, što potvrđuje trajnost njihova odnosa.⁵¹⁶ Štoviše, Benedikt je i nakon vojvodine smrti održavao bliske veze s obitelji Ko-

⁵⁰⁹ Dinić-Knežević 1986: 30.

⁵¹⁰ Dinić-Knežević 1986: 32, 61.

⁵¹¹ Mahnken 1960: 372; Janeković Römer 2003: 108.

⁵¹² *Test. Not.*, vol. XIV, ff. 48v-50r.

⁵¹³ Izabran je 27. 4. 1430., *Cons. Rog.*, vol. IV, f. 151v, te opozvan početkom travnja 1431. *Cons. Rog.*, vol. IV, f. 283r, (7. 4. 1431.).

⁵¹⁴ Zovko 2018: 111–129.

⁵¹⁵ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 138r, (18. 5. 1430.); *De informar da voiuoda Sandagl ne aueti datto a saper er parte nostra vi condolerete ad esso. Et per lo suo di puo meglio stare et sanita vi allegrarete digandoli che veramente la sua sanita vita et prosperita non altramente brama ne desidera la nostra signoria come la nostra propria.*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 180r, (14. 7. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 184v, (27. 7. 1430.); Kurtović 2009: 328, nap. 1179; *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 192v, (12. 8. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 198r, (19. 8. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 2r, (12. 9. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 4v, (23. 9. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 6v, (30. 9. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 43v, (28. 2. 1431.).

⁵¹⁶ *Giuchus Goychouich aurifex...promisit et...obligavit ser Benedicto de Gondola presenti et recipienti nomine voyuode Sandagl facere per totum mensem madii proxime futuri fiaschum unum argenti... dictus Giuchus teneatur ei debeat refficere ipsum fiaschum omnibus suis expensis damno et interesse usque quo dictus fiaschus sibi placuerit... Qui Giuchus habuisse et recepisse a dicto ser Benedicto occasione dicti fiaschi fiendi per ipsum libras duodecim argenti fini*, Fisković 1949: 219.

sača, pa se 1435. godine našao u poslanstvu kod Sandaljevog nećaka Stjepana Vukčića, njegove supruge Jelene i majke Katarine.⁵¹⁷ Prisne osobne odnose s tim istim bosanskim vojvodom razvio je nešto ranije vlastelin Teodor de Prodanello, zbog čega su ga dubrovačke vlasti smatrale idealnim posrednikom za rješavanje problema vezanih za pobune na području Konavala.⁵¹⁸ Kod Stjepana Vukčića Kosače u više je navrata boravio dubrovački vlastelin Vuk de Babalio, a njihove osobne veze ponukale su hercega da mu ponudi zajam za podmirenje duga. Takva suradnja nije bila po volji vlastima, pa su Vukova prijatelja Nikolu de Restija, koji je pokušavao utanačiti uvjete toga sporazuma, kaznili jednomjesečnim zatvorom.⁵¹⁹

Osjećaji sumnje u vjernost bili su česta pojava u odnosima između dubrovačkih vijećnika i vlastelina koji su bili kraljevi pouzdanici. Tako se u izvorima spominje slučaj poslanika Marina de Goče, kojega su vijećnici optužili da se prilikom susreta s kraljem Ludovikom nije držao točno izglasane instrukcije, nego je djelovao samovoljno, govoreći „iz svoje glave“.⁵²⁰ Slične optužbe ponovile su se i neposredno prije sklapanja Višegradskog privilegija, kada mu se predbacivalo da je bez ovlasti pregovarao o položaju Dubrovnika u novoj političkoj zajednici.⁵²¹ Iako su pojedini vijećnici ustrajno izražavali sumnju u njegovu odanost i služenje interesima Republike, vlasti ga nisu mogle isključiti iz daljnjih pregovora s ugarskim dvorom: pragmatično je prevladalo uvjerenje da korist od njegova posredovanja nadmašuje opasnost od nevjere.⁵²²

Nepovjerenje prema Marinu ponovno je izbilo 1361. godine, kada su ga vijećnici optužili za samovoljne pregovore s kraljem, posebno u pitanjima izbora kneza, zabrane ulaska Mlečana u Dubrovnik i opoziva dubrovačkih trgovaca iz Raške.⁵²³ Ovoga puta, međutim, dubrovački je suveren osobno stao u njegovu obranu, naglašavajući odanost i predanu službu domovini toga svoga pouzdanika. Tvrdio je da su optužbe plod neistina koje je protiv Marina iznio

⁵¹⁷ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 229v, (29. 3. 1435.).

⁵¹⁸ *Lett. di Lev.*, vol. IX, f. 25r, (25. 3. 1424.).

⁵¹⁹ *Cons. Rog.*, vol. XI, f. 6r, (19. 9. 1448.); Janeković Römer 2003: 32; Krekić 1956: 121, 128.

⁵²⁰ Janeković Römer 2003: 105.

⁵²¹ Vekarić 2014: 285.

⁵²² *Ref.*, vol. XVII, f. 68r, (6. 8. 1358.); *Monumenta Ragusina* II: 233; Gruber 1906:166,184,186, 189–190, 192–193.

⁵²³ Vekarić 2014: 285.

njegov bivši ispovjednik Ivan.⁵²⁴ Marinovu obranu dodatno je podupro i hrvatsko-dalmatinski ban,⁵²⁵ pa je on naposljetku oslobođen svih optužbi. No, u istoj su prigodi gradski oci uputili kralju izravno upozorenje da ubuduće ne intervenira na takav način ni za njega, ni za bilo kojeg drugog dubrovačkog vlastelina.⁵²⁶ Unatoč toj opomeni, Ludovik I. Anžuvina i kasnije je iskazivao podršku Marinu u kriznim situacijama, premda ponajviše izvan njegova zavičaja. Tako je, kada su sa srpskog dvora stigle optužbe da Marin nije vratio poklad, kralj odlučno zahtijevao njegovo oslobađanje od svake sumnje.⁵²⁷ U toj prigodi u njegovu obranu stale su i dubrovačke vlasti, koje su 1360. godine poslale trgovca Pripču Utolčića s pismom u kojem je stajalo da je poklad bio vraćen još 1355. godine.⁵²⁸

S vremenom su se napetosti između Marina de Goče i dubrovačkog gradskog vodstva postupno produbljavale, što je rezultiralo ozbiljnim narušavanjem odnosa unutar trokuta koji su činili predstavnici dubrovačke i kraljevske vlasti te Marin. Vijećnici su ga optuživali da je svojim istupima negativno utjecao na odluku kralja Ludovika I. da ne potvrdi gradu posjed Lastova. Optužbe su dosegle vrhunac kada su vlasti odlučile uhititi Marina i zatvoriti ga u njegovu rodnom gradu. U toj kriznoj situaciji ugarsko-hrvatski kralj ponovno je stao u obranu svoga pouzdanika, pružajući mu zaštitu.⁵²⁹

Navedeni primjeri potvrđuju ključnu ulogu osobnih veza pojedinaca koji su, zahvaljujući svojoj umreženosti i povjerenju koje su uživali na različitim razinama vlasti, imali značajan utjecaj na odvijanje političkih odnosa. Međutim, upravo ta umreženost i neformalna moć nerijetko su predstavljale potencijalni izvor trvenja. Kada bi osobni interesi ili odanost *familijara* bili u sukobu s očekivanjima političke zajednice grada, njihov položaj mogao je potaknuti sumnju u njihovu vjernost i uzrokovati duboke napukline političkih odnosa. U konačnici, *familijari* su zbog s privilegiranog položaja bili od presudne važnosti

⁵²⁴ *Ref.*, vol. XVIII, f. 67v, (29. 3. 1361.); Janeković Römer 2003: 105, nap. 168; Radonić 1934: 85–86.

⁵²⁵ Tadić 1935: 45.

⁵²⁶ *Ref.*, vol. XVIII, f. 89r, (23. 8. 1361.); *Monumenta Ragusina* III: 114–115; Tadić 1935: 63–64.

⁵²⁷ Janeković Römer 2003: 105.

⁵²⁸ *Monumenta Ragusina* III: 24.

⁵²⁹ Ivica Prlender, natuknica „Gučetić, Marin Klementov (de Gozze)“, Hrvatski biografski leksikon <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8174>, (pristupljeno: 1. srpnja 2023.).

i vladaru i vodstvu grada, jer su omogućavali nesmetan protok informacija, posredovanje i realizaciju političkih ciljeva. Ipak, upravo zbog bliskosti i utjecaja, njihovo je djelovanje bilo pod stalnim nadzorom. Na taj način *familijari* istodobno predstavljaju ključnu poveznicu između središta moći i lokalnih vlasti, ali i potencijalni izvor političkih kriza koje su mogle rezultirati padom njihove osobne moći, utjecaja i ugleda.

V.

TIPOLOGIZACIJA

Prijateljski odnosi u političkoj sferi mogu se kategorizirati kao osobni i institucionalni, javni i privatni, formalni i neformalni, instrumentalistički i emocionalni, pragmatični i afektivni te u većoj ili manjoj mjeri iskreni.⁵³⁰ Razlikovanje različitih tipova političkog prijateljstva zahtijeva uzimanje u obzir niza čimbenika, kao što su spol i dob sudionika, njihove krvne i obiteljske veze, položaj unutar struktura moći, materijalni status, profesionalni put, osobine ličnosti, fizičko i kulturološko okruženje, geografska mobilnost te religijska uvjerenja. Vokabular prijateljstva, oblikovan među jasno omeđenim skupinama i pojedincima, uključivao je različite obveze i razmjene, što će u nastavku biti predmetom detaljnije analize. Ključnu su ulogu pritom imale specifične okolnosti koje su omogućavale uspostavu, učvršćivanje ili raskid postojećih veza.⁵³¹

Kako je pokazano u prethodnom poglavlju, arhivski izvori potvrđuju postojanje individualnih i kolektivnih prijateljstava, koja su se, s obzirom na položaj sudionika unutar društveno-političkog uređenja kasnosrednjovjekovnog svijeta, mogla ostvarivati horizontalno i vertikalno. Oba se oblika mogu pribrojati nekoj od tipoloških kategorija, koje su se međusobno mogle preklapati, a u nastavku će biti detaljnije obrađene.

⁵³⁰ Za neke primjere vidi: Mews & Crossley 2011; Grünbart 2011; Althoff 1992.

⁵³¹ Mullett 2003: 63–74.

5.1. Najčešća – pragmatična

Pragmatična prijateljstva proizlazila su iz fizičke blizine⁵³² i spontano se razvijala kao posljedica lančanih događanja i uzajamnih djelovanja. Toga su bile svjesne dubrovačke vlasti jer su isticale kako „međusobno općenje rađa i uzdržava prijateljstvo“.⁵³³ Takvi odnosi najčešće su se uspostavljali radi postizanja zajedničkih materijalnih interesa, pružanja vojne potpore te razmjene savjeta, informacija i usluga. Navedene obveze, koje proistječu iz toga tipa povezivanja, obilato su potvrđene na jezičnoj razini. U tom kontekstu, 1430. godine dubrovački vijećnici Sandalja Hranića nazivaju „najčasnijim i najvažnijim dubrovačkim savjetnikom, posebnim, srčanim i istinskim prijateljem te dobročiniteljem“.⁵³⁴ Sličnim su se riječima obraćali i njegovu nasljedniku, Stjepanu Vukčiću Kosači, smatrajući ga „svojim glavnim i najsrčanijim prijateljem, dobročiniteljem i savjetnikom“.⁵³⁵

Pragmatično prijateljstvo, međutim, nije bilo samorazumljivo, nego je zahtijevalo trajno ulaganje u njegovo održavanje, uzajamnim prepoznavanjem i zadovoljavanjem potreba sudionika odnosa.⁵³⁶ Materijalni su ustupci pritom predstavljali njegovu najočitiiju potvrdu. Kada su dubrovačke vlasti od Sandalja, svoga „prsnog i srčanog prijatelja“, zatražile ustupanje utvrde Sokol, tumačile su taj čin kao izraz vojvodine „ljubavi i dobrohotnosti“.⁵³⁷ Nekoliko godina

⁵³² *...cari amici et vicini, Lett. di Lev., vol. X, f. 146r, (3. 6. 1430.); ...come se conuien a la bona vicinanza la qual amicitia et vera amistade et beneuolentia tra la Maiesta Serenissima Vostra et la signoria de Ragusa cum ogni studio et diligentia sia sta acresuta et augumentada a tuto el mondo e noto et manifeste, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 26r, (7. 1. 1450.).*

⁵³³ Foretić 1980: 209.

⁵³⁴ *Ragusa casa vostra, li zentilomeni dessa cordiali vostri a voi magnifico signore si dole a voi si ricorre per aiuto et consiglio sicome a principale et honoreuolo consigliere suo si come a specialissimo e cordialissimo amico et benefactore suo., Lett. di Lev., vol. X, f. 114r, (30. 4. 1430.); ...principale e honoreuolo consigliere, cordialissimo e vero amico., Lett. di Lev., vol. XI, f. 41v, (9. 2. 1431.).*

⁵³⁵ *...lo ringratiati per parte nostra como a principal et cordialissimo amico nostro benefactor e consigliere dela patria nostra, Lett. di Lev., vol. XIII, f. 20v, (23. 3. 1441.).*

⁵³⁶ *...per lo simile siamo stato come da cordialissimo consigliati aiutati et fauorizati., Lett. di Lev., vol. XI, f. 5r, (30. 9. 1430.); ...desiderando et vogliando la bona vera et intereza amistade et beniuolentia vostra sempre multiplicar et acreser, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 26r, (7. 1. 1450.).*

⁵³⁷ *Et per tanta vi preghemo como nostro intimo e cordiale amigo lassate state el castello come sta in man nostre per conseruatione di buona amista et buona fama al mondo che cosi di raxon debbe esser., Lett. di Lev., vol. VIII, f. 2v, (9. 12. 1420.); Magnifici voi uoda Dio lo sa che per altra caxon la signoria di Ragusa non cercha questa pouegla per Sochol dalla vostra signoria saluo per chiarezza et testimonianza*

kasnije darovale su mu raskošnu palaču u gradu,⁵³⁸ što je iznova potvrdilo da pragmatično prijateljstvo nije moglo ostati skriveno, čime se jasno razlikovalo od tajnih političkih savezništava.⁵³⁹ To je posebice bilo očito 1423. godine kada su dubrovački poslanici na Sandaljevu dvoru naglasili „da su postojećim, ali će i većim djelima u budućnosti potvrđivati svoje prijateljstvo“.⁵⁴⁰ Materijalna potpora uključivala je i pružanje financijske pomoći, pa su vijećnici, pomažući otkupljenje vojvode Radiča Sankovića iz zatočeništva, potvrdili postojanje *lantiga et bona amistade et fraternitade*.⁵⁴¹

Pragmatično prijateljstvo ujedno je obuhvaćalo i obvezu pružanja vojne pomoći,⁵⁴² pri čemu se osobita odgovornost pripisivala ugarsko-hrvatskim kraljevima. Vladislav II. Jagelović 1492. godine obećao je vojnu zaštitu gradu u slučaju osmanske prijetnje,⁵⁴³ dok je, na horizontalnoj razini, briga za sigurnost građana bila trajna zadaća dubrovačkih vlasti, koje su redovito intervenirale u slučajevima njihova zatočenja.⁵⁴⁴

Važnu sastavnicu pragmatičnog prijateljstva činila je savjetodavna uloga. Vijećnici su se, primjerice, Jánosu Hunjadiju obraćali ne samo kao „prijatelju“ i

de amor et per poter mostrar sul mondo vera certeza con le vostre bolle dello amore et la beniuolenza che voi auete a quella terra casa vostra... per buono exemplo et bello specchio a tucti che se accorda piu caldamente a cerchare lo amor et beniuolenza di Ragusa... Lett. di Lev., vol. VIII, f. 151r, (1. 3. 1423.).

⁵³⁸ *...algun gran signori et altri forestieri passa di qua alla via del Sepolcro o altri lor bisogni et vedondo quello bello edificio et per mare et per terra domanda: di chi e, et vien dicto della vostra signoria che e amissione di questa terra. Si che molta allegreca prendemo di vedere in la nostra terra testimonianca perpetua della amista vostra., Lett. di Lev., vol. X, f. 63r, (23. 5. 1429.).*

⁵³⁹ *...manifesto a dio et a tuto el mondo de lo amor et beniuolentia tra la signoria vostra et signoria de Ragusa, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 28r, (31. 1. 1450.).*

⁵⁴⁰ *Et che questo et maggior facti fariamo sempre per la sua amista., Lett. di Lev., vol. VIII, f. 140v, (4. 1. 1423.).*

⁵⁴¹ *Item redusitili a memoria rectandoli l'antiga et bona amistade et fraternitade le quale have teso ano. Et lo so padre et lo so fradello zupane Beliache... Et finalmente vui siando in prigione, et la vostra dompna Chaçada et monada de Bosna non trovo altra casa che la nostra... Et nui cum i nostri ambasaduri et cum molte spexe cum lo re di Ungaria cum Bosna et cum altri baruni cerchando et tractando la vostra liberatione..., Lett. di Lev., vol. IV, f. 25v, (12. 6. 1403.).*

⁵⁴² *...et ad conseruare et defendere Ragusa casa vostra mandare lo subsidio et reparo vostro di gente ...lassando di ricordare che sempre cusi caldamente et di bon core aueti offerto et promesso alla conseruacion di Ragusa casa et patria vostra contra zascun chi la volesse offendere, Lett. di Lev., vol. X, f. 115r, (30. 4. 1430.); Kurtović 2009: 301, nap. 1065.*

⁵⁴³ Radonić 1934b: 780.

⁵⁴⁴ *Lett. di Lev., vol. IX, f. 10v, (2. 8. 1423.).*

„zaštitniku“ (*protector*) već i kao pouzdanom savjetniku.⁵⁴⁵ Jedan od dubrovačkih prokušanih savjetnika bio je i bosanski vojvoda Sandalj Hranić, čiji su se „savjeti, podrška i pomoć“ u arhivskim zapisima interpretirali kao „početak, sredina i kraj“ njihovih diplomatskih aktivnosti.⁵⁴⁶ Za razliku od sluge, kojemu nije bilo dopušteno proturječiti gospodaru, od prijatelja se očekivalo da iznese vlastito mišljenje, jer mu je iskreno stalo do dobra drugoga. Takav je savjet u izvorima opisan kao „dobar i vjeran“ (*bono e fidele consiglio*),⁵⁴⁷ a zbog njegove dobronamjernosti bilo mu je moguće vjerovati.⁵⁴⁸ Pravi prijatelj stoga nije oklijevao upozoriti na pogrešne procjene ili rizične odluke, čak i pod cijenu narušavanja odnosa. Time se jasno razlikovao od laskavca, koji je, izbjegavajući istinu, nastojao očuvati vlastiti interes. Takav oblik savjetovanja potvrđen je u slučaju Damjana Junijevog de Georgija (oko 1405. – 1458.),⁵⁴⁹ koji je, zajedno s Paskom Junijevim de Sorgom (oko 1400. – 1454.),⁵⁵⁰ rizničarom Đurđa Brankovića,⁵⁵¹ 1448. godine uspio uvjeriti srpskog despota da Hunyadijevu vojsku smatra neprijateljskom.⁵⁵² Odluka je imala dalekosežne posljedice, što jasno pokazuje važnost toga da savjetnik bude iskusna osoba, vođena altruističnim motivima, a ne skrivenim interesima.

Dok je osoba nižeg društveno-političkog položaja, iskazujući vlastiti stav, mogla navući bijes gospodara s kojim je bila u bliskom odnosu, bilo je očekivano da se savjet moćnijega pojedinca uvaži.⁵⁵³ Dubrovačke su vlasti, primjerice, vojvodi Sandalju izražavale uvjerenje da će „čitava Bosna poslušati i raditi onako kako vi hoćete“.⁵⁵⁴ U drugim su pak prigodama vijećnici pribjegavali

⁵⁴⁵ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 132v, (26. 1. 1454.).

⁵⁴⁶ *...et benigne parole che possete digando che vedemo certissimo et cognosemo per effetto che luy e stato principio et mezo et fine di questa facenda et che col suo consiglio et fauore et aiuto auemo ottegnuda da Radossauo questa nostra intencione*, *Lett. di Lev.*, vol. IX, f. 6v, (10. 7. 1423.); Kurtović 2009: 263.

⁵⁴⁷ *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 20v, (23. 3. 1441.).

⁵⁴⁸ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 62v, (23. 5. 1429.); *...per parte nostra dobiate regratiare al dicto voiuoda del bon cuore et cordial amore il qual ogni da piu mostra a noi suoi carissimi et cordialissimi amici. Il consiglio dil qual sempre abbiamo seguito...*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 7v, (20. 10. 1430.).

⁵⁴⁹ Vekarić 2014: 21.

⁵⁵⁰ *Test. Not.*, vol. XV, ff. 111r-112v.

⁵⁵¹ Vekarić 2015: 167.

⁵⁵² Vekarić 2014: 21.

⁵⁵³ *...et mai non far cosa senza vostro consiglio*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 139v, (27. 5. 1430.).

⁵⁵⁴ Šišić 2004: 187.

laskanju: Stjepanu Vukčiću Kosači tvrdili su da mu dubrovački savjeti nisu potrebni, jer sam raspolože dostatnim iskustvom i znanjem,⁵⁵⁵ dok su Hrvoja Vukčića hvalili riječima „da su njegov savjet i razum dobro znani po svim zemljama“,⁵⁵⁶ pa će drugi uvijek postupiti „onako kako on želi“.⁵⁵⁷ Zanimljivo je da su držali kako čak i hijerarhijski više pozicionirana osoba, poput ugarsko-hrvatskog kralja, može zatražiti savjet poslanika koje su mu odaslali (*domandasse el vostro consiglo*).⁵⁵⁸

Različite usluge, poput vraćanja oduzete robe,⁵⁵⁹ davanje dozvola za kupovinu i izvoz žitarica iz Dubrovnika⁵⁶⁰ i slanja liječnika radi pružanja medicinske skrbi, služile su kao dodatna potvrda stabilnosti i uzajamne koristi političkih veza utemeljenih na blizini življenja.⁵⁶¹ Nasuprot tomu, uskraćivanje pružanja određenih usluga, primjerice opskrbe solju, predstavljalo je jasan pokazatelj narušenih odnosa.⁵⁶² Pragmatično političko prijateljstvo podrazumijevalo je i spremnost na rješavanje spornih pitanja, među kojima su posebno važna bila ona vezana uz carinske namete.⁵⁶³

⁵⁵⁵ Ćirković 1964: 45.

⁵⁵⁶ Stojanović 1929: 455.

⁵⁵⁷ Šišić 2004: 174.

⁵⁵⁸ Radonić 1934a: 290.

⁵⁵⁹ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 82r, (4. 11. 1429.).

⁵⁶⁰ DAD, *Acta Consilii Maioris* (dalje: *Cons. Maius*), ser. 4, vol. I, f. 53r, (18. 12. 1416.); *Cons. Maius*, vol. I, 63r, (23. 2. 1417.); *Cons. Maius*, vol. I, 145r, (25. 2. 1419.).

⁵⁶¹ *Prima pars est de dimictendo magistrum Bartholom phisicum nostrum quod possit ire ad dominum regem Bosne per duos mensis a die quo recesserit de Ragusio liurando salarium.*, *Cons. Maius*, vol. II, f. 122v, (10. 4. 1423.); Dedić 2023: 98; *Cons. Maius*, vol. III, f. 66v, (23. 3. 1425.); *Prima pars est de mittendo ad voyuodam Sandagl pro curanda infirmitate sua de qua scripsit magistrum Bartolom phisicum nostrum siue alium ex medicis nostris de quo videbitur Consilio rogatorum liurando salarium*, *Cons. Maius*, vol. III, f. 70v, (6. 5. 1425.); *Col qual medigo nessun pacto ne acordio auemo facto per questa vegnuda, ma per nostro amore et vostro se ofitse assai liberalmente di voler venire et adoperare ogni sua industria et sollicitudine et arte a recuperare la vostra sanita.*, *Lett. di Lev.*, vol. IX, f. 66r, (10. 5. 1425.); *Cons. Maius*, vol. IX, f. 99v, (10. 2. 1450.).

⁵⁶² *Prima pars est, de faciendo III officiales qui ponant mentem et custodes per omnem modum, qui videbitur eis, quod sal non detur nec vadat ad inimicos nostros, sed amicis detur de sale solum modo.*, *Monumenta Ragusina* III: 184.

⁵⁶³ *...per debito et honor vostro e bona et longa conservation dela union et amista tra voi et essa fermata et fatta, voliate com effetto per tal modo prouedere cordinare che essa nouita de gabella fatta in tribigna oltra lo usato sia reuocata*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 138v, (2. 4. 1433.); *...ad essi fatti della dicta gabella, fosse fatto alguna bona conclusion come se conuien tra li boni amici.*, *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 32r, (12. 6. 1436.).

Razmjena informacija predstavljala je potvrdu bliskosti i uzajamnog povjerenja među sudionicima pragmatičnog prijateljstva.⁵⁶⁴ Taj se element odnosa potvrđivao dijeljenjem novosti s Ludovikovim dvorjanima, koje vlasti pritom oslovljavaju kao *nostrī amici*.⁵⁶⁵ Informacije su pristizale u Dubrovnik različitim kanalima, a pojedine prenositelje vijećnici nazivaju „svojim prijateljima“.⁵⁶⁶ Nasuprot tomu, uskraćivanje informacija signaliziralo je narušene odnose, postojanje tajni i zakulisne radnje, čime se produbljivalo međusobno nepovjerenje. Posjedovanje pravovremenih informacija bilo je od presudnog značaja za praćenje preslagivanja prijateljskih savezništava i prekida dotadašnjih neprijateljstava. Primjerice, informacija koju je mačvanski ban Ivaniš Morovički dostavio dubrovačkim vlastima o prekidu sukoba između bosanskog kralja Ostoje i Sigismunda Luksemburškog shvaćena je, s jedne strane, kao prijateljski čin, a s druge je utjecala na promjenu istupa dubrovačkih vlasti pred svojim suverenom.⁵⁶⁷ Osim toga, prenošenje informacija moglo se smatrati neprijateljskim činom, osobito u kontekstu odnosa Grada Sv. Vlaha prema Osmanskom Carstvu, što su neki politički akteri tumačili kao izdaju interesa kršćanstva.⁵⁶⁸

U okviru praktične realizacije pragmatičnog prijateljstva očekivalo se pružanje usluga posredovanja radi postizanja određenih ciljeva u pregovorima s trećom stranom. Blizak odnos s Hrvojem Vukčićem, koji R. Harris opisuje kao „prijateljstvo“, vlastima je poslužio kako bi se okoristili vojvodinim posredovanjem kod bosanskog kralja Ostoje, u nastojanjima za ishođenje novih teritorijalnih akvizicija. Zanimljivo je da, prema Harrisovim zapažanjima, Hrvoje od tog odnosa nije imao osobite koristi, što pokazuje da pragmatično prijateljstvo

⁵⁶⁴ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 138r, (18. 5. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 192v, (12. 8. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 198r, (19. 8. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 2r, (12. 9. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 4v, (23. 9. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 6v, (30. 9. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 43v, (28. 2. 1431.); ...*et de le nouvelle signifiacte a noi molto li regraciamo come a cordiale amico nostro. Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 99r, (22. 6. 1432.).

⁵⁶⁵ *Et avanti che ve presentereti al nostro signor debie andare a tuti li prelati et baroni delo signor nostri amisi et signori, che sara in corte, alli quali poray parlare in bon conço, et debieli informare ordenadamente de tute le afflictioni et augustie che ha fatte et fa cuppan Nicola cum la sua gente.*, *Lett. di Lev.*, vol. II, f. 65r, (travanj 1371.); *Et habiando presentade le deste lettere a li detti nostri amici, che trovarai colo signor, et habiandoli informadi...*, *Lett. di Lev.*, vol. II, f. 89v, (26. 4. 1375.).

⁵⁶⁶ *Et nuy tanto per consello de nostri amisi che sauea de la intencione di lo dicto Nicola...*, *Lett. di Lev.*, vol. II, f. 64v, (travanj, 1371.).

⁵⁶⁷ Šišić 2004: 179.

⁵⁶⁸ Miović 2003: 136.

nije nužno podrazumijevalo proporcionalnu dobit.⁵⁶⁹ Neka posredovanja, osim toga, nisu donijela očekivani rezultat, već su mogla izazvati kontraefekt. Primjerice, vlastelin Paladin de Gondula smatrao je da se dubrovačko diplomatsko posredovanje za njegovo oslobođenje, preko bosanskog kralja i Sandalja Hranica, treba obustaviti, jer bi takav potez mogao razljutiti vojvodu Radoslava.⁵⁷⁰

Iz izloženog proizlazi da se pragmatično prijateljstvo najčešće ostvarivalo među susjedima približno jednakog društvenog i političkog statusa, a temeljilo se na uzajamnoj pomoći i suradnji, potaknutoj potrebama svakodnevnog života. Iako je njegova suština bila pragmatična, takvo prijateljstvo nije bilo posve lišeno emocionalne dimenzije.⁵⁷¹ Osim iskazivanja međusobne privrženosti, naklonosti i ljubavi, emocionalni aspekt mogao je poprimiti i negativne iskaze, jer susjedi nisu uvijek bili prijatelji ili saveznici, već su nekada označeni kao *mali vicini*. Uslijed pogoršanja odnosa s *vicinis nostris confinibus*, dubrovačke vlasti su tako Vojislava Vojinovića prozvale *homo perfidus et nequam*.⁵⁷²

Stabilne veze, utemeljene na semantičkom polju pragmatičnog političkog prijateljstva u diskurzivnoj i stvarnoj praksi, vlasti su nastojale učiniti trajnim, perpetuirajući ih i nakon smrti pojedinog političkog aktera. Tako su prijateljstvo uspostavljeno s vojvodom Sandaljem nastojale očuvati i u odnosu s njegovim nasljednikom, Stjepanom Vukčićem. Pritom su ga podsjećale na „prijateljske“ i „bratske“ odnose koje su prethodno ostvarile s njegovim stricem i ocem, naglašavajući da počivaju na međusobnoj „ljubavi“ i „dobrohotnosti“.⁵⁷³ Trajnost prijateljskog odnosa time je stjecala vrijednost koja se može promatra-

⁵⁶⁹ Harris 2006: 66.

⁵⁷⁰ *...voi dite che parlando con ser Paladino per lo seguire el resto della vostra comession alli altri signori a lui pare et cosi certo a noi pare anche cosi chel poria piutosto nuocere che zonare et pero vi dicemo che non volemo che andiate, ma state di la appresso di Radossauo quanto voi com ser Paladin deliberrete et vederete che sia per lo suo meglo perche a ogni modo volemo el bene et destro suo in questa sua aduersita, ma non volemo chel'la vostra andata sia caxon di guastare la sua et la nostra facenda, Lett. di Lev., vol. IX, f. 185v, (2. 8. 1423.). Za detaljnu analizu toga slučaja vidi: Kurtović 2022: 113–142.*

⁵⁷¹ *Appresso direti al ditto voiuoda Sandagl che auegna per altre piu fiate nui se auemo lamentado ala sua magnificentia como a quella che ne ama de cordial e perfetto amor et ala qual saurano despiaser e condolersi de ogni nostro Dalmazzo, Lett. di Lev., vol. XI, f. 43r, (28. 2. 1431).*

⁵⁷² *Monumenta Ragusina II: 284.*

⁵⁷³ *Magnifico chercech, le noto et manifesto... quanto e stato grande l'amore et beneuolentia tra la bona memoria de vostro padre et de vostro barba voyuoda sandal et lo rector et zentilomeni de Ragusa ... stato fraternal amore et vera beneuolentia ...ben vicinar cum loro et hauerli per boni amixi et fratelli, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 43r, (7. 11. 1450.).*

ti kao oblik „simboličkog kapitala“, jer se prenosi međugeneracijski i obnavlja sjećanjem (*memoria*).⁵⁷⁴

5.2. Obavezna – etnička

Etnička prijateljstva proizlaze iz prirodnih i urođenih veza među osobama istog etniciteta ili onima koji dijele zajednički životni prostor, povezane krvnim i bračnim srodstvom, etničkim korijenima te pripadnošću istom kulturološkom miljeu. Takve su veze dodatno učvršćene zajedničkim tradicijama, jezikom, običajima i vjerovanjima, što osnažuje osjećaje pripadnosti i međusobnog povjerenja. Već postojeće rodbinske i političke veze predstavljale su snažnu osnovu za uspostavu i održavanje etničkih prijateljstava, ostvarivanih formalnim i neformalnim kontaktima, dijeljenim vrijednostima i interesima te trenutcima provedenim u zajedničkoj interakciji.

Osim prijateljstava potvrđenih unutar kruga vladajućih, valja istaknuti i bliske odnose koji su se temeljili na zajedničkom poslovanju, blizini življenja i članstvu u istim bratovštinama. Takvi kontakti simbolizirali su povezanost, međusobnu naklonjenost i odanost, a nerijetko su prerastali u istinska prijateljstva.⁵⁷⁵ U političkoj sferi, etnička politička prijateljstva ostvarivala su se vertikalno, između dubrovačkih građana i tijela vlasti, i horizontalno, među pojedinim vlastelinima. Prijateljstvo unutar kruga vladajućih služilo je kao statusni marker, omogućujući vlasteli okupljenoj u blokove da se izdvoje od pojedinaca i rivalskih skupina koje su smatrali neprijateljima.⁵⁷⁶ Njihova povezanost nije počivala isključivo na dijeljenim političkim vrijednostima, već ju je dodatno učvršćivala mreža bračnih savezništava i zajedničkog poslovanja.

Političko prijateljstvo, učvršćeno građanskom solidarnošću, ostvarivalo se profesionalnom suradnjom poslanika i trgovaca. Poslanici su se oslanjali na trgovce, koji su im pružali ključne informacije i pomagali u rješavanju logističkih i drugih izazova tijekom boravka u stranim zemljama.⁵⁷⁷ Putovanja su često

⁵⁷⁴ *Let. di Lev.*, vol. XIII, f. 13r, (7. 3. 1441.).

⁵⁷⁵ Pešorda Vardić 2012: 188–194.

⁵⁷⁶ Reuter 2000: 85–98.

⁵⁷⁷ Više o plodnoj simbiozi između trgovaca i poslanika na primjeru talijanskih gradova vidi: Lazzarini 2014: 155–178; Lazzarini 2016: 273–297; Prajda 2016: 85–105.

bila duga i nesigurna,⁵⁷⁸ zbog čega su trgovci nudili svoju pratnju,⁵⁷⁹ osiguravali nove konje,⁵⁸⁰ posjedovali dragocjena saznanja⁵⁸¹ i davali savjete koji su povećavali uspješnost izvedbe diplomatskih zadataka.⁵⁸² Osim toga, financijski su pomagali podmirivanje carinskih nameta⁵⁸³ i angažirali se kako bi pisma poslanika pravovremeno stigla do vlasti u rodnom gradu.⁵⁸⁴

Iako su dubrovački vlastelini bili obvezni djelovati u interesu zajednice, dodatnu motivaciju za pružanje potpore pružali su susreti izvan rodnog zavičaja, osobito među pojedincima koji su dolazili iz istih obitelji. Primjer poklisara Mateja Marinova de Cruče i njegova brata, trgovca Mihoča, u Prištini 1431. godine to potvrđuje. Dubrovački građani izvan domovine pomagali su ne samo svojim srodnicima već i osobama povezanim s njihovim gradom političkim prijateljstvom. Tako su, primjerice, trgovci u Veneciji, prema napatku vlasti, osigurali smještaj poslanicima vojvode Sandalja i njihovu suputniku. Iako su im iskazali gostoprimitstvo, njihova je pomoć bila ograničena tekstem instrukcije, posebno u pitanjima koja su se odnosila na poslove koji su ih doveli u grad.⁵⁸⁵

Etničko prijateljstvo u političkom kontekstu nije se ograničavalo samo na veze među sugrađanima, već se širilo i na pojedince koji nisu rođeni u gradu,

⁵⁷⁸ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 30r, (7. 7. 1431.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 48r, (23. 7. 1431.); *Lett. di Lev.*, vol. XVI, f. 90r, (bez datuma).

⁵⁷⁹ *Et dila in Pristina trouareti ser Michael de Croxi, ser Nicola di Goçe e ser Damian de Zorzi nostri zentilomeni et ad essi domandateli tuti li caualli vi feriamo bisogno per la uostra ambassata alla dita porta.*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 58r, (2. 12. 1431.).

⁵⁸⁰ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 58r, (2. 2. 1431.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 119r, (9. 11. 1432.).

⁵⁸¹ *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 98r, (21. 1. 1443.).

⁵⁸² *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 209v, (13. 9. 1430.).

⁵⁸³ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 210r, (13. 9. 1430.).

⁵⁸⁴ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 215r, (13. 9. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 60r, (2. 12. 1431.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 50r, (28. 7. 1431.).

⁵⁸⁵ *Rector di Ragusa com suo consiglio al nobile et sauiu ser Blasio Lu. de Bona et altri nostri mercadanti et citadini Ragusey che sono in Venesia dilecti nostri salutem. Per che Pribissauo Poqualiza et Thommas Copigh ambasciadori de voyuoda Sandaglia et Hostoya loro compagno i quali vengono a Venesia per fazende del dicto loro signor, da nuy hanno rechiesto vel ly dobbiamo racomandare per la stanza loro. Li dobiate acceptare in chasa appresso alchuno de voy. De altre loro fazende che per lo suo signore loro habiano a fare, li com quella signoria in niente ve impazate ne in accompagnarli ne in altra alchuna forma, perche siamo disposti che ni per voy ni per alchuno de nostri se faza cossa alchuna, che graue sia ni in dispicentia de quella illustre signoria. Anzi de fare (de fare) sempre ad omni nostro podere cossa che a ley sia gratia et in piacere.*, *Lett. di Lev.*, vol. VIII, f. 174r, (30. 1. 1422.).

ali su uživali status dubrovačkih građanina.⁵⁸⁶ Na jezičnoj razini arhivska vrela pokazuju da su identitetske kategorije poput „dobrog građanina“, „služitelja“ i „prijatelja“ bile usko isprepletene.⁵⁸⁷ Etničko prijateljstvo, temeljeno na dodijeljenom građanstvu, nudi primjer vojvode Sandalja i njegova brata, kneza Vukca, te svih njihovih nasljednika po muškoj liniji. Tako su, uz Sandalja, dubrovačke vlasti i njegovu nasljedniku Stjepanu Vukčiću 1441. godine pridale titule „istinski prijatelj“ i „najvažniji građanin“.⁵⁸⁸ Ti nazivi nisu bili tek simbolični, već su zahtijevali potvrdu u svakodnevnoj interakciji. To je izrijeком i navedeno u obrazloženju dodjeljivanja građanstva, u kojem se kao glavni razlog ističe međusobno prijateljstvo, ali i obećanje o slobodnoj trgovini te zaštiti dubrovačkih trgovaca i njihove imovine na posjedima Kosača i drugim područjima pod njihovom zaštitom.⁵⁸⁹ Taj primjer potvrđuje usku povezanost etničkog i pragmatičnog političkog prijateljstva, pri čemu se status počasnog građanstva mogao koristiti i kao instrument političke manipulacije.

Potvrdu te strategije pruža slučaj bana Matka Talovca, porijeklom s Korčule, koji je ujedno uživao status dubrovačkog građanina.⁵⁹⁰ Vlasti su ga oslovljavale kao „najdražeg brata i prijatelja“⁵⁹¹ te „branitelja domovine“.⁵⁹² U više su navrata tražile njegovu pomoć, ističući da je Dubrovnik „njegova domovina, a korist njegovih trgovaca i građana treba držati vlastitom“.⁵⁹³ Zbog njegova ista-

⁵⁸⁶ *Et pero lo pregate per parte nostra che vogla in ogni aiuto et consiglio hauere a mente honore et grandeca de Ragusa casa sua como suo bono et honoreuol zitadino et principal zentilomo consiglieri comunita speremo di lui.*, *Lett. di Lev.*, vol. VIII, f. 144r, (1. 2. 1423.); *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 47v, (20. 11. 1450.).

⁵⁸⁷ *...nostro seruitor et amico e bon citadino*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 130v, (17. 1. 1433.); *...bon et cordiale amico et citadino nostro*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 156v, (20. 7. 1433.).

⁵⁸⁸ *Ora me manda alla presentia della signoria vostra a denotare et manifestare alla detta magnificentia vostra si chome a suo vero amico et beneuolo et principal zittadin delli zentilomeni nostri.*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, ff. 13rv, (7. 3. 1441.).

⁵⁸⁹ Stojanović 1929: 265–266.

⁵⁹⁰ Dinić 1959: 139; Foretić 1965: 33.

⁵⁹¹ *Magnifice et peteno domine fratri et amicem carissime*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 14v, (23. 3. 1441.). U drugoj zgodi, zajedno s Petrom Talovcem, oslovljavaju ih kao: *Fratelli amixi e bon consiglieri*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 23v, (travanj 1441.).

⁵⁹² *...nostro cordialissimo amico e bon defensor de la patria*, *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 27r, (5. 5. 1436.).

⁵⁹³ *...signor amico cordialissimo e zelator de Ragusa ...pregando se degna per el ben et utile de la patria sua e de tutti li citadini e mercadanti Ragusini li quali sappiamo l'ama come el suo proprio bene*, *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 27r, (5. 5. 1436.).

knutog položaja, vijećnici su više puta tražili njegovu potporu, osobito tijekom Prvog konavoskog rata. Budući da nisu bili sigurni u njegovu spremnost na odaziv, poklisaru Angelu Vlahovom de Maxiju zapovjedili su da ustrajno moli bana da odgodi sve druge obveze i pritekne u pomoć ugroženom gradu.⁵⁹⁴ I u drugim su prilikama vlasti pozivale Matka da iskoristi svoj utjecaj u posredovanju za dubrovačke interese kod srpskog despota Đurđa, vojvode Sandalja, bosanskog kralja i na Visokoj Porti.⁵⁹⁵ Ipak, dok su ga obično oslovljavale kao „dragog građanina“ i „Mateja Dubrovčanina“, pred osmanskim dužnosnicima nastojale su prikriti te veze, tvrdeći da „Matej nije Dubrovčanin, već Korčulanin, koji u Dubrovniku nije boravio ni deset godina, niti ima kuću, posjede, ženu ili djecu“.⁵⁹⁶

U kontekstu etničkog prijateljstva posebnu je ulogu imala jezična bliskost, koja je nerijetko predstavljala temelj za uspostavu političkih veza. Osmanski dužnosnici „od našega jezika“ imali su ključnu ulogu u pružanju pomoći dubrovačkim poslanicima upućenima na Visoku Portu, jer su omogućavali uspostavljanje povjerenja i olakšavali sporazumijevanje s njihovim sugovornicima.⁵⁹⁷ U pojedinim slučajevima dubrovačke vlasti obraćale su se osmanskim dužnosnicima kao „srodnicima po krvi“ i „istog materinjeg jezika“.⁵⁹⁸ Među njima se posebno izdvaja veliki vezir Mahmud-paša Angelović (1456. – 1466. i 1472. – 1474.), na čiji su se sentiment, s obzirom na njegovo porijeklo,⁵⁹⁹ poslanici oslanjali pri iznošenju svojih zamolbi.⁶⁰⁰ Takvi primjeri pokazuju da političko prijateljstvo utemeljeno na (umjetnom) etničkom srodstvu nije bilo lišeno emocionalne komponente, već je baš ona bila ključna za uspjeh diplomatskih nastojanja. Uspješnost oslanjanja na etničko prijateljstvo u svijetu visoke politike potvrđuje njezin kontinuitet, pa tako dubrovački posla-

⁵⁹⁴ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 119v, (30. 4. 1430.).

⁵⁹⁵ *E per che nuy pregamo al conte Mateo che vora impetrar dal signor manda ambassatori al dispoti Zorzi, seconda al re di Bosna l'altro e a voiuoda Sandagl el terzo. E per lo simile tre lettere zoe una a zascuno d'essi ...chel signor se digna mandar per questa casone uno ambassador al imperador Turcho et anchor scriuerli una lettera*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 119v, (30. 4. 1430.).

⁵⁹⁶ Foretić 1965: 33, nap. 35.

⁵⁹⁷ Kunčević 2017: 76.

⁵⁹⁸ Miović 2018: 150.

⁵⁹⁹ Prema mišljenjima iznesenima u znanstvenoj literaturi, on je bio Grk rođen u Srbiji (od majke grčkog ili srpskog porijekla), ali svakako osoba vična slavenskom jeziku, Katić 2024: 197–207.

⁶⁰⁰ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, ff. 189v, 191v, (14. 1. 1458.).

nik u izvješću iz 1548. godine naglašava kako je savjetnik kralja Ferdinanda I. Habsburškog „s obzirom da je od našeg roda“, s njim „sklopio vrlo čvrsto prijateljstvo“.⁶⁰¹

5.3. Logična – profesionalna

Profesionalna prijateljstva najčešće su se oblikovala među pojedincima koje je povezivala zajednička politička orijentacija, zanimanje ili pripadnost grupama koje dijele slične interese, navike i osjećaj profesionalne solidarnosti. Takvo okruženje ne samo da je poticalo suradnju već je često vodilo do uspostave osobnih prijateljstava. Suradnja među izabranim poslanicima posebno je značajna, jer su im diplomatske misije često povjeravane u paru, čime je poticana upućenost jednog na drugoga. Zajednički provedeno vrijeme i dijeljena iskustava omogućavali su im razvoj bliskosti, povjerenja i uzajamne pomoći. U pojedinim slučajevima, čak ni znatna dobna razlika, ni pripadnost različitim političkim frakcijama, nisu predstavljali prepreku suradnji. Primjer takve prakse nude Marin Jakovljević de Gondula (oko 1374. – 1441.)⁶⁰² i Pako Matejev de Resti (oko 1350. – 1438.),⁶⁰³ među kojima je postojala dobna razlika od gotovo četvrt stoljeća, ali su unatoč tomu zajednički obnašali diplomatske misije kod bosanskog kralja, vojvode Sandalja i Radoslava 1420.,⁶⁰⁴ te dvije godine kasnije iznova kod kralja Bosne.⁶⁰⁵

Dubrovački poslanici nastojali su uspostaviti kontakte i sa stranim službenicima s kojima su dijelili istu profesiju. Tako vlasti 1362. godine izaslanika mletačkog dužda oslovljavaju izrazima *honorabilis et carissime noster amice*, tražeći njegovo posredovanje u osiguravanju sigurne plovidbe dubrovačkih poslanika prema Kotoru.⁶⁰⁶ Sličan obrazac suradnje zabilježen je 1428. godine na dvoru bosanskog kralja Tvrtka II., gdje su dubrovački predstavnici Nikola Matejev de Georgio i Marin Jakovljević de Gondula susreli Sandaljeva poslanika, koji im je pružio korisne savjete, na čemu su mu zahvalili kao „svome dragom prijatelju

⁶⁰¹ Kunčević 2017: 80.

⁶⁰² *Test. Not.*, vol. XIII, ff. 97rv.

⁶⁰³ *Test. Not.*, vol. XIII, ff. 7v-9v.

⁶⁰⁴ *Cons. Maius*, vol. II, f. 43v, (11. 11. 1420.).

⁶⁰⁵ *Cons. Maius*, vol. II, f. 99r, (28. 9. 1422.).

⁶⁰⁶ *Monumenta Ragusina* III: 165-166.

i bratu“.⁶⁰⁷ Posebno su značajnu pomoć pružali predstavnici srpskog despota, koji su prenosili pisma dubrovačkih poslanika vlastima⁶⁰⁸ ili se pridruživali kao pratnja, nudeći svoje društvo i zaštitu.⁶⁰⁹ Sličan oblik profesionalne solidarnosti zabilježen je i u odnosima s mletačkim poslanicima zatečenima u poslanstvu kod ugarsko-hrvatskog vladara 1428. godine, prema kojima su dubrovački poklisari trebali iskazivati naklonost, što je potvrđeno uputom u kojoj stoji: *amoregiate et conversate con lui con bel modo*.⁶¹⁰ U prvoj polovici 15. stoljeća dubrovački su predstavnici ulagali osobit trud u održavanje odnosa sa stranim diplomatima koji su se zatekli na Visokoj Porti.⁶¹¹ Dok se potpora ugarskih poslanika podrazumijevala,⁶¹² suradnja s predstavnicima talijanskih gradova ovisila je o njihovoj dobroj volji. Jacomo de Campi iz Genove⁶¹³ i Kristofor Đenovljanin, koji su se tamo zatekli, ne samo da su savjetovali dubrovačke poslanike nego su i prenijeli jedno od njihovih pisama u Dubrovnik.⁶¹⁴

5.4. Marginalna – međureligijska

Postavlja se pitanje u kojoj su mjeri, s obzirom na religijske i etičke norme, međureligijska prijateljstva u sferi visoke politike kasnog srednjeg vijeka uopće bila moguća. Ako arhivska građa doista potvrđuje postojanje takvih odnosa, potrebno je razmotriti motive koji su stajali iza njihove uspostave te načine njihove realizacije u svakodnevici. Osim toga, valja rasvijetliti jesu li se ta prijateljstva temeljila isključivo na pragmatičnim ciljevima ili su uključivala i elemente emocionalne bliskosti.

Na jezičnoj razini vrela potvrđuju da se dubrovačke vlasti nisu libile pridati naziv „prijatelj“ političkim entitetima koji su pripadali drugačijem religijskom,

⁶⁰⁷ *...et regratiarlo assay per parte nostra come a caro nostro fradello et amico, Lett. di Lev.*, vol. X, f. 89r, (1. 6. 1428.).

⁶⁰⁸ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 11r, (22. 11. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 27r, (7. 5. 1431.).

⁶⁰⁹ *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 203r, (7. 3. 1446.).

⁶¹⁰ Radonić 1934a: 290.

⁶¹¹ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 160r, (18. 6. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 11r, (22. 11. 1430.).

⁶¹² *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 118v, (9. 11. 1432.).

⁶¹³ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 193v, (14. 1. 1458.).

⁶¹⁴ *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 23r, (22. 3. 1441.).

kulturološkom i civilizacijskom krugu. Poslanici upućeni na Visoku Portu, primjerice, odgodili su povratak kući, pravdajući ga prijateljstvom Dubrovnička i Osmanskog Carstva koje ima dugu tradiciju (*per rispetto de la amicitia tra la serenissima de la maiesta vostra et tuti li vostri antixi otomani et nostri precessori*).⁶¹⁵ U drugoj se zgodi vlasteoski krug u obraćanju sultanu identificira kao njegovi „dobri prijatelji i službenici“.⁶¹⁶ Međutim, uporaba pojma „prijatelj“ bila je ovisna o širem kontekstu u kojem se govorni čin realizirao. Tako vlasti pred ugarsko-hrvatskim kraljem Vladislavom I. Osmanlije prikazuju kao neprijatelje čitavog kršćanstva, koje valja uništiti (*destruitti li perfidi turchi inimici*),⁶¹⁷ dok pred osmanskim službenicima govore o njihovu „starom prijateljstvu“ (*amicicie antige*).⁶¹⁸

Dubrovačko prijateljstvo s Osmanlijama u političkoj areni potvrđeno je i na praktičnoj razini, osobito u kontekstu odvijanja sukoba s bosanskim vojvodom Radoslavom Pavlovićem, koji je bio ne samo podanik bosanskog kralja nego i sultanov vazal. Poslanici upućeni na Visoku Portu 1431. godine obratili su se osmanskim službenicima, koji su ranije boravili u Dubrovniku, kao svojim „posebnim prijateljima“ te su ih potom darivali.⁶¹⁹

Unutar političkih mreža posebno se ističe pojam „društveni kapital“, koji prema J. Brehm i W. Rahn označava mrežu odnosa temeljenu na suradnji i povjerenju, koja pruža pojedincu emocionalnu i materijalnu podršku te pomaže u izvođenju različitih aktivnosti.⁶²⁰ U tom kontekstu, raniji kontakti osmanskih službenika s dubrovačkim vlastima nisu rezultirali isključivo stvaranjem ‘društvenog kapitala’ na institucionalnoj razini. Naime, ti su se dužnosnici ranije pridružili u pratnji dubrovačkom poklisaru Petru Mihočevu de Lucariju,⁶²¹ koji

⁶¹⁵ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 52r, (15. 10. 1450.). Prvo neslužbeno dubrovačko diplomatsko poslanstvo na Visoku Portu upućeno je 1392. godine, Foretić1980: 183., no trgovačke veze s Osmanskim Carstvom imaju znatno dužu tradiciju.

⁶¹⁶ *...come boni amici e seruitori del imperator omorat*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 60r, (2. 12. 1431.).

⁶¹⁷ *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 128v, (6. 10. 1443.); *...infidelissimi nemici turchi*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 152r, (27. 6. 1444.).

⁶¹⁸ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 52v, (15. 12. 1450.).

⁶¹⁹ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 58r, (2. 12. 1431.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 61v, (2. 12. 1431.).

⁶²⁰ Brehm & Rahn 1997: 999–1023.

⁶²¹ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 209v, (13. 9. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 49v, (28. 7. 1431.); *Cons. Rog.*, vol. V, f. 28r, (26. 7. 1431.).

se tijekom povratka kući razbolio⁶²² te ubrzo preminuo.⁶²³ Matej Marinov de Cruçe i Marin Junijev de Georgio, koji su upućeni na Visoku Portu nakon nje- ga, izrazili su sućut tim osmanskim službenicima riječima da su izgubili „svoga dobrog prijatelja“.⁶²⁴ Nakon toga, potražili su kancelara (*dijaka*) Đurđa te mu prenijeli da je Petar o njemu govorio s izrazitim poštovanjem, hvaleći njegovu naklonost Dubrovniku te korisne savjete koje mu je pružao.⁶²⁵ Matej i Marin potom su nastojali aktivirati prethodno stečeni kapital, oslovljavajući kancelara kao „savršenog prijatelja“ i potičući ga da se ponaša u skladu s odlikama koje krasi „najbolje dubrovačke plemiće“.

Dubrovačke vlasti nastojale su uspostaviti i održavati prijateljske veze i s predstavnicima osmanske vlasti u osvojenim zemljama. Skopskog krajišnika Jigita, u dubrovačkim izvorima poznatog pod imenom „Pašait“, njegova nasljednika Ishak-bega i njegove sinove nazivaju svojim „prijateljima“.⁶²⁶ Odnos s Ishak-begom opisan je kao „bratska ljubav i srčano prijateljstvo“ (*fraterno amor* i *cordial amicitia*), a održavao se posjetima i razmjenom darova.⁶²⁷ Njegovu sinu Baraku Ishakoviću vlasti su zahvaljivale na *dilection et amor*, koje su smatrale temeljnom motivacijom njegovih i očevih postupaka prema dubrovačkim trgovcima.⁶²⁸ Međutim, paralelno s potvrdom prijateljstva, u dubrovačkim izvorima izražava se i sumnja u Ishakov karakter. Vlasti ga nazivaju „Turčinom“ koji svojom „zloćom i lukavstvom“ nastoji sijati razdor među bosanskim velikašima kako bi ih lakše pokorio, što su smatrale temeljnom strategijom rapidne

⁶²² *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 35v, (bez datuma).

⁶²³ *Cons. Rog.*, vol. V, f. 45r, (4. 11. 1431.). Više o tome u: Miović 2003: 102.

⁶²⁴ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 58r, (2. 12. 1431.).

⁶²⁵ *...veramente egregio Giuragh, la nostra Signoria vi porta e sempre vi portara singularissimo amor, con ogni diligentia perche... quando li ambassadori nostri venerno a questa Porta secondo essi a bocha referirno alla nostra signoria, e poy ultimate per quondam ser Piero per suo littere copiosamente scritto fo ad essa. Sempre si ano tanto laudati dil bon amor per vuy a lor mostrato, in auerli sapientissimamente con fidelità et optimo consiglio consigliati et di continuo serietamente auisati di tuto per la nostra facenda occoreua et era bisogna...;* *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 60v, (2. 12. 1431.).

⁶²⁶ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 210v, (13. 9. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 213r, (15. 7. 1440.); *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 125v, (bez datuma).

⁶²⁷ *...ad visitar et honorar la cordial et intima fraternita amicitia de la magnificientia vostra ...a visitar et honorar la vostra magnificientia ...per segno d' amor ve manda questi cento ducati i qual per amor suo ve piaqua de acceptar;* *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 183r, (4. 6. 1434.).

⁶²⁸ *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 18v, (20. 3. 1436.).

osmanske ekspanzije.⁶²⁹

Nakon učvršćenja osmanske prisutnosti u dubrovačkom okruženju, osobito nakon pada Bosanskog Kraljevstva 1463. godine, iskazi „naklonosti“ i „ljubavi“ prema predstavnicima osmanske vlasti postali su još zamjetniji.⁶³⁰ Od sredine 16. i kroz 17. stoljeće, političko prijateljstvo između dubrovačkih vlasti i osmanskih službenika ostaje čvrsto, osobito ako su bili iz dubrovačke okolice i dijelili etnički identitet temeljen na jezičnoj bliskosti.⁶³¹ Neki od tih osmanskih službenika nastupali su kao dubrovački zaštitnici, poput velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića⁶³² ili Behram-ćehaje, koji je vlastima posuđivao novac, a one su ga posljedično nazivale „svojim prijateljem“.⁶³³ Početkom 17. stoljeća pomoć Derviš-paše, podrijetlom iz Bosne, bila je toliko značajna da je vlastitim sredstvima nadoknadio zakašnjeli dubrovački tribut, „iz ljubavi“ prema gradu.⁶³⁴

Također valja spomenuti moćne osmanske žene, koje su same sebe identificirale kao „iskrene prijateljice“ dubrovačkih vlasti. Među njima se ističe Fatma, sestra Derviš-paše, koja je početkom 17. stoljeća pozvala vlasti da potvrde prijateljstvo i dobrosusjedske odnose vraćanjem dragocjenosti koje su joj nepravedno oduzete. Smatrala je da su vlasti već bile obaviještene o identitetu počinitelja, pa je stoga očekivala da dosadašnje iskaze „prijateljstva i ljubaznosti“ podrže konkretnim djelima.⁶³⁵

Usprkos svemu, u kršćanskom svijetu Osmanlije su često bili percipirani kao oni koji ne drže danu riječ, što je uspostavu iskrenih prijateljskih odnosa s njima činilo nemogućim.⁶³⁶ Dubrovačko političko prijateljstvo s Osmanlijama uvelike se temeljilo na podmićivanju visokopozicioniranih pojedinaca,⁶³⁷ od kojih su se zauzvrat očekivale različite usluge: od trgovačkih privilegija,⁶³⁸ osiguravanja

⁶²⁹ Iorga 1899: 249; Foretić 1980: 195.

⁶³⁰ Lonza 2009: 191.

⁶³¹ Kunčević 2017: 76.

⁶³² Popović 1973: 307–324.

⁶³³ Miović 2018: 162.

⁶³⁴ Miović 2018: 182.

⁶³⁵ Miović 2018: 184–186.

⁶³⁶ Kumrular 2011: 59.

⁶³⁷ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 215v, (13. 9. 1430.).

⁶³⁸ *Lett. di Lev.*, vol. X, ff. 209v-210r, (13. 9. 1430.).

pratnje poklisarima,⁶³⁹ preporuka,⁶⁴⁰ pa do prenošenja pisama u Dubrovnik.⁶⁴¹ Tributarni odnos istodobno je obvezivao dubrovačke vlasti na pružanje različitih usluga Osmanlijama,⁶⁴² zbog čega su mletački diplomati tijekom 16. i 17. stoljeća redovito izražavali zabrinutost zbog slanja dubrovačkih majstora brodograditelja, posuđivanja novca, špijunaže ili ustupanja artiljerijskih sredstava.⁶⁴³ S druge strane, iz islamske perspektive prijateljstvo s kršćanima nije se tumačilo kao izraz iskrene naklonosti, već kao znak slabosti.⁶⁴⁴ Takav tip odnosa muslimani su često doživljavali kao feminiziran, a ne kao ravnopravan i iskren.⁶⁴⁵

Osmansko širenje posljedično je potaknulo sklapanje prijateljskih savezništava među kršćanskim zemljama s jasno izraženom obrambenom funkcijom. Vijećnici su, u tom kontekstu, pridonosili borbi protiv neprijatelja kršćanstva, nastojeći pritom da njihovi postupci ostanu u tajnosti. Primjerice, 1466. godine gradili su most kod Počitelja te su grad podupirali novcem, hranom i streljivom, šaljući i svoje majstore kako bi pomogli u njegovu utvrđivanju.⁶⁴⁶ Ipak, osim kratke križarske epizode 1444. godine, Dubrovačka Republika nikada nije ratovala s Osmanskim Carstvom. Nedopuštene kontakte s Osmanlijama na kršćanskim dvorovima vlasti su pravdale tvrdnjom da o njima ovise opstanak i opća korist *kršćanske republike*.⁶⁴⁷ U takvim okolnostima, Venecija nije mirovala, već je pokušavala nagovoriti svoje saveznike da osvoje grad ili ga makar prisile na aktivno sudjelovanje u križarskim pothvatima. Ti su pokušaji, međutim, bili neuspješni, jer je dubrovački argument, da nevjernike na svojim granicama ne zaustavlja vojnom silom, već vještom diplomacijom, bio široko prihvaćen na kršćanskom Zapadu.⁶⁴⁸

Politički kontakti ostvarivali su se i s pripadnicima Crkve bosanske, čiji su

⁶³⁹ *Lev. di Lev.*, vol. X, f. 210r, (13. 9. 1430.).

⁶⁴⁰ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 191r, (14. 1. 1458.).

⁶⁴¹ *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 213r, (15. 7. 1440.); *Lett. di Lev.*, vol. XIV, ff. 189v, 190v-191r, (14. 1. 1458.).

⁶⁴² Kunčević 2015: 165.

⁶⁴³ Kunčević 2012: 33; Kunčević 2010: 186.

⁶⁴⁴ Burshatin 1984: 269–280.

⁶⁴⁵ *Mirrer* 1996: 4.

⁶⁴⁶ Foretić 1980: 233.

⁶⁴⁷ Radonić 1934b: 494; Kunčević 2010: 191.

⁶⁴⁸ Kunčević 2010: 179–211.

predstavnicima, djeđ i gosti, zauzimali istaknute položaje na dvorovima velikaša u zaleđu grada. Vijećnici su ih, zajedno s drugim dvorjanima, smatrali „prijateljima“, svjesni njihova političkog utjecaja i mogućnosti posredovanja u ostvarivanju željenih ciljeva,⁶⁴⁹ što su redovito potvrđivali darovima,⁶⁵⁰ dok su oni zauzvrat zahvaljivali na prijateljskom držanju.⁶⁵¹ Tijekom sukoba sa Stjepanom Vukčićem Kosačom, vlasti su nagradile njegova čovjeka Radina gosta s 200 dukata, uz poziv da posjeti grad,⁶⁵² nazivajući ga „našim dobrim prijateljem“ (*nostro bon amico*).⁶⁵³ Tražile su ga da osobno prisustvuje audijenciji dubrovačkih poslanika,⁶⁵⁴ obećavajući mu iskazati čast,⁶⁵⁵ a potom ga iznova darivajući s još 400 dukata.⁶⁵⁶ Budući da izvori ne pružaju uvid u emocionalne aspekte toga odnosa, on se može označiti kao instrumentalistički, jer su vlasti računale na Radinovo posredovanje u kontekstu odvijanja sukoba s njegovim gospodarom.

Dok su heretici smatrani neprijateljima kršćanstva, s kojima je bilo kakav kontakt bio strogo zabranjen, prema Židovima su prevladavale emocije straha i nepovjerenja. U pojedinim kršćanskim izvorima tvrdilo se da su Židovi „gori“ od muslimana te da je jedini način njihove integracije preobraćenje. U širim stereotipnim predodžbama dominirala je slika Židova kao isključivo profitom motiviranih pojedinaca, što je značajno oblikovalo interpretaciju njihova ponašanja i psihološkog profila. Smatralo se da su njihove geste prijateljstva često glumljene radi ostvarenja materijalne koristi, zbog čega se držalo da je s njima nemoguće uspostaviti iskren i stabilan prijateljski odnos.⁶⁵⁷ Takve predodžbe

⁶⁴⁹ *...che la ditta poueglia fa per noi in fauor nostro si che essa potete et douete mostrar allo died. E a quelli altri cortexani che cognosciati beneuoli et amici dela signoria nostra et le queli saperati debiano esser et operarsi in fauor nostro.*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 98v, (31. 7. 1428.).

⁶⁵⁰ *Intendessimo lo motiuo vi feci voiuoda per mandar confetti per honorar per suo amor lo died et gosti. Et pero noi voliendo far in questo et altro possibile a noi lo suo honor et piacer vi mandemo scatole de confetto le qual per parte nostra vogliamo dobiare donare et presentare alli detti died et gosti come meglio et piu honor nostro vi parera*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 7r, (6. 10. 1430.); *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 58r, (15. 1. 1451.).

⁶⁵¹ Stojanović 1929: 434.

⁶⁵² *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 86v, (6. 7. 1451.).

⁶⁵³ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 87r, (6. 7. 1451.).

⁶⁵⁴ *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 133v, (8. 4. 1439.).

⁶⁵⁵ *...et adourate li amixi a specialmente radin gost prometandoli lo honor*, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 58r, (15. 1. 1451.).

⁶⁵⁶ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 127v, (8. 8. 1453.).

⁶⁵⁷ Shatzmiller 1990.

temeljile su se na percepciji njihove nepouzdanosti,⁶⁵⁸ što je dodatno potvrdila odluka dubrovačkih vlasti da im se zabrani boravak u gradu, osim u svrhu trgovine.⁶⁵⁹ Broj spomena Židova u arhivskim izvorima bio je malen u drugoj polovici 13. i tijekom 14. stoljeća, dok se u prvoj polovici 15. stoljeća njihova prisutnost u gradu povećava, osobito kao trgovaca, koraljara i liječnika.⁶⁶⁰ Unatoč izraženoj rezerviranosti vlasti prema Židovima, izvanredne političke okolnosti ponekad su zahtijevale odstupanje od ustaljenih normi. Tako su 1590. godine, zbog vijesti o mogućim osmanskim planovima za zauzimanje Gruža i Konavala, vlasti zatražile pomoć od Samuela Abeatra, utjecajnog židovskog liječnika. On se obratio svom rođaku, liječniku na Visokoj Porti, koji je potom uspješno intervenirao u dubrovačku korist, pridonoseći obustavi planiranih vojnih akcija. Vlasti nisu zaboravile njegovu uslugu: kada mu je zbog pritiska crkvenih struktura prijetila smjena, zauzeli su se za njega pred Papinskom kurijom, pokazujući time povremenu spremnost na pragmatičnu zaštitu saveznika, bez obzira na njihovu religijsku pripadnost.⁶⁶¹

5.5. (Ne)moguća – rodna

U kojoj mjeri žene sudjeluju u uspostavljanju i provedbi političkog prijateljstva te koliko su njihove interakcije društveno, moralno, kulturološki i pravno prihvatljive, kompleksno je pitanje. Analiza prisutnosti uglednih žena u javnoj sferi zahtijeva razmatranje okolnosti pod kojima se uspostavljaju politički kontakti s njima, njihova sadržaja te zadaća koje im se povjeravaju. Istovremeno, nameće se pitanje u kojoj se mjeri ženske uloge u političkim procesima podudaraju s onima povjerenima muškarcima te postoje li specifične prepreke koje ograničavaju njihovu izvedbu.⁶⁶²

Premda bi se moglo pomisliti da su žene bile isključene iz „visoke politike“, njihova je uloga u oblikovanju osobnih mreža, lobiranju i utjecaju na političke odluke koje su donosili njihovi utjecajni supruzi, očevi i sinovi bila značajna.

⁶⁵⁸ Više o konfliktu između kršćana i Židova vidi u: Parkes 1974.

⁶⁵⁹ Miović 2017: 11–12; Tadić 1937: 54–55.

⁶⁶⁰ Miović 2017: 9–10.

⁶⁶¹ Belicza & Blažina-Tomić 1999: 207.

⁶⁶² Za muško-ženska prijateljstva vidi: Clanchy 1997; Wheeler 2000.

Dubrovačke su vlasti prepoznale važnost žena u ostvarivanju vanjskopolitičkih ciljeva, što se očituje u vođenju prepiske s njima,⁶⁶³ slanju izaslanika⁶⁶⁴ i njihovu ugošćavanju u gradu.⁶⁶⁵ Žene su često raspolagale znatnim materijalnim sredstvima i autoritetom. Sudjelovale su u izdavanju isprava i povelja, nerijetko kao svjedokinje zajedno sa svojim supruzima. B. Bedos-Rezak tumači isprave ne samo kao tekstove već i kao „pisane objekte“, koji potvrđuju aktivnu ulogu žena iz viših društvenih slojeva, posebice u uključivanju njihove djece u političke odnose moći.⁶⁶⁶ Drugim riječima, žene su bile umrežene unutar svjetovnih i crkvenih struktura vlasti, što je, u velikoj mjeri, bilo moguće zahvaljujući njihovim obiteljskim i bračnim vezama. Unatoč prisutnosti žena u javnoj sferi moći, dubrovački izvori ne pridaju im naziv „prijateljica“. Štoviše, termin *amica*, po najprije, označava 'ljubavnicu',⁶⁶⁷ što ukazuje na postojanje jezičnih normi koje su ograničavale prepoznavanje političkog djelovanja žena u terminologiji prijateljstva.

Prema sociologu G. Simmelu s početka 20. stoljeća, žene su bile manje sklone uspostavljanju prijateljskih odnosa u usporedbi s muškarcima. Taj se odnos smatrao izrazito osobnom vezom, a žene su, u skladu s tada prevladavajućim shvaćanjima, bile percipirane kao nesklone individualizaciji.⁶⁶⁸ Takav spolno obilježen diskurs o prijateljstvu usko je povezan s konstrukcijom moći i hijerarhijom spolova, pri čemu se ono poistovjećivalo s razumom i pripisivalo muškom rodu. Ipak, arhivski izvori, koji čuvaju informacije o diplomatskim kontaktima ostvarenim sa ženama, potvrđuju uporabu jezičnih obrazaca koji se mogu dovesti u vezu s konceptom političkog prijateljstva. Primjerice, osobni susreti i korespondencija s Katarinom Kosačom, majkom hercega Stjepana, obilježeni su izrazima zahvalnosti za njezinu naklonost i dobrohotnost iskazanu gradu. S druge strane, ona je izrazila spremnost za očuvanje dubrovačke

⁶⁶³ *Monumenta Ragusina* IV: 188.

⁶⁶⁴ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 27v, (31. 1. 1450.); *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 116r, (10. 4. 1453.).

⁶⁶⁵ *Prima pars est cum sentiamus magnificum voyuodam Sandagl cum eius consorte venisse ad confinia harum partium de dando libertatem domino Rectori et Minori Consilio cum Consilio rogatorum, Cons. Maius*, vol. III, f. 101v, (8. 1. 1426.); *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 20r, (23. 3. 1441.); ...*pregato lo signor che se degni che la sua magnifica dona vegna con luy per piu suo e nostro contentamento*, Zovko 2012: 164; Premović 2023: 105–138.

⁶⁶⁶ Bedos-Rezak 2011: 12, 22; Ward 2021: 401.

⁶⁶⁷ Više o tome vidi u: Lučić 1979: 159–161.

⁶⁶⁸ Simmel 1999: 125.

časti,⁶⁶⁹ što se može interpretirati kao oblik moralne obveze, koja nadilazi rodne granice.⁶⁷⁰

Na razini praktične izvedbe, interakcije s uglednim ženama obuhvaćale su sve ključne sastavnice pragmatičnog prijateljstva: pružanje pomoći, dodjeljivanje povlastica, savjetovanje i uspostavljanje mreže savezništava. Primjerice, u kontekstu reguliranja trgovine solju u Sutorini, dubrovačke su vlasti uputile dva odvojena pisma, jedno vojvodi Sandalju Hraniću, a drugo njegovoj supruzi Jeleni, svjesne njezina političkog utjecaja, jer je nakon udaje preuzela upravljanje dijelom muževljevih posjeda.⁶⁷¹ Dok se dubrovačka trgovina oslanjala na podršku moćnih žena,⁶⁷² gradske su vlasti istodobno uvažavale njihove potrebe, odobravajući im kupnju i izvoz žita iz Dubrovnika,⁶⁷³ te pružanje medicinske skrbi.⁶⁷⁴ Nasuprot tomu, uskraćivanje usluga ili pomoći ukazivalo je na napetosti i moguće poremećaje u mrežama političkih odnosa vlasti s moćnim ženama iz zaleđa grada.⁶⁷⁵

Političko prijateljstvo sa ženama očitovalo se i savjetodavnom potporom, što potvrđuje primjer Mare Branković, kćeri srpskog despota Đurđa i supruge sultana Murata II. Zahvaljujući svom podrijetlu i bračnim vezama, Mara je djelovala kao posrednica između geografski udaljenih i kulturološki različitih sredina.⁶⁷⁶ Za dubrovačke interese posredovala je kod sultana Bajazida II., a izaslanici su joj izrazili zahvalnost za pružene savjete.⁶⁷⁷ U izvorima se posrednič-

⁶⁶⁹ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 57v, (15. 1. 1451.).

⁶⁷⁰ O važnosti dobrohotnosti i očuvanja časti za realizaciju političkog prijateljstva vidi poglavlje 6. „Moralne vrline i načela“.

⁶⁷¹ Stojanović 1929: 254–255.

⁶⁷² *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 150r, (15. 6. 1433.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 158v, (31. 7. 1433.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 253v, (8. 7. 1435.).

⁶⁷³ *Cons. Maius*, vol. I, f. 23v, (18. 1. 1416.); *Cons. Maius*, vol. I, f. 32v, (29. 4. 1416.).

⁶⁷⁴ 1443. godine dubrovačke vlasti poslale su liječnika Jeleni, supruzi Stjepana Vukčića Kosače, i njezinoj sestri Teodori Balšić, *Cons. Rog.*, vol. VIII, f. 223r, (28. 6. 1443.), 1451. Katarini, Stjepanovoj majci, *Cons. Maius*, vol. IX, f. 189v, (4. 5. 1451.), a 1445. godine iznova Teodori Balšić, udanoj za vojvodu Petra Vojsalića, *Cons. Maius*, vol. VII, f. 263v, (12. 4. 1445.).

⁶⁷⁵ *Cons. Maius*, vol. IV, f. 41r, (8. 7. 1429.).

⁶⁷⁶ Više o njoj i njezinom značaju za dubrovačku politiku prema Visokoj Porti vidi: Šoštarić 2021c: 229, 234.

⁶⁷⁷ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 193v, (14. 1. 1458.).

ka uloga nerijetko objašnjavala „ljubavlju“ istaknutih žena prema gradu,⁶⁷⁸ pri čemu je naklonost pojedinih bila toliko izražena da su posljednje počivalište željele pronaći na dubrovačkom teritoriju.⁶⁷⁹ To bi upućivalo na zaključak da odnosi sa ženama u političkoj sferi nisu bili isključivo instrumentalističke naravi, već su uključivali i afektivnu komponentu, koja je uključivala emocionalnu potporu.⁶⁸⁰

Javno očitovanje emocija, međutim, nije uvijek imalo pozitivne konotacije, već je moglo ukazivati na neprijateljstva. Uoči izbijanja Konavoskog rata, ključnu su ulogu odigrale supruge vojvoda Sandalja i Radoslava, Jelena i Teodora, što potkrjepljuje i činjenica da su im dubrovačke vlasti u više navrata upućivale darove.⁶⁸¹ B. Krekić tim dvjema ženama čak pripisuje utjecaj u oblikovanju političkih stavova svojih muževa.⁶⁸² Može se pretpostaviti da su Jelena i Teodora preuzele emocionalne obrasce ponašanja svojih suprugaa, koji su korišteni kao sredstvo za ishođenje materijalnih probitaka.

Međutim, emocije nisu bile jedini ni izrazito važan društveno-kulturološki razlikovni element među spolovima u razdoblju srednjeg vijeka. Još od antike ljudsko se ponašanje objašnjavalo teorijom temperamenta, koja je polazila od pretpostavke o dominaciji jedne od četiri tjelesne tekućine, pri čemu su se pojedinim temperamentima, ali i spolu, pripisivale određene emocionalne karakteristike.⁶⁸³ Dok su muškarcima svojstvene ‘vruće’ i ‘suhe’ emocije, poput bijesa,

⁶⁷⁸ ...*singular amore et affection che portano a la nostra signoria, Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 15v, (bez datuma).

⁶⁷⁹ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 271r, (23. 9. 1435.).

⁶⁸⁰ ...*vedete di parlar cum madona Helena confortandola come detto al meglio che saperete, Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 127r, (8. 8. 1453.).

⁶⁸¹ ...*ser Marino de Resti, ser Andre de Volcio, ser Nicola de Goçe et ser Dobre de Bincola nostri ambadori al voyuoda Sandal et madona Elena soa dona salutem... Credeno che lo deto ve mandera per madona Elena soa dona... E siando con la dona presentati questa letera da credenza et salutata da parte miser lo rector... E siando Sandal cum la dona insembre... presentati al dono al voyuoda et ala dona per parte nostra... el dono e scritto in questa cedula introclusa, Lett. di Lev.*, vol. VII, ff. 28rv, (15. 12. 1411.); *Cons. Rog.*, vol. III, f. 127r, (14. 10. 1425.); *Et perche vedemo el vostro desiderio et la vostra vogla vi dicemo che non per algun debito ma per amor non vogliando niente taglar delli IIII ducati a voi offeriti volemo che alla vostra donna sia donati altri ducati mille d'oro...che altre gente non sia et a lei et lui pregaste che questa cosa romagna credença et che scriptura ne altro non bisogna far di cio, Lett. di Lev.*, vol. X, f. 65v, (5. 6. 1429.); ...*ducatos duos mille pro dicto voyuoda et ducati mille pro eius uxore, Cons. Rog.*, vol. IV, f. 112r, (9. 7. 1429.).

⁶⁸² Krekić 1986: 136.

⁶⁸³ Začetnikom te teorije smatra se Hipokrat., Dixon 2020: 436. Više o tome vidi i: Lloyd: 92–106.

srđbe, ljutnje i odvažnosti, ženske su emocije opisivane kao ‘mokre’ i ‘hladne’, oprimjerene sramežljivošću, malaksalošću, strahom, umjerenošću, skromnošću, suosjećanjem i slatkoćom.⁶⁸⁴ Za žene se držalo da su sklone izražavanju emocija koje se brzo smjenjuju i ponekad ih preplavljaju, zbog čega su stereotipno definirane kao iracionalne.⁶⁸⁵ Nasuprot tomu, muškarci su se smatrali sposobnima za emocionalnu samokontrolu i racionalno prosuđivanje, zbog čega ih se vidjelo idealnim kandidatima za donošenje odluka i vladanje.

Karakterne osobine koje su se smatrale nužnima za ostvarenje političkog prijateljstva stoga su se uvelike povezivale s muškosti, posebice s ovladavanjem sobom, snagom i hrabrošću, crtama ličnosti koje su legitimirale sposobnost i pravo na dominaciju. Nasuprot tomu, vrline pripisivane ženama najčešće su se svodile na pokornost, poslušnost i skromnost. Na jezičnoj razini prilog *viriliter* (‘muževno’, ‘hrabro’) rijetko se povezuje s izrazom *mulieriter* (‘poput žene’) ili pridjevom *effeminatus* (‘ženstven’), pri čemu su potonji redovito nosili pejorativno značenje.⁶⁸⁶ Termin *viriliter* rabio se za muškarce koji su iskazivali hrabrost i samodisciplinu, osobito u kontekstu idealiziranih (Božjih) ratnika. Sv. Jeronim tumači da se imenica *virgo* izvodi od *vir* (‘muškarac’) i *ago* (‘postupati’), te da kršćanske djevice i mučenice, shodno tomu, „postupaju poput muškaraca“, utjelovljujući njihove vrline i nasljeđujući biblijske uzore.⁶⁸⁷ Ipak, već u latinskoj Vulgati⁶⁸⁸ za Esteru se rabi izraz *consors regni*, koji označava da ona, zajedno sa suprugom, sudjeluje u vršenju vlasti.⁶⁸⁹ Taj se koncept javlja i u Istočnom Rimskom Carstvu, gdje se ista titulatura primjenjuje na Flacilu, suprugu Teodozija I.,⁶⁹⁰ kao i na Teodoru, ženu bizantskog cara Justinijana I. Velikog.⁶⁹¹

Unatoč zamjetnoj mizogoniji srednjovjekovnog diskursa, u kojem se žene stereotipno prikazuju kao grešne, slabe, nestalne i sklone kvarenju muške vrline, zbog čega s njima nije bilo moguće uspostaviti prijateljstvo, kršćanska je

⁶⁸⁴ Boquet & Lett & Reynolds 2018: 7.

⁶⁸⁵ Postoje i suprotni primjeri kada su ženske emocije u sferi duhovnosti glorificirane te su im priskrbi-
le autoritet i dominaciju, Coakley 2006; Newman 1995.

⁶⁸⁶ Le Jan 2024: 42.

⁶⁸⁷ Zovko 2016: 24.

⁶⁸⁸ Est 16, 13, <https://www.drbo.org/lvb/chapter/19016.htm> (pristupljeno: 7. svibnja 2025.).

⁶⁸⁹ Delogu 1964: 80–81; Erkens 1993: 15–38.

⁶⁹⁰ Holum 1982: 33–34.

⁶⁹¹ Earenfight 2013: 49.

misao postupno ponudila drugačiji pogled. Premda su crkvena i svjetovna vlast i dalje bile koncentrirane u rukama muškaraca, visoko vrednovano kršćansko prijateljstvo smatrano je dostupnima jednako muškarcima i ženama. Ta činjenica, osobito od kasne antike nadalje, potaknula je reinterpretaciju odnosa između muškarca i žene. U tom preoblikovanju narativa osobito se ističe širenje kulta Blažene Djevice Marije, koji je otvorio prostor za pozitivnije vrednovanje ženske uloge u duhovnom i javnom životu.

Za razliku od posvećene, udana žena sudjeluje u bračnom odnosu koji srednjovjekovni izvori opisuju rječnikom prijateljstva.⁶⁹² Brak je u srednjem vijeku smatran pravnom, moralnom i institucionalnom vezom koja oblikuje ženski identitet, jamči uzajamnu vjernost, obuzdava mušku požudu i osigurava nasljednike. Sv. Ambrozije brak vidi kao „božanski određenu vezu koja sjedinjuje muškarca i ženu, tjelesno i duhovno“.⁶⁹³ U kasnom karolinškom carstvu i otoskom razdoblju brak se počinje sagledavati kao savez između Krista i Crkve, dok supružnici u metaforičkom smislu dijele „jednu dušu“ i viđenje onoga što je dobro za njihovu zajednicu.⁶⁹⁴ Osim toga, supruge su savjetovale svoje muževe, te se smatralo da ih ni smrt ne može rastaviti, što dosljedno asocira na veze prijateljstva.

Nakon smrti supruga žene su preuzimale upravljanje obiteljskim posjedima. Promjena njihova bračnog statusa rezultirala je pomacima u moći koju je dotada uživala. Tako, primjerice, položaj Teodore, supruge bosanskog vojvode Radoslava Pavlovića, doseže svoj vrhunac tek nakon njegove smrti, kada preuzima ulogu glave obitelji.⁶⁹⁵ Dubrovačka diplomatska praksa potvrđuje da žene koje su ostale aktivne u političkoj areni, unatoč smrti svojih muških srodnika, nisu gubile društvenu i političku potporu. Naprotiv, vlasti udovicama nastavljaju i dalje pružati usluge⁶⁹⁶ i darivati ih,⁶⁹⁷ a ako su se osjećale ugrožene, nudile su im mogućnost trajnog naseljavanja u Dubrovniku.⁶⁹⁸

⁶⁹² Duby 1994: 95–101.

⁶⁹³ Cassidy 1999: 45–67.

⁶⁹⁴ Jeastice 2018: 183.

⁶⁹⁵ Kurtović 2009: 55.

⁶⁹⁶ *Cons. Maius*, vol. V, ff. 94v-95r, (5. 10. 1436.).

⁶⁹⁷ *Cons. Maius*, vol. V, f. 100v, (16. 11. 1436.).

⁶⁹⁸ *Cons. Rog.*, vol. VI, f. 80r, (4. 10. 1436.); *Cons. Rog.*, vol. VI, ff. 89v-90v, (30. 10. 1436.); *Cons. Rog.*, vol. VI, f. 91v, (7. 11. 1436.); *Cons. Rog.*, vol. VI, f. 92r, (8. 11. 1436.); *Cons. Rog.*, vol. VI, f. 92v, (10. 11. 1436.); *Cons. Rog.*, vol. VI, f. 93r, (15. 11. 1436.); DAD, *Acta Consilii Minoris* (dalje: *Cons. Minus*), ser. 5, vol. VII, f. 99r, (8. 11. 1436.).

Bez obzira na društvena očekivanja da djeluju u korist obiteljskih interesa, žene nisu uvijek slijedile to načelo. Prije izbijanja sukoba sa Stjepanom Vukčićem, njegova majka i supruga bile su prepoznate kao potencijalne dubrovačke saveznice, zbog čega su vlasti tražile da budu prisutne tijekom diplomatskih susreta.⁶⁹⁹ Jelenino pristupanje savezu s Dubrovčanima protiv svoga muža⁷⁰⁰ može se tumačiti kao čin osvete, pri čemu je njezina povrijeđenost bila dostatna za prekoračenje ustaljenih bračnih normi. Naime, njezin se suprug više puta ženio, a naposljetku je vlastitu snahu uzeo za ljubavnicu.⁷⁰¹ Tijekom tog sukoba važnu je ulogu imala i Stjepanova majka Katarina, za koju su vijećnici vjerovali kako njezinim posredovanjem mogu postići miran završetak sukoba. Poručili su joj da „veliku nadu polažu u nju, više nego bilo koju drugu osobu“, te da će njezinim posredovanjem postići primirje.⁷⁰²

5.6. Nadnaravna – neizbježna

Blagoslovljena, odnosno nadnaravna prijateljstva, smatrala su se predodređenima i „zapisanima u zvijezdama“, pri čemu se vjerovalo da su takvi odnosi uvjetovani sudbinom. Još je Platon iznio ideju prema kojoj su određene veze rezultat nadnaravnih sila koje nadilaze ljudsku slobodnu volju.⁷⁰³ Na tragu njegova mišljenja dubrovačke vlasti smatrale su da je prijateljstvo s bosanskim vladarima prirodno, urođeno i božanski određeno, jednom riječju sudbonosno.⁷⁰⁴

⁶⁹⁹ *...vogliamo che non parlate al serenissimo Vladissauo ne con la signora Helena l'uno senza l'altro, saluo in caso di infirmita, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 107r, (18. 4. 1452.).*

⁷⁰⁰ *Lett. di Lev., vol. XVI, f. 41r, (25. 7. 1459.).*

⁷⁰¹ Više o njegovom bračnom životu i obiteljskim odnosima vidi u: Ćirković 1964.

⁷⁰² *...grandissima speranza habiamo in lei piu che in altre persone, et speremo per suo mezo vegnir ad ogni bona conclusion cum el signor et resta boni amici come se conuien, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 57v, (15. 1. 1451.).*

⁷⁰³ Price 1989.

⁷⁰⁴ *Serenissimo re, la signoria nostra considerando lo antiquissimo, grande, longo e codiale amore, et lo intrinseco zelo de carita, amicitia et dilection, li quali anno sempre auuto et portato a ragusa, quasi per instincto naturale e come cosa che cosi abia voluto et ordinate esso i dio i celi et constelcion superne. Li reali signori de bosna e dl quali com perfection et ardore dl bono core e volonta sono stati konzontati con ragusa per molti modi et manere sostegnando et deffendando lo honore et bene d'essa et augmentandola de molti benefici e destri come casa sua propria, Lett. di Lev., vol. XI, f. 91r, (14. 5. 1432.); ...debia voler non mancho che uno de noi instessi lo honore et bene de Ragusa la qual pur i dio i celi et li precessori vostri vi anno lassado per casa vostra propria e tanto piu, Lett. di Lev., vol. XI, f. 91v, (14. 5. 1432.).*

Slično viđenje može se pronaći i u drugim primjerima onovremenih političkih prijateljstava, primjerice spomenu „urođenog prijateljskog saveza“ (*innatum amicitie fedus*) između Alfonsa I. i Sigismunda Luksemburškog.⁷⁰⁵

Nasuprot tomu, prisilna ili nametnuta prijateljstva bila su ona koja su nastajala temeljem političke ili vojne nužde, pa i moralne obveze, gdje se načelo *amicus amici inimicus inimici* koristilo kao temelj za prijateljska udruživanja.⁷⁰⁶

⁷⁰⁵ Radonić 1934a: 313.

⁷⁰⁶ Više o tome vidi poglavlje: 6.7. „*Amicus amici inimicus inimici*“.

VI.

MORALNE VRLINE I NAČELA

Moralne vrline sudionika odnosa političkog prijateljstva, poput mudrosti (*sapientia*), umjerenosti (*temperantia*), hrabrosti (*fortitudo*) i pravednosti (*iustitia*), bile su visoko cijenjene u razmatranjima antičkih filozofa.⁷⁰⁷ Neki su od njih čak i samo prijateljstvo smatrali vrlinom, čime je posebno naglašena njegova etička dimenzija. Razvojem kršćanske misli, osobito tijekom srednjeg vijeka, popis vrline potrebnih za uspostavu i očuvanje iskrenih prijateljstava dodatno se širio.

Dubrovačka administrativna vrela potvrđuju da su moralne vrline činile važnu sastavnicu političkih prijateljstava te da su one izravno utjecale na izvedbu i kvalitetu uspostavljenih veza. Među najvažnijima ističu se naklonost i dobrohotnost, iskazivanje i očuvanje časti, postojanost i povjerenje, odanost i vjernost, iskrenost, zahvalnost i velikodušnost, samokontrola i umjerenost, mudrost i pravednost.

Posebno su značenjske dihotomije između suprotstavljenih pojmova, poput dobrohotnosti i zlonamjernosti, iskazivanja i narušavanja časti, vjernosti i izdaje, pouzdanosti i nesigurnosti, povjerenja i nepovjerenja, pravde i nepravde imale važnu ulogu u razumijevanju moralnih principa političkog djelovanja. U tom se okviru isticalo obvezujuće načelo dijeljenja prijatelja i neprijatelja (*amicus amici inimicus inimici*), dok se nasuprot njemu nalazio koncept neutralnosti.

6.1. Naklonost i dobrohotnost

Već je Aristotel izrazio stav prema kojemu najsavršeniji oblik prijateljstva, ono „vrlina“, počiva na dobroj volji (*benevolentia*), koja mu osigurava postojaj-

⁷⁰⁷ McEvoy 1999: 14.

nost i trajnost.⁷⁰⁸ U istom je duhu Sv. Ambrozije naglašavao kako „dobra volja“ vodi međusobnoj naklonosti koja omogućuje prevladavanje razlika i uspostavljanje jedinstva među sudionicima prijateljskog odnosa.⁷⁰⁹ U dubrovačkim vrelima kasnog srednjeg vijeka *benevolentia* se poistovjećuje s prijateljstvom, pri čemu su oba koncepta interpretirana kao „istinska veza“ koja ujedinjuje sudionike odnosa i omogućuje stabilnost političkih mreža savezništva.⁷¹⁰ Dobrohotnost se pritom dovodila i u značenjsku vezu s „ljubavi“,⁷¹¹ koja se također izjednačavala s prijateljstvom.

Dubrovačka politička misao prijateljstvo i dobrohotnost tumačila je kao posljedicu fizičke blizine, čime je iznova potvrđena važnost prostornih čimbenika u uspostavi bliskih odnosa.⁷¹² Dobrohotnost je, uz to, mogla biti obilježena dugim trajanjem, što je omogućavalo uspostavu stabilnih veza savezništva.⁷¹³ Vlasti su pritom razlikovale intenzitet iskazane dobrohotnosti prema pojedinim bosanskim velikašima,⁷¹⁴ čime su, na neki način, vrednovalе kvalitetu svakog pojedinog odnosa i njegovu političku važnost.

Nužan preduvjet stvarne izvedbe moralne obveze dobrohotnosti podrazumijevao je doživljavanje prijateljeva dobra kao vlastitog. To je uključivalo ne samo nesuprotstavljanje njegovim interesima nego i njihovo aktivno podupiranje.⁷¹⁵ Vijećnici su više puta isticali pouzdanje u neupitnu dobrohotnost svojih

⁷⁰⁸ *Lett. di Lev.*, vol. XV, f. 44r, (8. 3. 1453.).

⁷⁰⁹ Cassidy 1999: 59.

⁷¹⁰ *...la mia signoria per seguire quello che vole et persuade lo vincolo della vera amicitia et benevolentia*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 13r, (7. 3. 1441.).

⁷¹¹ *...singular et grande benevolentia et amor che sempre e stato fra la chasa vostra con la signoria di Ragusa*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 119r, (8. 8. 1443.).

⁷¹² *Lett. di Lev.*, vol. XV, f. 30r, (13. 2. 1450.); *Lett. di Lev.*, vol. XV, f. 32r, (25. 2. 1450.).

⁷¹³ *...dire voyvoda la amista et benivolencio la qual e tra la magnificencia vostra et nuy commença damo, ma ab antiquo cum lo vostro barba Vlatcho voyvoda et cossi semo disposti per seruerar in quella cum vuy et cum li vostri fratelli pluy che mai et per lo simelle ne rendemo certi che vuy siati disposto.*, *Lett. di Lev.*, vol. IV, f. 71v, (6. 9. 1404.).

⁷¹⁴ *...vedondo el nostro bisogno...quel ne pareua conuegneuole a dar ducati IIM di piu pero chel signore iera troppo auaro et scarso et nuouo nella nostra amistade... et zascun sapia discerner la differença tra la beniuolencia che auemo con la vostra signoria et quella con Radossauo*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 63r, (23. 5. 1429.); Krekić 1986: 131; Kurtović 2009: 266.

⁷¹⁵ *...ma non passando noi col dicto voiouoda ne volendo contrariare ad algun suo destio et utile che reputemo che sia nostro proprio.*, *Lett. di Lev.*, vol. VIII, f. 140v, (4. 1. 1423.).

političkih saveznika,⁷¹⁶ potičući time ponašanje sudionika političke interakcije prema željenim ishodima. Dobra volja „braće i najdražih prijatelja“ (*fratri et amico carissimo*) smatrala se pogotovo obvezujućom u okolnostima vojnih prijetnji, kada su očekivanja glede zauzimanja za interese grada bila jasno izražena.⁷¹⁷ Međutim, arhivski izvori svjedoče o postupnim promjenama u praktičnom razumijevanju dobrohotnosti među političkim akterima. Stav Stjepana Vukčića Kosače, prema kojemu je pojedinac, prije svega, dužan brinuti se za vlastite interese, odražava taj pomak.⁷¹⁸ Time moralna obveza dobrohotnosti postupno ustupa mjesto logici korisnosti, čime koncept političkog prijateljstva utemeljenog na vrlinama postaje stvarno neodrživ.

Suprotno konceptu *benevolentia*, pojam „zlovolje“ ili „zle namjere“ shvaćen je kao jasan znak neprijateljstva te mogući signal nadolazeće krize i oružanog sukoba.⁷¹⁹ U razdobljima političkih napetosti dubrovački su neprijatelji sustavno prikazivani kao zlonamjerni i nenaklonjeni gradu, čime se oblikovao narativ koji je opravdavao postojeće obrambene mjere i otvarao prostor za promišljanje i provedbu novih političkih strategija.⁷²⁰ U tom je smislu značajan primjer bosanskog vojvode Radoslava Pavlovića, kojemu dubrovački izvori pripisuju pokušaj narušavanja odnosa između grada i bosanske krune širenjem „zle volje“, pri čemu je ona izjednačena s neprijateljstvom.⁷²¹ Pritom je osobitu zabrinutost vlasti izazivala mogućnost da „zlonamjernici“ zadobiju utjecaj unutar tradicionalno stabilnih dubrovačkih mreža političkih savezništava te ih iskorište za ostvarenje vlastitih interesa.⁷²²

⁷¹⁶ *...che ano piena fede et speranza nella benevolentia vostra., Lett. di Lev., vol. XIII, f. 119r, (8. 8. 1443.).*

⁷¹⁷ *Monumenta Ragusina* III: 90.

⁷¹⁸ Ćirković 1964: 131.

⁷¹⁹ *...et trar soura di ogne maleuolencia hauesse contra di nui preserandogle che se lui se portera bene inuerso di Ragusa como auano fede et speranza in lui., Lett. di Lev., vol. IV, f. 29v, (25. 6. 1403.); ...esser nata alguna discordia ouer malauolentia per che a tale discordia, Lett. di Lev., vol. XIII, f. 14r, (7. 3. 1441.).*

⁷²⁰ *...pessima volunta e mostrato e mostra, Lett. di Lev., vol. X, f. 143v, (3. 6. 1430.).*

⁷²¹ *...meter malauolentia et inimititia tra la corona vostra e la signoria nostra, Lett. di Lev., vol. XI, f. 68r, (19. 1. 1432.).*

⁷²² *...pregemo la vostra amistade chel vi piaçala la farçe possidere questo bone del quale vui fustidi bona cascun che nui habiamo et cosi ve piaça a perseverare de bone in meglio, et che li vostri et nostri malivoli non possino intrare intro de nui et guastare l'antiga et presente nostra bona amistadi., Lett. di Lev., vol. IV, f. 25v, (12. 6. 1403.).*

6.2. Iskazivanje i očuvanje časti

Polazeći od spoznaja P. Bourdieua o mediteranskim društvima, u novijim historiografskim istraživanjima pojam „časti“ sve češće se tumači kao oblik stvarnog i simboličkog kapitala koji posjeduju pojedinci i društvene skupine.⁷²³ U okviru takvog analitičkog pristupa, čast se ne promatra kao osobna vrlina, nego kao izraz društvenog ugleda, moći i plemenitog porijekla. U 16. stoljeću Dubrovčanin Nikola de Gozze definira čast kao nasljedno obilježje plemstva, koje tom društvenom sloju osigurava legitimitet u vršenju vlasti.⁷²⁴ Ako su, prema de Gozzeu, plemići zbog svoje vrline i izvrsnosti „bolji“ od drugih i samim time predodređeni da vladaju „nižima“, koji su po prirodi „zli“, tada ta prirodna hijerarhija postaje temelj društvenog poretka na kojem počiva građansko prijateljstvo (*amicitia civile*).⁷²⁵

Takvo shvaćanje časti i njezine uloge zahtijeva nužnu kontekstualizaciju, jer je njezino značenje bilo uvjetovano okolnostima u kojima se ostvarivalo. U klasičnom Rimu pojam *honor* prvenstveno je označavao javne dužnosti, odnosno magistrature (*honores*), koje su pojedincima omogućavale uspon u hijerarhijskoj strukturi te im osiguravale ugled, čast i prestiž unutar zajednice. Tijekom srednjovjekovnog razdoblja službe su i nadalje nazivane častima (*honores*), što jasno potvrđuje poistovjećivanje obnašanja javne funkcije sa statusnim simbolom te izjednačavanje ‘časti’ s ‘počašću’.⁷²⁶

Čast plemstva proizlazila je iz specifičnih obilježja i ponašanja koja su se držala svojstvenim vlasteoskom sloju, čime je ona postajala jasan znak društvenog razlikovanja. Podjednako je važna bila i čast pojedinca: smatralo se da je časniji onaj tko učinkovitije služi zajednici i predanije doprinosi ostvarivanju državnih interesa. Osobna čast mogla je rasti, opadati ili čak biti potpuno izgubljena. Performativna funkcija iskazivanja časti potvrđivala se darivanjem,⁷²⁷ pri čemu su dubrovačke vlasti materijalne ustupke tumačile kao znak njihove „ljubavi“ i „počasti“. Dodjelom kuće vojvode Radiča Sankovića Sandalju, vlasti mu nisu samo iskazale čast, nego su zauzvrat očekivale uzdarje, u vidu dobro-

⁷²³ Bourdieu 1986: 241–258.

⁷²⁴ Janeković Römer 1999b: 285; Gučetić 1591: 20, 29, 52–53, 70–71.

⁷²⁵ Janeković Römer 1999b: 286.

⁷²⁶ Le Jan 2024: 48–49.

⁷²⁷ *Unde essa mia signoria mando li suoy ambassadori com li doni ad honorare lo perfato imperadore, Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 13v, (7. 3. 1441.).

hotnosti, ljubavi, ali i obveza.⁷²⁸

Materijalna vrijednost iskazane diplomatske počasti bila je proporcionalna položaju primatelja unutar hijerarhije moći. Međutim, nezadovoljstvo darom moglo je izazvati rivalstva, pa čak i otvorene sukobe. Premda su vlasti uglavnom nastojale udovoljiti očekivanjima i time osigurati stabilnost poretka,⁷²⁹ u pojedinim su slučajevima određene zahtjeve smatrale pretjeranima i nedostojnima časti primatelja.⁷³⁰ Čast se, međutim, nije iskazivala samo materijalnim dobrima, već i na verbalnoj razini. Diplomatski pozdrav tako je morao biti u skladu sa čašću primatelja,⁷³¹ a počasne titule korištene u tu svrhu bile su rezervirane za „počasne“ i „čašćene“ osobe, koje su se, zahvaljujući plemenitom podrijetlu i baštini (*hereditas*), izdvajale iz mase običnih ljudi.⁷³²

Dubrovački vijećnici brižno su pazili na očuvanje časti vlastitog grada, koju su bili spremni braniti kad god je to bilo potrebno,⁷³³ dok su čast svojih po-

⁷²⁸ ...per vostro conseyo mo per honorar lo ditto Sanday, lo facemo de nostro conseyo, dandoge la chaxa che haue Radiz in Ragusa. Et de lui romangniuamo a sperar amor et beniuolencia et remuneracion ala tera nostra come vuy dicesti, *Lett. di Lev.*, vol. IV, f. 74v, (27. 9. 1404.); Kurtović 2009: 141.

⁷²⁹ Et noi sempre guardando infin questo di non cessando di fare ogni ornamento et conciamiento di suo piacere non sparagnando alcuna spesa da nessun tempo et con galie et ambaxade et spese in ogni suo piacere et honore et sempre honor a da la sua signoria piu che alguno altro signor., *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 96v, (19. 7. 1428.); Kurtović 2009: 288; Et a farte quello honor, che tu seray contento... son zerto che la terra te fara tal honor, che tu te contentarasi., *Monumenta Ragusina* II: 277.

⁷³⁰ Primjerice, bosanskog kralja vlasti ne žele darovati „sitnim stvarima“: Voi dite che el re domando pesse e naranze e fructi de piu maniere, e la qual cosa ve diremo che mai non fu costume nostro di sottomettere la terra e queste cose si minute con algun signore. Et avanti ho voluto questa terra soggiacere e spese di gran doni et di cose di valore degne di se, che volersi mettere con alguno in servitu de queste piccole cose che serto ne pareira gran manchamento de honor tanto per lo re quanto per altri suoi cortigiani e baroni che anche domand di tali cose., *Lett. di Lev.*, vol. VIII, ff. 145rv, (16. 2. 1423.); Janeković Römer 1999a: 201–202; Janeković Römer 1999b: 138.

⁷³¹ ...ve cometiamo dobiati andar dal ditto vuiuoda Sandagl e salutandolo honoratamente per nostra parte sapereti e domandareti lo di sua sanitate et con lui per uno zorno amorizaretie... e recomandando di la citade nostra e mercadanti vegneretive ne a Ragusa., *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 116v, (28. 10. 1432.); Kurtović 2009: 324, nap. 1162.

⁷³² Vogliamo che per esso dobiate parlar com quelle humanite parole et bello modo che si conuien ala maiesta sua et allo honore e debito de la signoria nostra., *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 66r, (25. 11. 1431.); Le Jan 2024: 49.

⁷³³ Che pensieri saria a quelli che per lo passato son stati honorati intra di noi di tal dono delli quali voi siete el principale et per lo simile a quelli se per auentura alcuni per auanti le cercheranno. Et in quanto mancamento di bonore et utile et dengrazione della fama et condizione nostra saria a partecipare et contribuire cosi a ogni homo et per niente questa nostra honoranca la quale comunita e manifesto a lui et al mondo. *Lett. di Lev.*, vol. VIII, f. 144r, (1. 2. 1423.); Kurtović 2009: 472; ...salvando sempre lo nostro honore e la nostra libertade., *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 110r, (svibanj 1452.).

litičkih prijatelja izjednačavale sa vlastitom.⁷³⁴ Moralna obveza proizašla iz međusobnog iskazivanja, očuvanja i uzdizanja časti usmjeravala je postupke prema „časnim“ osobama, zajednicama i institucijama.⁷³⁵ Vijećnici su se obvezivali postupati „časno“ kada bi netko od podložnika bosanske krune došao u grad „tražiti prijateljstvo“.⁷³⁶ Kada su se pozivali na dugotrajnost prijateljskih odnosa s bosanskim banom, isticali su i obvezu očuvanja časti ugarsko-hrvatskog kralja.⁷³⁷ Što je veća čast vladara, to se njegova vlast smatrala pravednijom. Kažnjavanje onih koji prekrše zakletve iz povelja pritom je bilo nužno, jer je time bila narušena ne samo čast kralja nego i njegovih prijatelja.⁷³⁸ Gospodar, međutim, nije uvijek bio upoznat s postupcima svojih podložnika, čije su radnje mogle biti uperene protiv njegove časti. Dubrovački su vijećnici upozorili Sandalja Hranica da neki njegovi ljudi postupaju *contra la sua volunta et honore*, zahtijevajući od njega da ih kazni i time pošalje jasnu poruku drugima.⁷³⁹ U

⁷³⁴ ...*civitas Ragusii vigilando et cogitando continue supra factis vestris sicut fidelissimi et carissimi amici vestri et cives pro honore et bono stato vestro, quem appetit sicut suum proprium, Monumenta Ragusina III: 232.*

⁷³⁵ *E considerando che nui secondo el bon e cordial amor ne porta al ditto voiuoda doueresimo da li suoi homeni essere ben visti e tratadi come nui facemo i suoi e non derobati come per lo modo ditto ano fatto, pregamo la sua signoria cusi per honor suo e versa situation del cordialissimo amor a nui el porta. E per exemplo de li altri suoi i qual non olsano a i nostri far Dalmazo sarnie tal punitione de i detti che al honor suo et a nui sia per asay., Lett. di Lev., vol. XI, f. 43r, (28. 2. 1431.); Kurtović 2009: 321; Prima pars est de respondendo comuni Catari in hunc modum: quod nos semper ipsos habuimus et tractavimus tanquam fratres et amico et ad omnia eorum comoda et honores operati fuimus., Monumenta Ragusina III: 99.*

⁷³⁶ *Se quelli di Radossauo et di voiuoda veginan di qua per cerchar questa amista faremo come fu sempre di nostra buona costuma che li receueremo et vederemo honoreuolmente come semo usati., Lett. di Lev., vol. VIII, 143v, (1. 2. 1423.); Kurtović 2009: 472.*

⁷³⁷ *De confirmando omnes consuetudines consuetae pro tempore retroactae et amicitias inter banos Bosne et nos, cum isto domino Tvertcho bano Bosne, reservato semper honore domini nostri regis Hungarie et iuratum pro tota civitate, Ref., vol. XXIII, f. 61r, (31. 5. 1367.).*

⁷³⁸ *...sono tante maggior honor li e dimostrando che amatori de iusticia sono la qual e special specchio et bellezza in zascun re et signore e per la qual compagna humana si conserua... et sono tenuti quanto d'amici specialissimi sono rechiedi i quali sono oppressi contra la iusticia e honor e fama e priuilegi e sagramenti suoi. Ma ben vergogna e passare senza di pua punicion siando rechiedo li malfactori transgressori dela lege priuilegi e sagramenti fatti i quali siano in manchiamento dil honor del re o signore per cui son fatti et deli suo amici., Lett. di Lev., vol. XI, f. 93r, (14. 5. 1432.).*

⁷³⁹ *...di la qual cosa vogliamo per parte nostra vi dobiate dolere et grauar al dito voiuoda, pregando che contra li suoi voglia cusi et per tal modo procedere et far vendeta che a tuti sia manifesto quello non essere stato de suo volere et a tuti li altri suoi sia ad exempio di non presumere cusi fare contra noi, contra la sua volunta et honore, Lett. di Lev., vol. X, f. 146r, (3. 6. 1430.).*

takvim okolnostima ključnu je ulogu imala *mudrost (prudentia)*, vrlina koja je omogućavala pravilno rasuđivanje.⁷⁴⁰ Postupati časno značilo je utjeloviti i neke druge osobine, poput junaštva i neustrašivosti, pri čemu se uporabom priloga *honorabiliter* nadilazilo spolno razlikovanje.⁷⁴¹

Nasuprot tomu, neadekvatno iskazivanje ili uskraćivanje časti i s njome povezanih povlastica, bilo pojedincu ili skupini, moglo je poslužiti kao povod za neprijateljstva i destabilizirati postojeća savezništava.⁷⁴² Povreda časti označavala je izravno neprijateljstvo⁷⁴³ i zahtijevala osvetu.⁷⁴⁴ Neprijateljem se, dakle, smatralo onoga koji se ponaša nečasno i time izaziva sramotu, ne samo za sebe nego i za vladara, njegovu zemlju i podanike.⁷⁴⁵ Potreba očuvanja časti posebice je bila izražena u delikatnim trenucima sklapanja mirovnih sporazuma, kada se moralo voditi računa o tome da tekst ugovora očuva čast obje, do tada sukobljene strane.⁷⁴⁶

6.3. Postojanost i povjerenje

Srednjovjekovni oblici udruživanja, uključujući i političko prijateljstvo, temeljili su se na međusobnom povjerenju.⁷⁴⁷ Postojanost u postupcima bila je ključna za njegovu izgradnju, dok su prevrtljivost i nestalnost smatrane osobi-

⁷⁴⁰ *Onde considerato che questo e contra lo honor del voiuoda et in damno suo et di Bosna speremo in lo suo grande intellecto et sapere che non lo fara., Lett. di Lev., vol. VIII, f. 135v, (3. 12. 1422.).* I u drugim okolnostima naglašena je moralna vrlina mudrosti i pravilnog rasuđivanju u očuvanju političkog prijateljstva, npr.: u obraćanju hrvatsko-dalmatinskom banu Petru Albenu 10. siječnja 1414. stoji: *...vestre integritate providencie, quam amicabilem nobis iam diucius ab experto cognovimus, haud immerito confidentes, speramus indubie,* Radonić 1934a: 237, a vojvodi Sandalju 1430. godine: *Magnifico voiuoda voi il qual di seno e di potentia solo seti di Bosna ne paro aueti com lo vostro gran seno et prudentia ben sapreti a tanta e maior facenda ritrouare il modo..., Lett. di Lev., vol. X, f. 115r, (30. 4. 1430.);* Kurtović 2009: 300. nap. 1064.

⁷⁴¹ Le Jan 2024: 48.

⁷⁴² Janeković Römer 1999b: 273.

⁷⁴³ *Lett. di Lev., vol. X, f. 135v, (13. 5. 1430.).*

⁷⁴⁴ *Lett. di Lev., vol. X, f. 137r, (18. 5. 1430.).*

⁷⁴⁵ *Lett. di Lev., vol. X, f. 136v, (18. 5. 1430.).*

⁷⁴⁶ *Lett. di Lev., vol. XIV, f. 135v, (18. 3. 1454.).*

⁷⁴⁷ Hosking 2006: 95–115.

nama koje remete skladne odnose i otežavaju postizanje dogovora.⁷⁴⁸ U skladu s tim moralnim zahtjevima, vijećnici su 1410. godine uputili vojvodi Sandalju Hraniću i knezu Pavlu poruku u kojoj ističu da ostaju dosljedni svojim riječima te da im se posljedično može vjerovati.⁷⁴⁹ Temeljem prijašnjih iskustava, povjerenje je moglo prerasti u naviku, čime je trajnost prijateljskih veza postajala neupitna. Primjerice, dubrovačke vlasti izražavale su uvjerenje da Stjepan Vukčić Kosača nikada neće učiniti ništa protiv njihovih interesa,⁷⁵⁰ no prije nego se nekome iskaže potpuno povjerenje, potrebno je dobro se upoznati, pa čak i „kušati prijateljstvo u vatri“. U tom je smislu povjerenje označavalo mogućnost oslanjanja na prijatelja u trenutku krize. Kada su gradski oci, s dubokim povjerenjem, kao „svom posebnom prijatelju“, iznosili palatinu Ugarske, Nikoli Kontu, svoje nedaće,⁷⁵¹ njihovo obraćanje nije bilo puka jezična fraza, već je za sobom povlačilo praktične obveze.

Važna dimenzija povjerenja očituje se u suradnji među neprijateljima. U određenim situacijama međusobno sukobljene strane mogle su prepoznati prednosti suradnje u određenim područjima. Istraživači društvenih znanosti naglašavaju psihološku dimenziju igre kooperacije, jer izbor suradnje s konkurentom predstavlja veliki rizik. On podrazumijeva ne samo prihvaćanje zajedničkih pravila ponašanja i dijeljenje određenih zajedničkih vrijednosti i interesa nego i minimum povjerenja između partnera.⁷⁵²

Dubrovačke vlasti svoje političke neprijatelje prikazuju kao nestabilne osobe koje „nemaju vjere“.⁷⁵³ Na nepostojanog čovjeka ne može se osloniti, niti očekivati ispunjenje bilo kakvog dogovora,⁷⁵⁴ što ga čini nesposobnim za uspo-

⁷⁴⁸ *Lett. di Lev.*, vol. IX, f. 22v, (8. 11. 1423.).

⁷⁴⁹ *...che tuto quello che habiamo promesso a vui signori de Bosna, a tuto atenderemo et dignente vegniremo a mancho, et non pensati altro.*, *Lett. di Lev.*, vol. V, f. 44r, (24. 9. 1410.).

⁷⁵⁰ *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 13v, (7. 3. 1441.).

⁷⁵¹ *Monumenta Ragusina* II: 280.

⁷⁵² Više o tome vidi poglavlje: 9.2. „Ne/prijatelji ili oboje“

⁷⁵³ *...noi veramente vedando et considerando la instabilita di questo maluasio homo e che sue detti ne fatti nulla senza ne fede*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 18r, (24. 2. 1431.); *...le sue scelerate opere et a quelle nulla fede dar ne per lauegnir dara.*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 68r, (19. 1. 1432.).

⁷⁵⁴ *...gli direte tutto quello auete seguito e come col deto voi uoda Radossauo non auete possuto fare alcuna conclusion se cosa sara. E che vedendo la sua pocha stabilita, pocho spera la signoria de Ragusa de essere mai a conclusion alguna con lui cio che non sia per mezzo e per huora do voi voi uoda Sandagl.*, *Lett. di Lev.*, vol. IX, f. 22v, (8. 11. 1423.); Kurtović 2009: 265.

stavu prijateljskog odnosa. Negacije povjerenja i postojanosti postaju time temeljna obilježja neprijatelja, kojega vlasti metaforički poistovjećuju s „listom na vjetru“.⁷⁵⁵ Nepovjerenje ne utječe samo na stabilnost institucija i predvidljivost političkih procesa nego je i pokazatelj moralnih kvaliteta političkih entiteta koji u njima sudjeluju.⁷⁵⁶ U pisanim vrelima neprijatelj se prikazuje kao onaj tko ne drži do dane riječi i olako krši zakletve i obećanja,⁷⁵⁷ pri čemu se takva ocjena ne odnosi samo na pojedince nego i na političke zajednice.⁷⁵⁸ Još problematičnijom smatrala se dvoličnost pojedinca,⁷⁵⁹ jer takva osoba može samo glumiti prijateljstvo.⁷⁶⁰ Takvo ponašanje postaje ne samo strategija već i navika, temeljena na lažnom predstavljanju.⁷⁶¹ Neprijatelj glumi prijateljske namjere, dok mu je istovremeno u primisli kako nanijeti štetu drugome,⁷⁶² pri čemu se takvo ponašanje pripisivalo i čitavim skupinama, primjerice mletačkom patricijatu.⁷⁶³

Izdaje, tajni pregovori, špijunaža, oduzimanje prepiske i prodaja informacija snažno su oblikovali ozračje nepovjerenja u kasnosrednjovjekovnim političkim kontaktima.⁷⁶⁴ Diplomatske odnose toga doba obilježavali su učestali susreti, što je povećavalo obim povjerljivih informacija do kojih se nastojalo doći ne samo službenim kanalima nego i neetičnim sredstvima, poput špijuniranja. Tako su vijećnici savjetovali poslaniku Marinu de Georgiju da se prilikom susreta s dubrovačkim neprijateljem, Stjepanom Vukčićem Kosačom, posluži upravo tim

⁷⁵⁵ ...*com foglia al vento si moue, Lett. di Lev.*, vol. X, f. 137v, (18. 5. 1430.).

⁷⁵⁶ U razumijevanju funkcioniranja povjerenja u kasnosrednjovjekovnom svijetu plodotvornim se pokazao moderni sociološki pristup, više u: Misztal 1996.

⁷⁵⁷ ...*et eccha la fede del pessimo homo il qual senza desfidanza rason e cason a cercato lo nostro danno. Ecche lo sagramento suo. Eccha le promesse fatte per le sue poueglie, di defendere et conseruare a ragusa deli nemici suo il qual in stesso e lo magior inemigo non solamente che abia ragusa ma tutta bosna et specialmente la corona vostra alla qual persuadere et monstrare che cusi sia non fa di bisogno con longo parlare remembrare il sue catiue opere e di portamenti, Lett. di Lev.*, vol. X, f. 111v, (30. 4. 1430.).

⁷⁵⁸ Foretić 1980: 194.

⁷⁵⁹ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 5r, (30. 9. 1430.).

⁷⁶⁰ ...*e per paura simulato esser suo amico, Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 69r, (19. 1. 1432.).

⁷⁶¹ ...*componando e sparzendo infinite bosie como e usato e di sua natura... seminando cum bosie e falsita, Lett. di Lev.*, vol. X, f. 143v, (3. 6. 1430.).

⁷⁶² *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 137v, (18. 5. 1430.).

⁷⁶³ Za detaljnu analizu vidi: Kunčević 2012: 9–37.

⁷⁶⁴ Jucker 2008: 213–236; Bullard 2002: 77–97; Elukin 2002: 72–76.

metodama.⁷⁶⁵ Usko povezano s povjerenjem bilo je čuvanje tajni, pa kada je u jednoj situaciji Sandalj Hranić optužio dubrovačke vlasti da mu nešto skrivaju, ukazao je na probleme u međusobnom povjerenju.⁷⁶⁶ Pregovori su se često vodili iza zatvorenih vrata i počivali na pretpostavci međusobnog povjerenja,⁷⁶⁷ koje se, međutim, moglo izigrati odavanjem ili prodajom informacija.⁷⁶⁸ Zanimljivo je da su dubrovačke vlasti pojedince iz suprotstavljenih tabora, koji su im dojavljivali povjerljive informacije svojih gospodara, nazivale „prijateljima“. Proširenje značenja toga termina na doušnike ukazuje na zloupotrebe povjerenja i složenost političkih odnosa.⁷⁶⁹ Vrhunac narušenog povjerenja potvrđuju izdaje,⁷⁷⁰ koje ukazuju na manjak pouzdanosti, no ta moralna vrlina nije samo preduvjet međusobnog povjerenja sudionika prijateljskog odnosa nego i ođanosti te vjerne službe.⁷⁷¹

6.4. Ođanost i vjerna služba

Uz dobrohotnost, iskazivanje i očuvanje časti te međusobno povjerenje, ođanost se nametnula kao jedan od temeljnih moralnih principa koji je povezivao srednjovjekovne mreže političkog prijateljstva i odnosa zavisnosti.⁷⁷² Lojalnost se pritom ne pojavljuje samo kao osobna vrlina, već i kao ključna sastavnica političke stabilnosti te jamstvo trajnosti odnosa unutar institucionalnih struktura vlasti.

⁷⁶⁵ *Lett. di Lev.*, vol. XV, f. 146r, (19. 7. 1451.).

⁷⁶⁶ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 6r, (30. 9. 1430).

⁷⁶⁷ *...dobiare tegnir modo di parlar prima secretamente col detto*, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 120v, (20. 6. 1453.); *...sempre parlando secretamente cum loro e non cum altra persona*, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 124r, (28. 7. 1453.); *...tegnete modo di parlar cum cadun di loro secretamente de non lo sapia alcuna altra persona*, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, ff. 127rv, (8. 8. 1453.).

⁷⁶⁸ *Vi demo liberta che li douete per parte de la signoria de Ragusa yperperi XX recordando vuy al detto fra Stefan la information che luy a hauuto dal nostro regimento sul fatto de Canal de la parte de Radossau Paulouich.*, *Lett. di Lev.*, vol. VIII, f. 138v, (13. 12. 1422.); Babić 1960: 32.

⁷⁶⁹ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 49v, (13. 12. 1450.).

⁷⁷⁰ *...ve commetemo che dobiare essere con lo detto vechio cautamente e per modo che non fosse caxon di schoprir di praticha la qual hauete cum lui da qual corsa schoprandose serene di nostro gran danno e perigolosa quando lo deto vechio*, *Lett. di Lev.*, vol. XV, f. 142r, (8. 8. 1451.).

⁷⁷¹ *...infidelis male servat fidem.*, *Monumenta Ragusina* II: 284.

⁷⁷² Alberzoni 2015: 161–182, Oschema 2015: 25–48; Hosking 2006: 95–115; Jucker 2008: 213–236.

Njezina je vrijednost prepoznata zarana, što potvrđuje zapis u *Knjizi Sirhovej*: „Vjeran prijatelj pouzdana je zaštita; i tko ga je stekao našao je blago. Pravom prijatelju nema cijene niti se može izmjeriti njegova vrijednost.“⁷⁷³ Lojalnost, kao konstitutivni element političkog prijateljstva, nije bila tek formalna obveza, već je iziskivala usklađenost misli i djelovanja među političkim protagonistima, što je podrazumijevalo njihovu iskrenost, ponekad opisivanu kao „urođena“ (*innata sinceritas*).⁷⁷⁴ Iz međusobne iskrenosti proistjecalo je i povjerenje, koje je omogućavalo stabilnost u društvu obilježenom konkurentskim odnosima i povremenim sukobima.

U kontekstu srednjovjekovnih političkih odnosa, odanost se očitovala na različite načine i unutar različitih hijerarhijskih okvira, pri čemu su posebno značajne bile zakletve vjernosti.⁷⁷⁵ Premda je u pravnom okviru zakletva imala funkciju dokaznog sredstva, njezina je društvena uloga bila znatno šira. Služila je kao izraz osobne obveze i političke odgovornosti, čije su se forme postupno razvijale još od kasne antike.⁷⁷⁶ Zakletve su se polagale prilikom sklapanja prijateljskih povelja, mirovnih ugovora, uspostave vertikalnih odnosa zavisnosti te zaključivanja pravnih radnji. Primjerice, političko prijateljstvo između vojvode Sandalja Hranića i njegova brata s dubrovačkim vlastima potvrđeno je pisanim poveljama i zakletvama (*scriture et sacramenti tra una parte et l'altra*).⁷⁷⁷ Zakletva prijateljstva nadilazila je osobnu razinu te obvezivala i ljude u službi pojedinog gospodara.⁷⁷⁸ Potvrđuje to primjer Stjepka Čihorića, koji se zakleo biti „prijatelj Dubrovnika“ (*iuravit esse amicus Ragusii*), što je značilo da on i njegovi ljudi neće nanositi nikakvu štetu te da će ostati vjerni interesima grada.⁷⁷⁹ Kontinuitet ugovornog tipa prijateljstva s političkim zajednicama također se obnavljao potvrđivanjem zakletvenih for-

⁷⁷³ Sir 6, 14–17.

⁷⁷⁴ Radonić 1934a: 299.

⁷⁷⁵ Cheyette 2001: 195; Cheyette 2003: 259.

⁷⁷⁶ Isailović 2018: 235–252.

⁷⁷⁷ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 25v. (7. 1. 1450.).

⁷⁷⁸ ... *quia ipsum et homines suos et bona volumus habere et tractare tamquam amicos, secundum quod tenemur pro sacramento facto inter nos et ipsum, Monumenta Ragusina III: 93.*

⁷⁷⁹ *Et fuit assumptus pro raguseo, et hoc ideo, quia ipse iuravit esse amicus Ragusii et omnium Ragusinarum, et non offendere a modo in antea aliquem de Ragusio, nec ipse nec homines eius, et istud consilium similiter iuravit eidem, et iuravit esse fidelis Ragusii, et facere omnes factiones reales et personales, sicut quilibet alius Raguseus., Monumenta Ragusina III: 63.*

mula.⁷⁸⁰ Davanje prisege na vjernu službu protezalo se i na vijećnike, koji su bili dužni vjerno služiti interesima domovine.⁷⁸¹

Kako ističe S. Esders, zakletve temeljene na obećanju (*promissory oaths*) nisu se shvaćale isključivo kao pravne obveze, već su nosile i snažno sakralno, gotovo magijsko značenje.⁷⁸² U tom svjetlu, ne iznenađuje što se u diplomatskoj komunikaciji gradske vlasti pozivaju na snagu prisege i prethodno stečenih privilegija, nastojeći time utjecati na odluke svojih političkih sugovornika.⁷⁸³ Takvi su verbalni istupi dodatno osnaženi uporabom leksema kao što su: 'dobrohotnost', 'prijateljstvo', 'bratstvo' i 'ljubav', kojima se naglašavala moralna i emocionalna obveza čuvanja uspostavljenih odnosa.⁷⁸⁴ Ideal kojem se težilo u diplomatskom narativu bio je da su *fides* ujedinjeni 'vječnom ljubavlju' i 'prijateljstvom'.⁷⁸⁵

S druge strane, svako kršenje privilegija i zakletvi sklopljenih s političkim prijateljima tumačilo se kao čin neprijateljstva.⁷⁸⁶ U savezničkom sporazumu između Vladislava Kosače i dubrovačkih vlasti izričito je navedeno da nijedna strana ne smije samostalno sklopiti mir s hercegom bez suglasnosti druge. Kada je do povrede te odredbe ipak došlo, vijećnici su postupak svoga saveznika protumačili kao izdaju.⁷⁸⁷ Raskidanje prisegom uspostavljenih odnosa često je vodilo prema otvorenom neprijateljstvu, no i takvi raskidi mogli su biti prevladani, što potvrđuje potonji primjer koji nije bio popraćen sankcijama.

⁷⁸⁰ *Magnifico signori io gia tanto tempo sono stato qua appresso le magnificiencie vostre per parte deli vostri cordiali fratelli et amici signori nostri de ragusa a fare pratica per refirmare li patti et capituli del antica unitade et fraternitade tra la vostra e loro communitade. Lett. di Lev., vol. XII, f. 41v, (14. 7. 1436.).*

⁷⁸¹ *...che mazor fede et speranza habiamo in vui come bon et fedel amator de la patria vostra, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 72v, (13. 4. 1451.); Lonza 2000: 16–21.*

⁷⁸² Esders 2012: 357–374.

⁷⁸³ *Lett. di Lev., vol. XIII, f. 13v, (7. 3. 1441.).*

⁷⁸⁴ *...sempre fo studiosa et vigilante alla conseruation de la bona amistade et beniuolentia et fraternal amore tra loro precessori vostri et la signoria di Ragusa insiema contracto ...come fo de li precessori vostri volesti li deti priuilegi, scripture et sacramenti confermar per hauer li zentilomeni et tuti de Ragusa per soi boni amixi et fratelli, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 26r, (7. 1. 1450.); ...che la mia signoria per la singulare amicitia et fraternitade che ha con la magnificiencia vostra, Lett. di Lev., vol. XIII, f. 13v, (7. 3. 1441.).*

⁷⁸⁵ Cheyette 2001: 198.

⁷⁸⁶ *Lett. di Lev., vol. XIV, f. 47r, (20. 11. 1450.).*

⁷⁸⁷ Foretić 1980: 224.

Političko prijateljstvo nalikovalo je odnosima zavisnosti, jer je zakletva činila temelj regulacije odnosa između seniora i vazala. Podložnik se obvezivao na vjernu službu, dok mu je gospodar zauzvrat pružao zaštitu, časti, službe ili zemlju, što se smatralo njegovom prirodnom obvezom (*naturalis obligatio*).⁷⁸⁸ Na širem europskom kasnosrednjovjekovnom prostoru beneficijari nisu smjeli služiti nikomu drugomu osim svome gospodaru te se boriti isključivo za njega u vojnim pohodima.⁷⁸⁹ Prijateljstvo se izjednačavalo s *beneficiumom*⁷⁹⁰ te je pojedincu omogućavalo karijerni uspon.⁷⁹¹

Višegradski privilegij predstavlja primjer hijerarhijski uvjetovane vjerne službe, temeljene na ugovorno potvrđenoj zakletvi, u kojoj se vlastima nalaže: *...morate prisegnuti da ćete trajno čuvati vjernost*,⁷⁹² što su one redovito i činile.⁷⁹³ U vladarskim ispravama Ludovika I. Anžuvina i kraljice Elizabete dubrovačka vjernost opisuje se formulacijama poput: *fidelibus suis universis civibus, fideles nostri dilecti rector, consilium et commune de Ragusio, fidelibus suis rectori ac iudicibus, universitatis fidelium at dilectorum nostrorum civium de Ragusa, fidelibus suis, fidelibus nostris et dilectis rectoribus...* I same dubrovačke vlasti isticale su svoju odanost Kruni,⁷⁹⁴ podsjećajući pritom na žrtve koje su podnijele u ime vjerne službe. Vjernost se u tom kontekstu nije shvaćala samo kao politička obveza već i kao intrinzična moralna vrlina.⁷⁹⁵ U tom je kontekstu Filip de Diversis suprotstavio primjer Dubrovnika ostatku Dalmacije, naglašavajući kako je grad, unatoč brojnim nedaćama i previranjima, ostao postojan u svojoj vjernosti *svetom, ugarskom kraljevskom veličanstvu, ponajprije izvršnošću duha,*

⁷⁸⁸ Filipović 2024: 48–49; Ćirković 1962: 95–112.

⁷⁸⁹ Za prostor Ugarske i Bosne vidi: Filipović 2024: 49.

⁷⁹⁰ McGuire 1988: 92.

⁷⁹¹ Za koncept milosti vidi: Althoff 1997: 199–228.

⁷⁹² Janeković Römer 2003: 29.

⁷⁹³ *...recordando che sempre fossimo e semo fedeli a la corona come fo et a manifesto a tutto lo mondo.*, *Lett. di Lev.*, vol. VII, f. 43v, (13. 5. 1412.); *Lett. di Lev.*, vol. VII, f. 92v, (8. 1. 1414.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 118v, (9. 11. 1432.).

⁷⁹⁴ *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 82r, (15. 5. 1438.); *...grandi amore et affectione che porta alla signoria nostra per la singular fidelitate nostra che sempre habiamo portadi alla corona di ungharia*, *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 111r, (8. 11. 1438.).

⁷⁹⁵ *...nullam aliam causam pretendendo, nisi quia fideles et subditi sumus vestre regie majestati.*, *Monumenta Ragusina* II: 283.

*tj. vrlinom.*⁷⁹⁶ Međutim, povijesne okolnosti dovodile su u pitanje dubrovačku vjernu službu, razotkrivajući pragmatičnost političkih odluka. Potvrđuje to primjer splitske pobune 1398. godine, kada je dubrovačka vlastela odlučila poduprijeti splitske plemiće, pristaše Ladislava Napuljskog. Time su vijećnici jasno pokazali kako im je staleška solidarnost bila ispred lojalnosti ugarskoj kruni. Motivacija za takav postupak bila je očita: gradsko vodstvo nije si moglo dopustiti da se val pučanskog nezadovoljstva, kakav je zahvatio Split, proširi na druge dalmatinske gradove, a osobito ne na vlastiti. Stoga su se angažirali, poslali fustu i galiju te pružili vojnu pomoć, kako bi ojačali poziciju splitske vladajuće elite i suzbili djelovanje zavjerenika.⁷⁹⁷

Vjerna služba, temeljena na zakletvi, funkcionirala je kao obvezujući princip, čije je ispunjavanje osiguravalo nesmetano provođenje vladarevih odluka. Ipak, razvojem komunalnog uređenja od 13. stoljeća vlast se sve više percipirala kao obvezna služiti općem dobru. Unatoč toj transformaciji, vladari su nastavili primjenjivati taktike zastrašivanja kako bi osigurali provedbu svojih naloga. Takav oblik vladavine, u kojem se nije poštovala uzajamnost prava i obveza, sve je teže mogao biti opravdan obvezom vjerne službe. Zoran primjer pruža situacija iz 1413. godine, kada su dubrovački izaslanici jasno poručili ugarsko-hrvatskom kralju Sigismundu Luksemburškom da mu ne duguju vjernu službu ako im zauzvrat ne pruži zaštitu od neprijatelja. Drugim riječima, vjerna služba nije bila shvaćena kao „slijepa poslušnost“, već kao odnos temeljen na međusobnoj obvezi: ako jedan od elemenata ugovora nije ispoštovan, on gubi svoju valjanost.⁷⁹⁸

Srednjovjekovni svijet, premrežen kompleksnim mrežama zavisnosti, nije bio imun na promjenjivost političkih interesa, što je zakletvu činilo istovremeno snažnim simboličkim sredstvom i potencijalno krhkim instrumentom. Upravo ta dvoznačnost, kojom zakletva može biti shvaćena kao „sveta obveza“, ali i pragmatično sredstvo, objašnjava njezina česta kršenja. U praksi, čvrstoća političkog saveza ovisila je ne toliko o „svetosti prisege“, koliko o održivosti interesa i ravnoteži snaga uključenih aktera. Osim toga, u određenim su okolnostima

⁷⁹⁶ De Diversis 2004: 100, 180; *...come fidel e principio membro del prefato regno, Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 59v, (28. 1. 1451.); *...et apresso recordemo come boni e fideli seruitori dela corona de hongaria e de la vostra excellencia, Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 78r, (14. 4. 1451.).

⁷⁹⁷ Foretić 1980: 282–283; Novak 1965: 30.

⁷⁹⁸ Više u: Kunčević 2015: 91–95.

veze lojalnosti mogle biti međusobno kontradiktorne.⁷⁹⁹ Posebno izazovni bili su primjeri dvostruke lojalnosti, kada je pojedinac bio kletvenik dvaju gospodara, koji su se mogli naći u međusobnom sukobu. Dodatnu složenost unosile su okolnosti u kojima se gospodar opredijelio za neutralnu poziciju, dok su se njegovi podanici priklanjali jednoj od zaraćenih strana.

Zbog preklapanja i fragmentacije lojalnosti, gotovo je nemoguće obuhvatiti sve njezine pojavnosti. Upravo je ta složenost činila političke odnose ne samo dinamičnim nego i izrazito osjetljivima na promjene moći i interesa. H. J. Orning⁸⁰⁰ uvodi koristan termin „kontekstualna lojalnost“, koju definira kao fluidan i situacijski određen konstrukt. Naime, u složenom političkom uređenju kasnosrednjovjekovnog svijeta, krunjene glave i velikaši bili su prisiljeni stalno balansirati između različitih saveza i dužnosti, nerijetko prilagođavajući „vjernu službu“ u odnosu na druge političke entitete. Lojalnost stoga nije predstavljala univerzalnu i stalnu vrijednost, nego se oblikovala u ovisnosti o trenutnim prioritetima: političkoj sigurnosti, osobnim interesima, teritorijalnim ambicijama i sl. Time odanost i „vjerna služba“ ostaju višeznačni pojmovi: jamstvo političke stabilnosti, ali i potencijalna točka prijepora.

6.5. Zahvalnost i velikodušnost

Koncept prijateljstva nosio je obvezujući karakter: za primljenu pomoć, potporu i usluge očekivao se iskaz zahvalnosti, dok se njegovo izostajanje smatralo moralnim propustom. Vlasti su redovito isticale svoju zahvalnost prema „prijateljima i braći“,⁸⁰¹ istodobno izražavajući nezadovoljstvo kada ona nije bila uzvraćena. Tako je, primjerice, dubrovački poslanik vojvodu Radiča podsjetio na niz usluga koje su gradske vlasti pružile njegovu ocu, bratu i supruzi u trenutku kada je on bio zatočen kod Sandalja Hranića Kosače. Vijećnici su se tada osobito angažirali, koristeći svoje diplomatske veze u Ugarskoj i Bosni kako bi

⁷⁹⁹ Primjerice tributarni odnos Dubrovnika, kao kršćanskog grada, s Osmanskim Carstvom.

⁸⁰⁰ Orning 2008: 155–192.

⁸⁰¹ *...dicandoli che sempre Ragusa e stata grata alli suo amizi, Lett. di Lev., vol. VIII, f. 135r, (30. 11. 1422.); Quapropter vobis referimus gratias infinitas tanquam nostro fratri et amico, quem semper reputavimus et credimus reputare, offerentes nos vobis et omnibus vestris promptos atque paratos ad omnia vestra comoda et honores. Monumenta Ragusina III: 168.*

mu osigurale oslobođenje.⁸⁰² U tom kontekstu zahvalnost se shvaćala kao obveza u stvarnom svijetu: pružiti podršku dubrovačkim inicijativama ili barem se suzdržati od njihova ometanja. Dubrovački je poslanik otvoreno prosvjedovao protiv Radičeve „nezahvalnosti“, tražeći da ne nanosi štetu gradu, ne dovodi u pitanje međusobno prijateljstvo i poštuje Ostojinu darovnicu za Primorje.⁸⁰³ U trenutcima osobne i obiteljske krize, kada su vlasti prema vojvodi postupale „prijateljski“ i „bratski“, od njega se zahtijevao reciprocitet: moralni iskaz zahvalnosti, potvrđen konkretnim djelima. Nezahvalnost se držala ozbiljnim moralnim posrtajem, označenim kao *peccatum ingratiitudinis* („grijev nezahvalnosti“) koji je ozbiljno ugrožavao realizaciju političkog prijateljstva.

Uz zahvalnost, jednaku je važnost imala i velikodušnost (*liberalitas*), ubrajana među temeljne vrline istinskog prijatelja, zajedno s umjerenošću i samokontrolom (*temperantia*). Ipak, dubrovačke vlasti nisu uvijek bile spremne velikodušno udovoljiti svakom zahtjevu svojih političkih „prijatelja“, posebno kada bi on podrazumijevao značajne materijalne ustupke. U takvim su situacijama vijećnici pribjegavali retoričkoj strategiji podsjećanja: nabrajali su prethodna dobročinstva i usluge koje je grad već pružio, nastojeći time potaknuti osjećaj zahvalnosti i ublažiti napetosti koje su prijetile narušavanjem međusobnih odnosa.⁸⁰⁴

6.6. Glorifikacija i demonizacija

Raster moralnih obilježja pridvanih političkim prijateljima i neprijateljima u dubrovačkom diplomatskom narativu bio je oštro suprotstavljen. Najpotpuniji izraz osobina koje su u političkom kontekstu definirale idealnog prijatelja nalazimo u opisu Sandalja Hranića. Prema riječima dubrovačkog poslanika

⁸⁰² *Ref.*, vol. XXX, f. 72r, (29. 1. 1395.); *Ref.*, vol. XXX, f. 88r, (10. 5. 1396.); *Item redusitili a memoria rectandoli l'antiga et bona amistade et fraternitade le quale have teso ano. Et lo so padre et lo so fratello zupane Beliache... Et finalmente vui siando in prisone, et la vostra dompna chaçada et monada de Bosna non trovo altra casa che la nostra... Et nui cum i nostri ambasaduri et cum molte spexe cum lo re di Ungaria cum Bosna et cum altri baruni cerchando et tractando la vostra liberatione..., Lett. di Lev.*, vol. IV, f. 25v, (12. 6. 1403.); Kurtović 2009: 104.

⁸⁰³ *...pregemo la vostra amistade chel vi piaçala la farçe possidere questo bone del quale vui fustidi bona cascun che nui habiamo et cosi ve piaça a perseverare de bone in meglio, et che li vostri et nostri malivoli non possono intrare intro de nui et guastare l'antiga et presente nostra bona amistadi.*, *Lett. di Lev.*, vol. IV, f. 25v, (12. 6. 1403.); Lučić 1968/69: 135, 186.

⁸⁰⁴ *Lett. di Lev.*, vol. XV, ff. 36r-37r, (6. 3. 1450.).

Federika de Gondule, vojvoda je nastupao spremno i revno, iskazujući čovječnost i blagonaklonost. Njegova su djela, isticao je, uvećavala čast i korist grada,⁸⁰⁵ zbog čega su ga vlasti smatrale „srčanim i istinskim prijateljem“ (*cordialissimo e vero amico*).⁸⁰⁶ Slične su kvalitete pridavane i srpskom despotu Đurđu Brankoviću, kojega su vlasti nazivale „najvećim prijateljem“ (*grandissimo amico*), ističući njegovu „humanost“ i „naklonost“.⁸⁰⁷

Sasvim suprotan obrazac primjenjivan je u prikazima neprijatelja, opisanih kao perfidne i moralno iskvarene osobe, kojima je nečovječnost urođena.⁸⁰⁸ Budući da su neiskrene, s njima se ne može uspostaviti stabilan odnos temeljen na povjerenju.⁸⁰⁹ U diplomatskom diskursu neprijatelj se dodatno karakterizirao kao arogantan i ohol, nesposoban za odnose utemeljene na uzajamnom iskazivanju časti.⁸¹⁰ Njegova narav bila je obilježena nestalnošću i potpunim izostankom „vjere“ i pouzdanosti, što ga je činilo nesposobnim za trajnu suradnju.⁸¹¹ U prikazima kralja Stjepana Ostoje gradski su oci naglašavali njegovu „urođenu zlu narav“, nestalnost i pohlepu. Smatrali su ga čovjekom bez čvrstoće dane riječi i bez ikakve vjere (*pessimo di natura, instabile et avarissimo, siche per sua malagnita hor del algun stado del so domino non e contento. In se non ha fermeza de promessa, ne fede alcuna*).⁸¹² Slična retorika primjenjivana je i na Stjepana Vukčića Kosaču, osobito u trenucima zaoštavanja njegovih odnosa s Dubrovnikom, kada ga vlasti opisuju kao osobu „prirodno zlu i perverznu“, koju „ni molitvom, ni darovima, ni ljudskošću, ni prijateljama“ nije

⁸⁰⁵ *...di quanto cordiale zelo, e perfetto amore e carita esso condani voiuoda barba vostro e stato conzonto et ligato con essa, e quanta sempre sia stata la prompteza e diligentia sua com granda humanita e benignita ad amare operare cercare et volere com tutto lo studio e sentimenti suoi lo honore ben et utile de ragusa casa sua e com fauor sempre ricogliare et abrazare li suoi zitadini e mercadanti come cari e cordiali amici suoi i quali sempre per le sue contrade a voluto siano securi liberi et franchi, Lett. di Lev., vol. XI, f. 228v, (29. 3. 1435.).*

⁸⁰⁶ *Lett. di Lev., vol. XI, f. 41v, (9. 2. 1431.).*

⁸⁰⁷ *...el signor dispothi esser humano e benigno signor et nostro grandissimo amico, Lett. di Lev., vol. XI, f. 164r, (27. 8. 1433.).*

⁸⁰⁸ *Lett. di Lev., vol. X, f. 129v, (8. 5. 1430.).*

⁸⁰⁹ Foretić 1980: 155.

⁸¹⁰ *Lett. di Lev., vol. X, f. 165v, (20. 6. 1430.).* S druge strane, dubrovačke vlasti naglašavaju da njihov odnos prema ugarsko-hrvatskim kraljevima obilježava odsustvo oholosti: *...cum modestia et sine ullo arrogantie*, Radonić 1934a: 444.

⁸¹¹ *Lett. di Lev., vol. XI, f. 18r, (24. 2. 1431.); Lett. di Lev., vol. XI, f. 68r, (19. 1. 1432.).*

⁸¹² *Lett. di Lev., vol. IV, f. 54r, (16. 11. 1403.).*

moguće odvratiti od njezinih pogubnih stavova (*Ma lo detto cherzech e de soa natura tanto peruerso e maligno che ne per preghere ne per doni ne per alcuna humanita, ne per menaze se remoue dela sua mala opinione*).⁸¹³ Zaključak je bio nedvosmislen: osoba obilježena takvim moralnim nedostatcima ne može imati istinske prijatelje, ni drugima biti prijatelj.⁸¹⁴ Time dubrovački izvori nisu samo odražavali političku stvarnost sukoba, nego su sustavnim prikazom moralne degradacije protivnika oblikovali narativ koji je služio opravdanju borbe protiv neprijatelja i osiguravanju potpore savezničkih ili još neopredijeljenih strana.

U pogledu vlastitog samovrednovanja, vlasti su sustavno gradile sliku o sebi kao uzornim političkim prijateljima, koji nikada ne bi poduzeli ništa što bi moglo izazvati neprijateljstvo.⁸¹⁵ Takvo predstavljanje moralne izvrsnosti služilo je ne samo učvršćivanju ugleda nego i opravdavanju političkih odluka, koje su na taj način prezentirane ne samo kao nužne već i kao jedine ispravne u postojećim okolnostima.

6.7. *Amicus amici inimicus inimici*

Kasnorednjovjekovna pravna misao doživjela je snažan procvat na europskom prostoru, osobito talijanskim gradovima-državama, potaknuta obnovljenim interesom za antičku filozofsku baštinu, razvojem novih metoda reinterpretacije klasičnih autora.⁸¹⁶ Važan fenomen koji uživa antički kontinuitet i vezuje se uz moralnu dimenziju funkcioniranja političkog prijateljstva našao je široku primjenu u političkoj areni kasnog srednjeg vijeka. Riječ je o značaju veza sa zajedničkim (ne)prijateljima, osobito na vertikalnoj razini recipročnih političkih odnosa.

Kao važan čimbenik u definiranju odnosa ističe se uporaba posvojnih zamjenica „moj“, „tvoj“ i „naš“ (ne)prijatelj, koje precizno ocrtavaju granice interakcije unutar određene političke mreže. Ta načela potvrđena su u Višegradskom ugovoru formulacijom: *...omnes amicos nostros habere pro amicis, et pro inimicis*

⁸¹³ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 75v, (14. 4. 1451.).

⁸¹⁴ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 166v, (20. 6. 1430.).

⁸¹⁵ *...non fazamo alcun chosa per la qual algun amigo nostro vegnessimo a fare inimigo.*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 135r, (9. 12. 1443.).

⁸¹⁶ Skinner 1978.

*inimicos.*⁸¹⁷ Fenomen je našao široku primjenu u europskom srednjovjekovlju,⁸¹⁸ a odnosio se na sve prijatelje i neprijatelje strana koji sklapaju prijateljski akt.⁸¹⁹ Provedba toga načela značila je da se krug (ne)prijatelja nesagledivo širio, pri čemu (ne)prijateljstvo pojedinog političkog subjekta automatski prenosi moralne obveze i na njegove saveznike i protivnike.

*Napokon, naši gore navedeni građani i općina ili određeni građani u njihovom ime dužni su prisegnuti i prisegnut će da će sve naše prijatelje smatrati prijateljima, a sve neprijatelje neprijateljima.*⁸²⁰

U praksi, dubrovačke vlasti morale su pružiti konkretnu pomoć ako bi neki od dalmatinskih gradova prekršio vjernu službu kralju Ludoviku, pri čemu su Ludovikovi neprijatelji automatski postajali i dubrovački, i obratno.

*Pa ako se dogodi da neki od naših podanika ili neki kraj Dalmacije odmetnu od nas ili naših nasljednika, kad mi ili oni pokrenemo ili pokrenu pomorsku vojnu da ih vratimo u podložništvo, Dubrovčani će, kad to zatražimo, morati priskočiti u pomoć s jednom galijom koju ćemo u našoj službi zadržati do tri mjeseca, o njihovom trošku.*⁸²¹

Taj obrazac bio je osobito vidljiv pri sklapanju saveza protiv zajedničkih neprijatelja, kada se šteta ili uvreda nanesena jednom članu saveza shvaćala kao napad na sve sudionike.⁸²² Strategija pozivanja na prijateljske odnose političkih entiteta uključenih u dubrovačku diplomatsku mrežu jasno je razvidna. Primjer

⁸¹⁷ Janeković Römer 2003: 14.

⁸¹⁸ Althoff 1998: 193.

⁸¹⁹ Lesaffer 1997: 83.

⁸²⁰ *Postremo iurabunt seu iurare tenebuntur supradicti cives nostri et commune, seu certi cives in eorum personis omnes amicos nostros habere pro amicis, et pro inimicis inimicos., Codex diplomaticus XII: 483; Janeković Römer 2003: 14.*

⁸²¹ *Et si contingeret aliquem ex fidelibus nostris, aut terram aliquam Dalmacie nobis rebellare vel successoribus nostris, ad ipsius vel ipsorum ad nostram subieccionem, reductionem nobis in mari aliquam armatam facientibus, cum requisiti per nos fuerint, cum subsidio unius galee assistere tenebuntur, et eam in suis expensis spacio trium mensium in nostris serviciis retinere., Codex diplomaticus XII: 483; Janeković Römer 2003: 20.*

⁸²² *...e che offende l'uno offenda ad l'altro, Lett. di Lev., vol. X, f. 141r, (27. 5. 1430.).*

nudi sukob s bosanskim vojvodom Radoslavom Pavlovićem, kada je dubrovački poslanik Nikola Mihočev de Resti istaknuo Tvrtku II. veze bosanskog dvora s Ugarskom i Osmanlijama, potičući suradnju protiv zajedničkog neprijatelja.⁸²³ Uz to, podsjetio je na dobre odnose koje ugarsko-hrvatski kralj održava s Visokom Portom, želeći time potaknuti bosanskog vladara na suradnju s Osmanlijama.⁸²⁴ Slična strategija mobilizacije širokog kruga političkih saveznika bila je primijenjena kada su vijećnici nastojali pridobiti naklonost bosanskog kralja, naglašavanjem prijateljskih veza u trokutu Dubrovnik – Ugarska – Bosna.⁸²⁵

Drugi oblik strateške uporabe „dijeljenog prijateljstva“ vidljiv je u trenutku porasta napetosti između hercega Stjepana Vukčića Kosače i Dubrovnika. Poslanici su tada naglašavali dugovječnost međusobnog prijateljstva, ali su istodobno ukazivali na ulogu „zajedničkih prijatelja“, kao potencijalnih posrednika u prevladavanju nesuglasica.⁸²⁶ Sličan pristup primijenjen je i u razdoblju pogoršanja odnosa sa Sandaljem Hranićem. Naime, kada je taj vojvoda pokušao ostvariti svoje interese posredstvom Hrvoja Vukčića, vijećnici su mu odgovorili kako takva posredovanja nisu nužna, već da se radije obrati izravno njima, jer sve Hrvojeve prijatelje smatraju i vlastitima.⁸²⁷

Istovremeno, princip prema kojemu su svi neprijatelji mojih prijatelja zajednički bio je također raširen u širem europskom kontekstu, pri čemu dubrovački primjer iznova ne predstavlja iznimku. Vijećnici su redovito zahtijevali od svojih političkih saveznika da se ne priključuju neprijateljskim koalicijama

⁸²³ ...*Signor suo naturale re di romani et di Hungaria buon et cordiale fratello de la maiesta vostra, Lett. di Lev.*, vol. X, f. 111v, (30. 4. 1430.).

⁸²⁴ ...*con la corona vostra et intendere con tutto lo suo ingegno saper et poter a disfare et leuar via esso perfido homo, et con essa vostra serenita essere et insieme praticare tanto con imperador de Turchi quanto con zascuno altro signore et barone a la desfacion d'esso et al presente destro tempo a ciò piu che mai e si per che lo nostro signore re de Ongaria a bona pase con lo imperadore Turcho.*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 112r, (30.4.1430.).

⁸²⁵ *Et se forse vi dicesse come auesse riceputo lettere del nostro signor re de Romani et di Hungaria mandate per noi, le qual son per noi, e non per luy, e che ancora esso scriueta et dira la verita al nostro signor la qual li sera creduta. Et voi acortamente e pur cum humanita et dolce parole gli responderete chel del suo scriuer al nostro signor molto siamo contenti et ne piace pero che noi certissimi siamo che cusi come benefactore protectore et amico perfetto di Ragusa casa sua come sempre e stato di suo bon costume... e quello sia e possa essere ben et honor et conseruacion de Ragusa la qual tenir et reputar puo essere propria de la corona sua,* *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 66v, (25. 11. 1431.); *Cons. Rog.*, vol. V, f. 47r, (11. 11. 1431.).

⁸²⁶ *Lett. di Lev.*, vol. XV, f. 157r, (3. 7. 1451.).

⁸²⁷ Stojanović 1929: 258–259.

usmjerenim protiv grada. Vlasti su, u kontekstu sukoba s Radoslavom Pavlovićem, uputile pismo bosanskom kralju ističući kako vojvoda *nije samo najveći dubrovački neprijatelj već i neprijatelj čitave Bosne*, osobito političkih autoriteta koje su nastojale pridobiti u savez: Tvrtka II.⁸²⁸ i Sandalja Hranića.⁸²⁹ Tijekom tog sukoba vijećnici su pozvali sve neprijatelje vojvode Radoslava da im se pridruže,⁸³⁰ kako bi neutralizirali zajedničkog protivnika i onemogućili ga da stekne buduću prednost. S obzirom na to da je Radoslav prvi pokrenuo vojne napade, nastupilo je kršenje pravde, što je označilo prekid prijateljstva i početak ratnog sukoba. Pravda (*iusticia*) time je potvrđena kao važna moralna vrijednost u odvijanju političkog prijateljstva,⁸³¹ pri čemu su se oštećeni mogli osloniti na zaštitu svojih prijatelja.⁸³² I tijekom sukoba s hercegom Stjepanom Vukčićem Kosačom, predstavnici vlasti nastojali su sklopiti savez sa svim njegovim neprijateljima, pritom potičući učvršćivanje prijateljstva među njima. U tim su inicijativama posebnu ulogu dodijelili ljudima od povjerenja.⁸³³

6.8. Treća opcija: neutralnost

Između dvaju izrazito suprotstavljenih polova, prijateljstva i neprijateljstva, potrebno je izdvojiti i treći princip, onaj neutralnosti, koji je imao značajnu ulogu u političkoj interakciji kasnog srednjeg vijeka. Prije negoli je taj koncept zaživio u političkom diskursu, našao je primjenu u gramatičkom i medicinskom kontekstu, gdje je termin „neutralno“ označavao jedan od rodova (*ne-*

⁸²⁸ *Il qual instesso e lo maggior inemigo non solamente che abia Ragusa ma tutta Bosna et specialmente la corona vostra alla qual persuadere et monstrare che cusi sia non fa di bisogno con longo parlare remembrare le sue catiue opere e di portamenti con i quali mo la corona vostra mo tutto lo regnamo, mo particulamente alcuni...., Lett. di Lev., vol. X, f. 111v, (30. 4. 1430.).*

⁸²⁹ *Et se a noi lo inemico ne vien tolto dal nostri confini lo inemico de tutta Bosna e special desso voiioda, Lett. di Lev., vol. XI, f. 1v, (12. 9. 1430.).*

⁸³⁰ Krekić 1986: 139.

⁸³¹ *... debito de iusticia e de l'amicicia, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 73r, (14. 4. 1451.).*

⁸³² *Lett. di Lev., vol. XI, f. 87r, (17. 4. 1432.).*

⁸³³ *Et abiano la vostra maiesta intencion di far alcuna liga con li detti mandate qualche vostro fidato per tratar tal liga con loro perche io non posso star qui., Lett. di Lev., vol. XIV, f. 75r, (14. 4. 1451.); Lett. di Lev., vol. XIV, f. 88v, (18. 8. 1451.); Ma sia la cossa como se voglia nuy confortemo li detti a voler esser in bono acordio e in bona union e liga con lo re Bossina contra el nostro inimigo. E fazando loro questo ne seguira ben et honor e nuy haueremo per boni amisi, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 90r, (18. 8. 1451.).*

utrum), odnosno stanje nesigurnosti, između zdravlja i bolesti.⁸³⁴ Etimološki, pojam neutralnost izvodi se od latinskog pridjeva *neuter*, složenice negacijskog prefiksa *ne-* i zamjeničke osnove *uter*, što znači „ni jedan ni drugi“. Već u svojoj jezgri ta tvorba naglašava odricanje pripadnosti bilo kojoj od dviju suprotstavljenih strana. Važno je pritom istaknuti da značenje pojma u srednjovjekovnom razdoblju nije bio ograničeno na politički diskurs.⁸³⁵ U tom kontekstu, K. Oschema ukazuje na neka srednjovjekovna djela koja problematiziraju odnos muškosti, ženstvenosti i neutralnosti, pri čemu neutralnost dobiva pejorativno značenje. Primjerice, poslanik Liutprand iz Cremona u bizantskim izvorima pogrдно je opisan kao *molles*, *effoeminatos*, *manicatos*, *tiaratos*, *teristatos*, *mendaces* i naposljetku, *neutros*.⁸³⁶ Negiranje spolne konotacije muškog karaktera smatrano je krajnje neugodnim, jer je umanjivalo simboličku moć i časti koji su se povezivali s ugledom pojedinca.⁸³⁷

U političkom kontekstu, neutralnost se spominje u okviru susreta vladara na tzv. neutralnom tlu.⁸³⁸ Pojam neutralnosti pritom se ne iscrpljuje u prostornome značenju; on se javlja i u osobnom kontekstu, posebice u arbitrarnim postupcima koji su zahtijevali nepristranost posredovatelja između sukobljenih strana. U tom se smislu može pretpostaviti da su postojale situacije u kojima su određeni pojedinci ili zajednice bili svjesno izuzeti iz binarnih opozicija i označeni kao neutralni. Međutim, i dalje ostaje otvoreno pitanje što je neutralni status uistinu podrazumijevao u konkretnim povijesnim okolnostima, ne samo u okviru pravnih normi i institucionalizirane političke prakse već i s obzirom na njegove stvarne posljedice. To se odnosi kako na pozitivne aspekte, poput omogućavanja posredovanja i očuvanja ravnoteže moći, tako i na negativne, osobito moralne dvojbe i prijepore.

Neutralnost, koja je danas jasno definiran politički koncept,⁸³⁹ tek je započela svoj proces oblikovanja u kasnosrednjovjekovnom razdoblju, kada još nema stabilne ni jednoznačne konture.⁸⁴⁰ Na oblikovanje razumijevanja poj-

⁸³⁴ Oschema 2007: 87–88.

⁸³⁵ Oschema 2007: 86.

⁸³⁶ Oschema 2007: 88.

⁸³⁷ Karras 2003.

⁸³⁸ Oschema 2007: 82.

⁸³⁹ Chadwick 2002: 2–4.

⁸⁴⁰ Oeter 1988: 453.

ma 'neutralnosti' snažno je utjecala kasnosrednjovjekovna teološka misao, što je dosljedno naglašavano u znanstvenim istraživanjima posljednjih stotinjak godina, unatoč povremenim pokušajima kritičkog preispitivanja takvog pristupa.⁸⁴¹ S. Neff sažima te stavove tvrdnjom da je koncept neutralnosti unutar kasnosrednjovjekovne teološke misli bio izrazito negativno obojen, jer je sukob tada viđen kao borba između pravde i nepravde, što nije ostavljalo prostora za neopredijeljenost.⁸⁴² U sličnom smjeru razmišlja i A. Gurewitsch, koji ističe da: *U srednjovjekovnom „modelu svijeta“ ne postoje etički neutralne sile i stvari. Sve su one postavljene u uzajamni odnos s kozmičkim sukobom između dobra i zla te uključene u univerzalnu povijest spasenja.*⁸⁴³ Neutralnost se unutar tog misaonog sklopa mogla percipirati ne samo kao moralno indiferentna već i kao potencijalno manjkava, poročna ili grešna pozicija, jer kršćansko učenje nedvosmisleno zahtijeva opredjeljenje za jednu, onu pravednu stranu.⁸⁴⁴ Biblijski tekstovi jasno reflektiraju taj stav, pa tako u evanđelju po Mateju stoji: *Tko nije sa mnom, protiv mene je* (Mt 12,30), dok se u *Knjizi Otkrivenja* (3, 15-16) ističe: *Znam tvoja djela: niti si studen niti vruć. Oh, kad bi bio studen ili vruć! Ali, jer si mlak – ni vruć ni studen – izbacit ću te iz svojih usta.* Drugim riječima, neopredijeljenost je odbacivana kao moralno neodrživa pozicija.

Niccolò Machiavelli u svom djelu *Principe* snažno savjetuje neprihvatanje neutralnosti kao vodilje političkog djelovanja jer su joj skloni oni koji nemaju prijateljske nakane. Zauzimanjem neutralne pozicije potiče se nepovjerenje svih uključenih strana, pa se „neutralna osoba“ svima doima kao neprijatelj. Umjesto toga, sugerira da bi se u političkoj areni pojedinci trebali iskazati ili kao pravi prijatelji ili pravi neprijatelji.⁸⁴⁵

Ono što se nameće kao istraživački relevantno pitanje jest kategorijalni aparat kojim srednjovjekovni čovjek operira, odnosno razina njegove spoznaje i načini konceptualizacije pojmova poput neutralnosti. K. Oschema argumentirano ističe da fenomen „vrijednosne neutralnosti“, odnosno svjesnog suzdržavanja od donošenja vrijednosnih sudova, nije mogao biti sustavno integriran u ondašnji misaoni okvir. Razlog tomu leži u činjenici da je srednjovjekovni političko-

⁸⁴¹ Pieper 1997: 124–128.

⁸⁴² Neff 2000: 7.

⁸⁴³ Gurjewitsch 1997: 327.

⁸⁴⁴ Oschema 2007: 90–91.

⁸⁴⁵ Oschema 2007: 93.

društveni poredak bio strukturiran prema moralnim obvezama koje su nalagale određeno političko djelovanje, čime se bitno razlikuje od postmakijavelističkog i sekularnog poimanja političkog prostora karakterističnog za moderno doba.⁸⁴⁶

Posebnu analitičku pažnju zaslužuje proces zaživljavanja i uporabe koncepta neutralnosti unutar političkog sustava kasnosrednjovjekovnog Dubrovnika, s naglaskom na njegovo misaono značenje i funkcioniranje u diplomatskoj praksi.⁸⁴⁷ Njegova je povijest obilježena relativno malim brojem oružanih sukoba, pri čemu se gradsko vodstvo zalagalo za primjenu načela neutralnosti, osobito od druge polovice 15. stoljeća. Takvo opredjeljenje nosilo je značajne i višestruke reperkusije, kako na razini vanjskih, tako i unutrašnjih političkih interakcija.⁸⁴⁸

Dosadašnja historiografska istraživanja uglavnom su usuglašena u ocjeni da se pravno utemeljena pozicija neutralnosti, osobito u kontekstu oružanih sukoba, mogla u potpunosti oblikovati tek u 16. stoljeću, paralelno s usponom modernog pojma međunarodnog prava, koji je u narednom stoljeću postao jasno prepoznatljiv i primjenjiv.⁸⁴⁹ Ipak, kada je riječ o ranijim razdobljima, osobito prije 1500. godine, moguće je identificirati određene oblike ili naznake neutralnosti, iako oni još nisu imali precizno pravno tumačenje.⁸⁵⁰ Primjerice, u sukobu između svoga suverena, ugarsko-hrvatskog kralja Sigismunda Luksemburškog, i obitelji Frankapan, vijećnici su se nastojali držati po strani, pozivajući se na politiku neutralnosti.⁸⁵¹ Sredinom 15. stoljeća na određene zahtjeve dubrovačke vlasti nisu odgovarale pod izlikom neutralnosti.⁸⁵² Takvo načelo djelovanja posebice je zamjetno u situacijama dvostrukog vazaliteta, kada su se gospodari istoga vazala našli u sukobu, dovodeći podčinjenog u izazovan položaj. U takvim okolnostima vazalu je bilo nemoguće istodobno iskazati lojalnost objema stranama, čime se stvarala potreba za implicitnim priznavanjem neutralnog položaja. Razlike u opredijeljenosti među političkim akterima koji su priznavali vrhovnu vlast istoga gospodara također su predstavljale potenci-

⁸⁴⁶ Oschema 2007: 85.

⁸⁴⁷ Za vanjskopolitički aspekt neutralnosti vidi: Krasić 1998: 69–97; Berković 2009: 206, 209. Za ekonomske posljedice neutralnosti vidi: Anselmi 1974: 33–70.

⁸⁴⁸ Kunčević 2016: 26, 34–36.

⁸⁴⁹ Zwierlein 2006: 36–68.

⁸⁵⁰ Oschema 2007: 85.

⁸⁵¹ Foretić 1980: 291–292.

⁸⁵² Ćirković 1964: 33.

jalno vrelo sukoba. Naime, kada je Sandalj Hranić zauzeo neutralan stav, neki njegovi podanici, poput Novaka Radetnića iz Vrsinja, slijedili su vojvodin primjer i odlučili se suzdržati od miješanja u odnose Dubrovnika i Pavlovića. S druge strane, Radič Dobrojević, također podčinjen vojvodi Sandalju, istaknuo se neprijateljskim postupcima prema gradu Sv. Vlaha, aktivno podupirući njegove protivnike.⁸⁵³ Usto, načelo neutralnosti ponekad je služilo kao paravan za zakulisne igre, pa su tako, zavisno o procjeni koristi, organi vlasti u ratu Stjepana Vukčića Kosače i Venecije, čas pomagali jednu, čas drugu stranu, dok su deklarativno zauzeli stav neutralnog sudionika.⁸⁵⁴

Što se tiče koncepta neutralnosti, kako naglašava L. Kunčević, od sredine 15. stoljeća Dubrovniku je ona osigurala gospodarsku stabilnost i prosperitet, jer grad nije bio uvučen u mnogobrojne ratne sukobe, čime su minimalizirani izdaci i nova porezna opterećenja građana. S druge strane, koncept neutralnosti bio je prilično „sklizak teren“, jer je odricanje od zauzimanja strana nosilo neželjene posljedice, poput zamjeranja zbog izostanka pružanja potpore. Problemi su nastajali kada je neutralnost značila izuzimanje od pružanja vojne pomoći političkom prijatelju, osobito ako bi to podrazumijevalo borbu protiv drugog prijatelja, kojemu je pružano utočište u gradu kao neutralnom terenu. Takav je slučaj bio kada su vlasti ugostile srpskog despota. U obrazloženju svoje odluke pred Osmanlijama, istaknule su da nisu primile neprijatelja sultana, već da su, sukladno svojoj dugoj tradiciji, otvorili vrata onima u potrebi.⁸⁵⁵ Slična situacija dogodila se i 1366. godine, kada su vijećnici poručili bosanskom banu Tvrtku I. da se njegov brat Vuk, s kojim je bio u sukobu, može skloniti u grad.⁸⁵⁶ Kada su dubrovačke vlasti pružile utočište Ostojinom neprijatelju Pavlu Radišiću,⁸⁵⁷ hrvatsko-ugarski kralj Sigismund reagirao je prijjetnjom da neće udovoljiti zamolbi za vraćanjem Primorja, pokazujući kako neutralnost u određenim okol-

⁸⁵³ *Et pero per parte nostra pregatelo che de esso Radic per lo suo mal far tal vendeta voglia fare che sia ad exemplo ali altri suoi de non presumere cusi contra li nostri in fauor de li inimici. Et Nouach del suo ben fare la l'dare a conforto suo e de li altri per simel caso e fatto.*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 146r, (3. 6. 1430.); Kurtović 2009: 316–317.

⁸⁵⁴ Ćirković 1964: 68.

⁸⁵⁵ *Lett. di Lev.*, vol. XIII, ff. 39rv, (2. 8. 1441.); Tadić 1939: 85.

⁸⁵⁶ Tadić 1939: 109; Foretić 1980: 157.

⁸⁵⁷ O položaju Radišića u Dubrovniku, kroz prizmu sudskog procesa pred dubrovačkim vlastima, gdje se raspravljalo o uvredama koje su mu upućene u jednoj mesnici, zbog čega su mogli trpjeti odnosi Republike s ovim kandidatom za bosansko prijestolje, vidi: Isailović 2010b: 23–38.

nostima može izazvati ozbiljan politički pritisak.⁸⁵⁸

Iz dosada izloženog proizlazi zaključak da se neutralnost nije smatrala pukim povlačenjem ili pasivnošću, već svjesnom odlukom da se izbjegne izravno sudjelovanje u sukobima, uz istodobno održavanje odnosa s obje suprotstavljene strane. Takva je pozicija sa sobom nosila niz posljedica: s jedne strane, poželjnih, poput nižih izdataka, očuvanja stabilnosti te sigurnosti, a s druge, neizbježnih i negativnih, poput nepovjerenja i pritisaka iz okoline.

⁸⁵⁸ *Lett. di Lev.*, vol. IV, f. 61r, (19. 12. 1403.).

VII.

EMOCIONALNA KOMPONENTA

Tradicionalno usmjereni povjesničari emocije su držali predmetom istraživanja psihologa, a u novije vrijeme to polje prepuštaju neuroznanosti.⁸⁵⁹ Međutim, ignoriranje emocija u povijesnoj znanosti postepeno iščezava sredinom 20.,⁸⁶⁰ a krajem toga stoljeća one postaju ključni predmet proučavanja društvenih i humanističkih studija.⁸⁶¹ Unutar historiografskih istraživanja, „polje emocija“⁸⁶² obilježeno je suprotstavljenim teorijama, metodološkim pristupima i različitim viđenjima određenih problemskih tema, što je omogućilo njegov ubrzan razvoj.⁸⁶³ Raspon koncepta, metodoloških pristupa i postavljenih istraživačkih pitanja rezultirao je tolikim obimom studija da istraživači danas govore o „emocionalnom obratu“ u povijesnom proučavanju emocija.⁸⁶⁴ Značajna promjena koja se pritom dogodila jest prepoznavanje važnosti izučavanja emocija za razumijevanje političkih odnosa, ne samo u suvremenom dobu⁸⁶⁵ već i srednjem vijeku, kada je emocionalnost bitna komponenta realizacije političkog prijateljstva.⁸⁶⁶

⁸⁵⁹ Mandressi 2011: 165–202.

⁸⁶⁰ Febvre 1941: 5–20. Na engleskom jeziku studija je objavljena kao: Febvre 1973: 12–26. Za koncizan pregled povijesnog razvitka emocija vidi: Rosenwein 2010: 1–32.

⁸⁶¹ Broomhall 2020: 283–302; Lazzarini 2015: 213–239; Lazzarini 2011: 339–364; Lazzarini 2009: 75–93; Ricciardelli & Zorzi 2015.

⁸⁶² Novo polje za proučavanje povijesti emocija označeno je terminom „emotionology“, Stearns & Stearns 1985: 813–836.

⁸⁶³ Za pregled serija knjiga posvećenih temi, specijaliziranih časopisa, članaka, pregleda povijesti pojedinih emocija, foruma i sl. vidi: Frevert & Pahl 2023: 7–26; Barclay 2021: 456–466.

⁸⁶⁴ Lemmings & Brooks 2014: 3–18; Lebow 2005: 284.

⁸⁶⁵ Sokolon 2006; Kingston & Ferry 2008; Westen 2008; Richards 2004: 339–352; Miller 2011: 575–600; Crawford 2000: 116–156; Bleiker & Hutchison 2008: 115–135; Brader 2006.

⁸⁶⁶ Brandsma & Larrington & Ríkharðsdóttir 2024: 1–7.

Unatoč tomu što danas postoji mnoštvenost definicija pojma „emocije“,⁸⁶⁷ njihovoj analizi u političkoj sferi valja pristupiti kao društveno-kulturološkom, situacijskom i relacijskom konstrukt. Drugim riječima, valja ih promatrati unutar specifične kulture, prostorno-vremenskog konteksta i društvenih grupa koje oblikuju pravila i vrijednosti povezane s njihovom uporabom. Sudionici diplomatskih interakcija izražavali su emocije neverbalno (mimika, geste, pokreti tijela i njegov položaj u prostoru) i verbalno (odabir riječi, ton i boja glasa). Njihovi su učinci imali upliva na oblikovanje društvenih međuodnosa i donošenje odluka u sferi ‘visoke politike.’⁸⁶⁸

U analizi pojavnosti emocija potrebno je osloniti se na zaključke M. Scheer, koja ističe da emocije istovremeno nastaju u tijelu i rezultat su mentalnih procesa te se oblikuju habitualnim radnjama u zavisnosti o društvenim odnosima.⁸⁶⁹ U tome smislu, ključno je pitanje ekspresije emocija ovisno o srednjovjekovnom sustavu zavisnosti i prevladavajućoj kulturi. Uz to, kao važno pitanje nameće se analizirati ulogu pojedinih emocija u kreaciji odnosa (ne)prijateljstva, koji su sačinjavali i strukturirali onovremenu društveno-političku stvarnost, kao i one koje su joj davale predznak nesigurnosti.

Unatoč značajnom napretku u teorijskoj i metodološkoj primjeni emocija u povijesnim istraživanjima, taj koncept i dalje ostaje „liminalan fenomen“.⁸⁷⁰ Dostatno je istaknuti kako režimi izražavanja i valorizacije pojedinih emocija uvelike ovise o prostorno-vremenskom kontekstu, pri čemu se oni razlikuju kroz povijesne mijene, pa čak i unutar istih vrijednosnih zajednica. Posebno je problematično tvrditi da su političke emocije bile autentične i stvarno doživljene. Iako su možda bile dio naučenog obrasca, čini se puno važnijim usmjeriti istraživačku pozornost na pitanja tko, kada, gdje, komu i zašto izražava određene osjećaje te kakav su učinak ti iskazi imali na odnose među uključenim stranama i njihovo ponašanje.

Postoji više teorijskih modela koji nastoje objasniti način na koji emocije nastaju te mogućnosti njihove upotrebe. U analizi političkih emocija najpri-

⁸⁶⁷ Terminološki pluralitet u uporabi emocija, osjećaja i afekta razjašnjava Smith-Lovin 1995: 114–148. Moguća objašnjenja termina „emocije“ vidi u: Dixon 2012: 387–388.

⁸⁶⁸ Harré 1986. Neki istraživači drže da emocije proizlaze i oblikuju se isključivo kroz ljudske međuodnose, Burkitt 1997: 37–55.

⁸⁶⁹ Scheer 2012: 193–220.

⁸⁷⁰ Gammerl 2012: 161–175.

mjerenjom se čini kombinacija kognitivnog i društveno-konstruktivističkog pristupa. Kognitivni pristup polazi od pretpostavke da je izbor emocija koje će biti izražene povezan s njihovom procijenjenom korisnosti ili štetnosti u određenom kontekstu.⁸⁷¹ S druge strane, društveni konstruktivizam ističe kako emocije ovise o jeziku, društvenim očekivanjima, vrijednosnim sustavima, kulturološkim obrascima, moralnim uvjerenjima i pravilima koja određuju ispravno tumačenje njihova značenja.⁸⁷²

Analizi emocija u političkoj sferi pristupa se kao društveno i relacijski utemeljenim fenomenima, koji posjeduju sposobnost poticanja konkretnih radnji političkih aktera te oblikovanja njihovih međuodnosa. U tom je kontekstu ključna performativna funkcija emocija, koja ima rezultate slične onima koje J. L. Austin pripisuje performativnoj funkciji jezika, kako ju je definirao početkom 1970-ih.⁸⁷³ Na Austinov koncept dvadesetak godina kasnije nadovezao se R. Solomon,⁸⁷⁴ ističući da emocije ne služe samo kao „nositelji informacija“, već predstavljaju sredstvo koje ima potencijal proizvesti stvarne učinke u društvenom i političkom prostoru.

Emocije utječu na ljudsko biće u njegovoj tjelesnoj i duhovnoj dvojnosti, a njihovo menadžeriranje neodvojivo je povezano s društvenom konstrukcijom spolova i raspodjelom moći. U ranosrednjovjekovnom kontekstu ženska inferiornost bila je široko prihvaćena, no žene se nisu mogle jednostrano svesti na tjelesne nagone i strasti koje bi ih sprječavale u sudjelovanju u odnosima prijateljstva. Iako se prijateljstvo u političkoj sferi tradicionalno percipiralo kao vrlina vezana uz muški rod, primjeri iz kasnosrednjovjekovne dubrovačke prakse ukazuju na pomicanje granica spola prema granicama moći. Takav razvoj omogućio je ženama koje su uživale znatan utjecaj ne samo sudjelovanje u interesu temeljenim prijateljstvima već i u onima koja obilježava izražena emocionalna komponenta.

S obzirom na dosada izloženo, predmet ovoga poglavlja čini analiza specifičnih emocija koje proizlaze iz kognitivnih procesa oblikovanih kulturološkim habitusom, a čije se očitovanje koristi u diskurzivnoj praksi u svrhu učvršćivanja prijateljskih odnosa ili njihova narušavanja i raskida u stvarnom svijetu. U

⁸⁷¹ Crawford 2000: 116–156. Vidi i: Feldman Barrett 2017.

⁸⁷² Rosenwein 2002: 834–837.

⁸⁷³ Austin 1975.

⁸⁷⁴ Solomon 1976: 196.

tom kontekstu ključno je prepoznati načine na koje se emocijama upravlja, s obzirom na položaj subjekta u političkoj hijerarhiji moći. (Ne)prijateljstvo počiva na osjećajima ljubavi i mržnje, koji djeluju kao kohezivno „društveno lije-pilo“ i vrijednost zajednice, odnosno destruktivan element. Ti osjećaji proizlaze iz stvarnih odnosa i priželjkivanih ideala te postaju sastavni dio imaginacije i simboličkih praksi koje se na njih odnose. Povezivanje željenih normi sa stvarnim radnjama omogućuje rekonstrukciju vrijednosti i načina funkcioniranja određenih društvenih skupina i pojedinaca unutar njih, uključujući i one koji istovremeno sudjeluju u više zajednica. U tome kontekstu, ključno pitanje postaje kako se vrijednosti prijateljstva i ljubavi, neprijateljstva i mržnje te osjećaja koji upućuju na stanja nesigurnosti uklapaju u srednjovjekovno viđenje svijeta te pridonose njegovoj organizaciji i društveno-političkom povezivanju.

7.1. Ljubav: temeljni organizacijski princip

Unatoč dubokoj podijeljenosti između ljubavi i mržnje,⁸⁷⁵ ljubav se uvijek iznova nametala kao temelj sklada i reda. Bila je ona snaga koja sprječava novotarije i skandale⁸⁷⁶ te nadilazi podijele koje rezultiraju nestabilnošću i sukobima, čime se nametnula kao poželjno organizacijsko načelo srednjovjekovnog svijeta. Kao emocija, djelovala je kao sveprožimajući i kohezivni element političkog poretka.⁸⁷⁷ Taj princip nije predstavljao novinu jer se još u Rimskom Carstvu društveni pakt, koji je osiguravao suradnju i slogu vladajućih, temeljio na ljubavi prema gradu i državnim poslovima, kao zajedničkom dobru svih građana. Ljubav prema gradu (*amor patriae*) bila je istodobno politička i religiozna, jer je car uživao božansku auru, koja mu je omogućavala izravnu komunikaciju s bogovima. Time je ljubav prema gradu povezivala sve strukture, nebeske i zemaljske, osiguravajući slogu i jedinstvo elita, kako na razini rimskog Senata, tako i u provincijskim upravama gradova.⁸⁷⁸

Dubrovački su građani također bili obvezni promicati opće interese, vođe-

⁸⁷⁵ Cheyette 2001: 199.

⁸⁷⁶ *Et adgravetis ipsum et rogetis pro parte nostre civitatis, quod omnino condescendat ad ista, amore nostro ad hoc, quod lites et scandala oriri non valeant in nostra civitate. Monumenta Ragusina III: 232.*

⁸⁷⁷ *...de unire in bono amore com li amici suoi, Lett. di Lev., vol. XII, f. 32r, (12. 6. 1436).*

⁸⁷⁸ Le Jan 2024: 81–82.

ni ljubavlju prema domovini. Sustavna ideja vodstva grada bila je naglašavati važnost očuvanja „prijateljstva, dobrohotnosti i bratske ljubavi“ kako unutar zajednice tako i u odnosima s vanjskim političkim entitetima.⁸⁷⁹ Emocija ljubavi pritom se potvrđivala već u pozdravnom govoru,⁸⁸⁰ dok su čitavi govori poslanika njihovu domaćinu nerijetko bili protkani tim osjećajem.⁸⁸¹

Ljubav je prožimala sve političke strukture kasnosrednjovjekovnog društva, no uočava se gradacija njezina iskazivanja, uvjetovana odnosima zavisnosti. Ljubav vladara prema podanicima temeljila se na primjeru Božje ljubavi prema ljudima. Ipak, dubrovačke su vlasti izražavale zabrinutost da bi ugarsko-hrvatski kralj mogao izdati naredbu koja bi, premda formalno opravdana, imala štetne posljedice za zajednicu. Takva bojazan proizlazila je iz stava da njihov suveren nije u potpunosti upoznat s time tko voli Dubrovnik u političkoj areni, a tko pak prema njemu gaji mržnju.⁸⁸² Otuda se nametalo pitanje može li vladar, čak i u najboljoj namjeri, svojim postupcima uskratiti zajednici dužnu ljubav, čime se ujedno otvaralo pitanje granica poslušnosti podložnika njegovim odlukama. Od gospodara se, nadalje, očekivalo da ljubav iskazuje jednako prema svima koji priznaju njegov vrhovni autoritet, bez obzira na moć ili trenutni društveni položaj pojedinog podložnika, dakle, da vlada pravedno.⁸⁸³ Ljubav je, osim toga, činila i temelj prijateljskih odnosa među jednakima, ne samo među pojedincima nego i među zajednicama, pa je pružala izvrstan interpretativni okvir za razumijevanje hijerarhijskog ustroja srednjovjekovnog svijeta.

Osim na diskurzivnoj razini, bilo je nužno da emocija ljubavi bude potvrđena i

⁸⁷⁹ *...conseruation della bona amistade et beneuolentia et fraternal amore, Lett. di Lev., vol. XV, f. 26r, (7. 1. 1450.).*

⁸⁸⁰ *Et facto el saluto conuegneuole d'amor secondo usanza..., Lett. di Lev., vol. IX, f. 22v, (8. 11. 1423.).*

⁸⁸¹ *Et siando voi di la armando esso Paulo ban metteteui con esso et amorizando con luy datene a spiar et saper l'ambassada sua et di quello a dire ad esso voiuoda. Et abiando parlando con esso voiuoda que risposta et bona speranza auera avuto da esso, Lett. di Lev., vol. X, f. 162r, (18. 6. 1430.); Kurtović 2009: 303.*

⁸⁸² *...chel suo sacro imperio a noy suoi fidelissimi seruitori comandaria alguna cose le qual ne tornariano grandissimo danno, non perche dubitamo che la sua maiesta non ne ama anzi certissimi siamo portarne clementissimo amor come a suoi fidelissimi, ma per non sauer come siamo situati e da che circumdati e amati o odiati, cusi comandar poria in nostro grandissimo danno ql qual sappiamo non lo voria, il perche essa mia signoria de ragusa come cordialissima amica de la signoria vostra e zelatore del bon stato vostro, Lett. di Lev., vol. XII, f. 27v, (5. 5. 1436.).*

⁸⁸³ *...zelo di amor che sempre a portato et porta ...non tanto a quello ma etiamdio a chadun grande et piccolo di la vostra corte., Lett. di Lev., vol. XIII., f. 241v, (12. 9. 1447.).*

konkretnim djelima.⁸⁸⁴ To potvrđuje stav vijećnika prema kojem se „dobra ljubav i velika dobrohotnost“ očituju u trima ključnim aspektima: pravdi, razgovoru i pomoći u potrebi.⁸⁸⁵ U tom kontekstu pojam „ljubavi“ u političkoj sferi odgovara definiciji koju iznosi S. C. Jaeger, prema kojoj je riječ o *prvenstveno javnoj emociji, povezanoj s vidljivim oblicima ponašanja, prije negoli s unutarnjim osjećajima, etičkoj, a ne romantičnoj, te s društvenom funkcijom usmjerenoj prema časti i ugledu*.⁸⁸⁶ Emocija ljubavi u stvarnom svijetu podrazumijevala je konkretne radnje koje su trebale rezultirati zadovoljstvom i napretkom sudionika prijateljskog odnosa. Takav pristup potvrđuje situacija u kojoj dubrovački poklisari, putujući prema bosanskome kralju, najprije zastaju na dvoru Sandalja Hranića. U toj mu se zgodi obraćaju kao *signori cordialissimi fradelli et amici vostri*, nudeći mu svoju ljubav potvrđenu upitom: „mogu li učiniti nešto na njegovo zadovoljstvo i čast“ (*potessemo far qualcosa di vostro contentamento et honore*).⁸⁸⁷

Prema shvaćanju dubrovačkih vlasti, ljubav se nije svodila samo na unutarnji osjećaj, nego se ponajprije očitovala u svojim „plodovima“, koji su se poistovjećivali s beneficijama i privilegijama.⁸⁸⁸ U kasnosrednjovjekovnom dubrovačkom političkom diskursu ljubav je time u potpunosti lišena erotskog naboja te je na leksičkoj razini funkcionirala kao sredstvo za postizanje političkih ciljeva i legitimizaciju postignutih dogovora. Međutim, na drugim mjestima jasno je iskazano i suprotno stajalište vlasti, prema kojemu se ljubav ne smije promatrati kao sredstvo za ostvarivanje materijalne koristi.⁸⁸⁹ Time su napravile jasnu

⁸⁸⁴ *...in acto et segno de bon amor et vera benevolentia et fraternitate la qual e tra la soa magnificencia et la signoria nostra, Lett. di Lev., vol. XV, f. 25v, (20. 3. 1453).*

⁸⁸⁵ *...che haueti mostrado bon amor et gran benevolentia la qual se cognosse per tre modi specialmente: la prima per la iusticia la seconda per la bona conuersation la terza per aiuto et subsidio., Lett. di Lev., vol. XIV, ff. 26rv, (7. 1. 1450).*

⁸⁸⁶ Jaeger 1999b.

⁸⁸⁷ *Lett. di Lev., vol. X, f. 84r, (18. 3. 1428).*

⁸⁸⁸ *...il qual cordiale amor per li vostri precessori et voi gli e stato monstrato per molti benefici., Lett. di Lev., vol. XII, f. 32r, (12. 6. 1436.); ...la bona memoria del magnifico voyuda sandagl vostro barba che tanto a amato et beneficiado ragusa, Lett. di Lev., vol. XII, f. 77v, (19. 2. 1438.); Cognosendo etiam dio essa per euidenti fruti d' amore e de benefici da la serenitate vostra esser amata., Lett. di Lev., vol. XII, f. 108r, (18. 10. 1438).*

⁸⁸⁹ *...che del buono amore che gl'èbe alla signoria di Ragusa sempre auemo cognossudo. Et che per magior honor suo et segno de amor non volse che nella sua pouegla di Canal paresse algun pregio di denari excepto per dono la qual cosa e molto piu de honor et segno de amor tra lui et noi, Lett. di Lev., vol. X, f. 96r, (19. 7. 1428.); Kurtović 2009: 287.*

razliku, izražavajući da motivacija za njihove konkretne postupke prema pojedincima proizlazi iz čiste afekcije, a ne koristi, što naglašava distinkciju u vrsti i kvaliteti odnosa, onih motiviranih ljubavlju i onih u kojima ta emocija izostaje.

Uz političko prijateljstvo ne veže se isključivo emocija ljubavi, već i čitav spektar tzv. „pozitivnih emocija“, poput optimizma i vjere u bolju budućnost⁸⁹⁰ te radosti i zadovoljstva zbog napretka sudionika odnosa.⁸⁹¹ U jednom obraćanju bosanskom kralju dubrovački poklisari ističu stajalište prema kojemu se „savršeno prijateljstvo“ i „srčana ljubav“ prepoznaju upravo u radosti zbog prijateljeva napretka,⁸⁹² što predstavlja odjek aristotelovske misli. Poseban se naglasak stavlja na nemir koji pojedinac osjeća sve do trenutka dok njegov prijatelj ne ostvari uspjeh. U tom su kontekstu dubrovački izaslanici zahvalili vojvodi Sandalju Hranicu što nije bio spokojan sve dok nisu postigli svoj cilj.⁸⁹³ Zadovoljstvo se, dakle, moglo poticati, prepoznavanjem i uvažavanjem potreba drugog sudionika odnosa.⁸⁹⁴ Ipak, bezgranično udovoljavanje nije bilo održivo, već je prijateljstvo prije svega moralo biti uzajamno zadovoljavajuće kako bi se očuvala njegova trajnost.⁸⁹⁵

⁸⁹⁰ *Let. di Lev.*, vol. XIV, f. 104v, (18. 4. 1452.); *Let. di Lev.*, vol. XIV, f. 106r, (18. 4. 1452.).

⁸⁹¹ *Se nel andare o nel tornare vostro voi trouerete circa del vostro camino voi uoda Sandagl ...dite cosi: Magnifico voi uoda perche la signoria di Ragusa e certissima che de ogni suo acrescimento et felicitia a voi e singulare allegra et piacere pero vi do a sapere come anche per letere vi fu scripto che con la gratia di Dio et col vostro aiuto et consiglio che fu sie cominciatore et mezo di questo facto la conclusione facta dello acordio tra voi uoda Radossauo et la signoria di Ragusa per la sua parte di Canal et Zaptath et Obod con tucte sue raxoni. Et io son madato da lui a tuor sacramento et a me fu commesso per la mia signoria che io mi volti da voi a visitare et a notificare questa nostra allegra.*, *Let. di Lev.*, vol. X, f. 5r, (13. 1. 1427.); Kurtović 2009: 286–287; *Let. di Lev.*, vol. XIV, f. 88v, (18. 8. 1451.); *Let. di Lev.*, vol. XIV, f. 104v, (18. 4. 1452.); *Let. di Lev.*, vol. XIV, f. 106r, (18. 4. 1452.); *Continuamente desiderano sentir le nouelle le qual siano a voy stato honor prosperita et felicitia di la s. vostra perche per tuto partecipano per amor et per carita per la qual felice nouella gli ha parso debito*, *Let. di Lev.*, vol. XIV, f. 158r, (2. 11. 1454.).

⁸⁹² *Alegrando se de lo prosperitade, felicitade e bon stato de la maiesta vostra e honorando e cortizando quella con suoy messi et ambaxade como a fato per lo passado.*, *Let. di Lev.*, vol. XII, f. 108r, (18. 18. 1438.).

⁸⁹³ *...vostra signoria non sara satia ne contenta per fin chel dicto castel non torna nelle nostre mani come speremo che con la grazia di Dio et col fauor della vostra amista sara presto*, *Let. di Lev.*, vol. VIII, f. 143v, (1. 2. 1423.).

⁸⁹⁴ *...li direte che sicomo studiosi et desiderosi de ogni suo piaser... Et quanto a noi sia possibile di bona voglia ne fatigaressimo et adoperitissimo sempre a tutti li suo piaceri.*, *Let. di Lev.*, vol. XI, f. 20v, (10. 3. 1431.).

⁸⁹⁵ *Let. di Lev.*, vol. X, f. 4r, (13. 1. 1427.).

S druge strane, emocije tuge i boli izražavale su se u trenucima kada bi netko od dubrovačkih političkih prijatelja pretrpio štetu, kao što je to bio slučaj srpskog despota prilikom osmanskog prodora na njegove posjede.⁸⁹⁶ Valja, međutim, napomenuti da izraženi osjećaji, povezani s prijateljevim napretkom ili opadanjem časti i moći, nisu nužno morali biti iskreni, već su mogli biti i glumljeni u skladu s očekivanjima auditorija. U tom kontekstu, V. Foretić bilježi primjer u kojem su dubrovačke vlasti vijesti o osmanskim pobjedama, primljene od njihovih predstavnika, dočekale s „tobožnim veselim licem“, dok su u stvarnosti bile duboko zabrinute.⁸⁹⁷

Osim dosad pobrojanih pozitivnih emocija, koje se usko vežu uz ljubav, u upostavi i održavanju političkog prijateljstva valja istaknuti i važnost nade.⁸⁹⁸ Ta je emocija verbalno korištena kao moguća pokretačka snaga uzajamne suradnje i očekivanja poželjnog djelovanja sudionika prijateljskog odnosa, što ju čini i moralno obveznom.⁸⁹⁹ Prema vijećnicima, takvo djelovanje osobito se potvrđuje u izazovnim i nesigurnim situacijama.⁹⁰⁰ Nada se nerijetko povezuje s čašću i ljubavlju, kako bi se kod diplomatskog sugovornika potaknula spremnost za poduzimanje konkretnih radnji.⁹⁰¹ Osim toga, nada se povezuje s odanošću i dobrohotnošću, ne samo u okviru političkog prijateljstva već i šire, u kontekstu fiktivnog bratstva.⁹⁰² Emocija nade pritom nije ograničena isključivo na muškarce, već je pridavana i ženskim figurama, koje su u kriznim situacijama mogle djelovati kao potencijalne posrednice. Takav je primjer Katarine, majke Stjepana Vukčića Kosače, koja se pojavljuje kao osoba od koje se očekuje po-

⁸⁹⁶ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 158r, (2. 11. 1454.).

⁸⁹⁷ Foretić 1980: 234.

⁸⁹⁸ *...prometere el bon amor et la bona sperança come quando la habe may mayoir cum nuy.*, Dinić 1955: 76.

⁸⁹⁹ *...la signoria nostra sempre a auuto et ferma fede et speranza nella megnificencia sua come in singularissimo et cordialissimo amico suo.*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 139r, (27. 5. 1430.).

⁹⁰⁰ *...singular speranca et fiducia nella vostra signoria in ogni nostra aduersita et bisogno.*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 13v, (16. 4. 1427.).

⁹⁰¹ *...assai li regratiarete per parte nostra digandoli che cusi in luy abbiamo ferma fede et speranza fara e non altramente perche cusi allo honor suo e cordiale amor nostro se conuien.* *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 20v, (10. 3. 1431.).

⁹⁰² *...magnifico voyuoda per che la mia signoria di ragusa a piena fede et speranza che la magnificencia vostra per la singular benevolentia che sempre a portato verso della zitade nostra la qual e chasa de dio e vostra... con quella fede et spranza caramente prega la magnificencia et fraternitate vostra.*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 18v, (22. 3. 1441.).

sredovanje u rješavanju političkih napetosti.⁹⁰³ Nadalje, nada se iskazivala i kao vjerovanje u kontinuitet dobrih odnosa s prethodnicima, primjerice kada se bosanskog kralja potiče da se ugleda na oca, koji je „uvijek ljubio svako dobro i napredak Dubrovnika“.⁹⁰⁴

Kako bi se postigli očekivani benefiti, bilo je poželjno da emocija ljubavi bude uzajamna⁹⁰⁵ te da uživa kontinuitet u odnosima među prominentnim političkim figurama. Ipak, dubrovačke vlasti u obraćanju Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću ističu kako nema jamstva njezine trajnosti, izuzev one između oca i sina.⁹⁰⁶ Čak ni unutar obitelji, kao ni u političkim odnosima, nisu bili nepoznati razdori, neprijateljstva, izdaje i zavjere. Kada bi do sukoba došlo, emocija ljubavi imala je važnu funkciju: na nju se pozivalo kako bi se otklonile trzavice u međusobnim odnosima. Tako dubrovački poslanici ukazuju na *bratsku ljubav* (*fraternal amore*) s prethodnicima Stjepana Vukčića Kosače, u trenutku kada je on razmatrao prve vojne akcije uperene protiv grada.⁹⁰⁷ Nakon okončanja ratnih sukoba, obnova prijateljstva i iskrene ljubavi postala je središnja tema kojom su se diplomatski odnosi ponovo usmjeravali k stabilizaciji odnosa.⁹⁰⁸ Radost zbog mogućnosti sklapanja mira i plodova koji su iz toga proizlazili duboko je prožimala dubrovački diplomatski diskurs.⁹⁰⁹ U prilikama okončanja suparništva emocija ljubavi povezivana je s osjećajem utjehe, koja nastupa kao rezultat uspostave mirnodopskog stanja.⁹¹⁰ Ti su trenutci pomirenja istovremeno bili

⁹⁰³ ...*grandissima speranza habiamo in lei piu che in altre persone, et speremo per suo mezo vegnir ad ogni bona conclusion cum el signor et resta boni amici come se conuien, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 57v, (15. 1. 1451.).*

⁹⁰⁴ *Et che messer lo re di Bosna sia ben disposto verso di Ragusa e de non far cosa che sia in danno ne contra de Ragusa con li Veniçiani de questo noi sempre hauemo hauuto bona et ferma speranza in la sua regal maiesta et la maiesta sua fa bene a far cosi perche lui vuol seguir le vestigie della bona memoria de re Tuerticho suo padre el qual sopra tucti gl'altri regali di Bosna de bon core sempre amo ogni ben et ogni bon stato de Ragusa. Pero li zentilibomini de Ragusa regratia alla sua regal maiesta. Lett. di Lev., vol. VIII, f. 134v, (30. 11. 1422.); Kurtović 2009: 466.*

⁹⁰⁵ ...*che li vostri fratelli et amici Ragusei... como boni amici, doueti esser contenti, perche si como l'amore die esser reciproco, zoe che chi ama die esser amato., Radonić 1934a: 432.*

⁹⁰⁶ Šišić 2004: 174.

⁹⁰⁷ *Lett. di Lev., vol. XIV, f. 26r, (7. 1. 1450.).*

⁹⁰⁸ *Monumenta Ragusina III: 245.*

⁹⁰⁹ *Lett. di Lev., vol. XII, f. 133r, (8. 4. 1439.).*

⁹¹⁰ *Lett. di Lev., vol. XII, f. 139r, (30. 4. 1439.).*

prilika za iskazivanje velike tuge i žalosti zbog prijašnjih nesuglasica i sukoba.⁹¹¹

Ljubav i prijateljstvo, kao i stabilnost, sigurnost, jedinstvo, mir i sloga koji iz njih prirodno proizlaze, postaju temeljni principi koji strukturiraju i usmjeravaju dubrovačku unutrašnju i vanjsku politiku.⁹¹² Suprotno tomu, neprijatelj odaje „glumljena i pogubna ljubav“ (*lo simulato e perditorio amore*),⁹¹³ koja, vođena prikrivenim interesima, može potkopati povjerenje i narušiti stabilnost političkog prijateljstva. Dijametralno suprotna vrijednost ljubavi jest emocija mržnje, povezivana s nizom negativnih osjećaja poput zavisti, bijesa i nezadovoljstva. Iako te emocije predstavljaju izvore neprijateljstva, istovremeno mogu poslužiti kao temelj za nova udruživanja, zasnovana na zajedničkim interesima.

7.2. Emocionalno polje sukoba

Polje mržnje iako u suprotnosti s ljubavlju i prijateljstvom, s njima dijeli jednu ključnu sličnost, sveprožimajuću prisutnost u političkim i društvenim odnosima. Pri tome neprijateljstvo ne mora nužno imati isključivo razarajući karakter, već se može preobraziti u kohezivni element, kako među pojedincima tako i na kolektivnoj razini.

Mržnja unutar obitelji smatrala se proturječnom prirodnom uređenju, pa time i kršenjem urođenog zakona, što je nerijetko rezultiralo skandalima koji su dovodili u pitanje same temelje božanskog reda.⁹¹⁴ Odnosi unutar obitelji mogli su se preslikati i na odnose unutar političke zajednice, koja je, temeljem fiktivnog srodstva, predstavljena kao proširena obitelj.⁹¹⁵ U tom okviru mržnja je predstavljala iznimno destabilizirajući element. Mržnja kao emocija bila je zamjetna i u oblikovanju vanjskopolitičkih odnosa među političkim zajednicama. Analizirajući dubrovačko-mletačke predodžbe, L. Kunčević ističe da su dubrovačku mržnju spram *Serenissime* Mlečani smatrali urođenom (*nativa*),

⁹¹¹ *...lo regraciate per la bona intentione che nuy mostre verso nuy et per lo doler che fa de li mali passata ... che anche a nuy molto duole che tra la s. sua e nuy sia nata alcuna difèrentia, Lett. di Lev., vol. XIV, f. 122r, (18. 7. 1453.); Lett. di Lev., vol. XIV, f. 134v, (6. 3. 1454.).*

⁹¹² *...nui se habiamo sempre ben portadi cum li soi antixi et loro cum nui conseruandosse: bona paxe et amor., Lett. di Lev., vol. XIV, f. 46r, (20. 11. 1450.).*

⁹¹³ *Lett. di Lev., vol. XI, f. 68r, (19. 1. 1432.).*

⁹¹⁴ De Jong 2009: 237–239.

⁹¹⁵ Više o tome u poglavlju: 4. „Prijateljstvo i drugi oblici povezivanja“.

prirođenom (*naturale*) i naslijeđenom (*hereditaria*).⁹¹⁶ Uzroci njezine pojave povezivani su s dvama temeljnim grijesima: zavisti (*invidia*) i oholosti (*superbia*), koje su rađale rivalstvo, a time i neprijateljstvo. Dok se *invidia* u pojedinim situacijama poistovjećivala s mržnjom (*odium*), *superbia* je smatrana korijenom svih drugih grijeha.⁹¹⁷

Upravo je natjecateljski duh bio čest pokretač neprijateljstava, što je osobito vidljivo u sukobima moćnih rivalskih obitelji čiji su teritoriji bili granični, poput Kosača i Pavlovića.⁹¹⁸ Zavist je redovito pratila nesloga (*discordia*), koja se na semantičkoj razini poistovjećuje s neprijateljstvom. Tako je zavist među pojedinim bosanskim velikašima dovela do razmimoilaženja i remetila dubrovačke napore u formiranju saveza uperenog protiv Stjepana Vukčića Kosače. Svjesne razornog potencijala takvih nesuglasica, vlasti su svojim poklisarima izričito naložile da svim raspoloživim sredstvima nastoje otkloniti postojeću zavist i neslogu među bosanskim velikašima te da pokušaju proniknuti u njihove uzroke.⁹¹⁹

Osim neprijateljstava potaknutih zavješću i ohološću, česti su bili i sukobi izazvani pohlepom (*avaritia*).⁹²⁰ Pred izbijanje Konavoskog rata, vlasti su nastojale ublažiti napetosti dodatnim tajnim darivanjem,⁹²¹ no vojvoda Sandalj i dalje nije bio zadovoljan. Pohlepa je nastojala biti suzbijena upozorenjem vijećnika da ne ugrožava prijateljstvo s Dubrovnikom zbog materijalnih interesa. Gradski su oci pritom naglasili da „odnos koji imaju prema vojvodi Radoslavu nije identičan onome prema njemu, njihovu istinskom prijatelju, za kojega su sva

⁹¹⁶ Kunčević 2012: 31.

⁹¹⁷ McDaniel 2007: 102.

⁹¹⁸ Gelcich & Thallóczy 1887: 284.

⁹¹⁹ *...prima al fatto de le jelsie nate tra quelli signori... cognossemo che perserverando loro in jelsia e differentia sera raxon della desfation loro e gran manchamento nostro. Siche a nuy per che principalmente abiate metere ogni vostro inteletto a rimuovere lo dicto gelosie e differentie con quelle raxone che vuy sapete.. Lett. di Lev., vol. XV, f. 99r, (lipanj 1452.); ...et simelmente ausitateu del parer vostro che caxon ve par quela la qual tien le zelosie e differentie fra loro., Lett. di Lev., vol. XV, f. 99v, (lipanj 1452.)*

⁹²⁰ Newhauser 2000.

⁹²¹ *Et perche vedemo el vostro desiderio et la vostra vogla vi dicemo che non per algun debito ma per amor non vogliando niente taglar delli IIM ducati a voi offeriti volemo che alla vostra donna sia donati altri ducati mille d'oro... che altre gente non sia et a lei et lui pregaste che questa cosa romagna credenza et che scriptura ne altro non bisogna far di cio, Lett. di Lev., vol. X, f. 65v, (5. 6. 1429.);...ducatos duos mille pro dicto voiuoda et ducati mille pro euis uxore, Cons. Rog., vol. IV, ff. 112rv, (9. 7. 1429.); Cons. Rog., vol. IV, f. 113v, (15. 7. 1429.); Krekić 1986: 133–134; Kurtović 2000: 114.*

djela učinili iz čiste ljubavi, pa ga mole da ga radi novca ne narušava⁹²² I inače, dubrovačke vlasti isticale su misao kako je prijateljstvo koje se temelji na novčanjoj dobiti osuđeno na propast.⁹²³

Osim ranije navedenih negativnih emocija povezanih s neprijateljstvom, u srednjovjekovnim izvorima uz mržnju spominje se i bijes. U svom klasičnom značenju lat. *furor* označava 'ludilo', 'bjesnilo', pa čak i 'delirij'. Bijes se, prije svega, smatrao odlikom pogana, no mogao je zavladata i duhom kršćana, oduzimajući ljutitom biću razum, jer bijes „zapaljuje“ (*incendere, succendere*) i izopačuje duh, potičući ga na činjenje ne samo nasilnih nego i nezakonitih djela.⁹²⁴ Kada je bijes usmjeren prema samome sebi, smatrao se oblikom ludila, jednako prisutnog kod oba spola, iako je u okviru srednjovjekovne spolne diferencijacije bijes češće bio obilježje ženskog roda.⁹²⁵ U hijerarhijski uređenim društvima mržnja, bijes i nezadovoljstvo bili su rezultat borbe za prevlast, ugled i materijalna dobra. Takve emocije najčešće su pogadale muškarce kao nositelje političke i društvene moći, no nisu mimoišle ni žene, osobito one s pristupom određenim oblicima društveno-političkog utjecaja. S. D. White ističe kako su javni iskazi bijesa bili rezervirani za osobe koje su imale dostatan položaj da ga očituju,⁹²⁶ čime je jasno označena zavisna veza između izraza pojedine emocije i statusa pojedinca. Primjerice, u jednoj je prigodi vojvoda Sandalj Hranić bio ljutit jer je smatrao da vijećnici nisu ispunili dio svojih obveza prema njemu.⁹²⁷ Njegovi protesti nisu uvijek ostajali na verbalnom iskazivanju nezadovoljstva, pa je tako 1414. godine njegova ljutnja rezul-

⁹²² *Et pero si degni di non si agrauar sopra di noi che non a raxon, ma di restare in quella sua bona vogla che sempre fu con noi. Et che non sia fama sul mondo che per denari lui tegna amista con Ragusa casa sua, saluo con puro cuore et buono amore, et cosi spremao chel fara., Lett. di Lev., vol. X, f. 96v, (19. 7. 1428.); Kurtović 2009: 288. Dubrovčani su iste argumente koristili i kasnije: *Et perche voi dite domandando quel piu che fu dato a voi uoda Radossauo per la sua parte vi dicemo... vedondo el nostro bisogno... quel ne pareua conuegneuole a dar ducati IIM di piu pero chel signore iera troppo auaro et scarso et nuouo nella nostra amistade... et zascun sapia discerner la differenza tra la beniuolença che auemo con la vostra signoria et quella con Radossauo, Lett. di Lev., vol. X, f. 63r, (23. 5. 1429.); Krekić 1986: 131; Kurtović 2009: 289.**

⁹²³ *...che l'amicicia vendicata con denari fosse durativa ne perpetua, Lett. di Lev., vol. XII, f. 185v, (4. 5. 1440.).*

⁹²⁴ Le Jan 2024: 121.

⁹²⁵ Le Jan: 120–123.

⁹²⁶ White 1998: 139.

⁹²⁷ *...tra le altre cose ne scriuete come voi uoda e molto turbato che non li abbiamo mandato la pouegla, Lett. di Lev., vol. XI, f. 9r, (7. 11. 1430.).*

tirala svjesnim nanošenjem trgovinske štete Dubrovniku.⁹²⁸ Ni vijećnici nisu „ostajali dužni“ vojvodi, pa su tako, uz ranije spomenuto Sandaljevo dodatno traženje materijalnih ustupaka uoči Konavoskog rata, otrešito pobrojali sve što su do tada učinili za njega,⁹²⁹ sugerirajući kako bi trebao biti zadovoljan što se njihova dugogodišnja želja vezana uz teritorijalnu akviziciju napokon ostvaruje.⁹³⁰ Takav model ponašanja potvrđivao je teorijske premise političkog prijateljstva: međusobnu ravnopravnost i obostrano radovanje zbog uspjeha drugog sudionika odnosa.

Pravi ispit opstojnosti prijateljstva dolazio je u trenutcima krize u međusobnim odnosima, koju su poticale negativne emocije poput ljutnje, zamjermanja i nezadovoljstva. Te su emocije imale jasnu performativnu funkciju te su redovito služile kao indikator narušenih prijateljskih odnosa. Obračanje dubrovačkih poslanika Stjepanu Vukčiću Kosači 1450. godine, u kojem su isticali trajno prijateljstvo, ostalo je u sjeni domaćinova nezadovoljstva, što je nagovještavalo buduće probleme u odnosima. Među motivima koji su potaknuli hercega Stjepana na razmatranje prvih ratnih operacija usmjerenih protiv Dubrovnika nalazilo se nezadovoljstvo nekim postupcima političkog vodstva grada.⁹³¹ Slične, iako manje izražene, turbulencije u odnosima s vojvodom Sandaljem izazivale su njegovo nezadovoljstvo proisteklo iz dubrovačkog odbijanja nekih njegovih zahtjeva.⁹³² Jednom riječju, ponašanje sudionika prijateljskog odnosa koje je ocjenjeno nezadovoljavajućim, poticalo je nastanak negativnih emocija koje su posljedično narušavale njegovu stabilnost.

Sociolog G. Simmel ističe dvojaku prirodu emocija povezanih s neprijateljstvom. One s jedne strane potiču sukobe, dok s druge predstavljaju oblik društvenog udruživanja koji može rezultirati uspostavom prijateljskih veza i suradnje.⁹³³ Drugim riječima, snažni i univerzalni osjećaji poput ljubavi i mržnje pokreću ljude na djelovanje, pri čemu se njihovi izbori i ponašanja pril-

⁹²⁸ *Lett. di Lev.*, vol. VII, f. 134r, (24. 8. 1415.). Za kontekst vidi: Kurtović 2009: 201.

⁹²⁹ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 96v, (19. 7. 1428.).

⁹³⁰ *Magnifico voiuada perche la signoria di Ragusa e certissima che de ogni suo acrescimento et felicitata voi e singulare allegreca et piacere*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 5r, (13. 1. 1427.).

⁹³¹ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 27v, (31. 1. 1450.).

⁹³² *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 41v, (9. 2. 1431.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 42r, (21. 2. 1431.); *Cons. Rog.*, vol. IV, f. 112v, (9. 7. 1429.); *Cons. Rog.*, vol. IV, f. 124v, (8. 11. 1429.); *Cons. Rog.*, vol. IV, f. 125v, (18. 11. 1429.); Grujić & Zelić 2010: 94–95.

⁹³³ Simmel 1999: 264.

gođavaju zajedničkim interesima. Ti interesi, premda često u sukobu, mogu se djelomično preklapati.

Iako rivalstvo potiče mržnju, zajednička mržnja može biti kohezivni element. Osim što djeluje kao snažan pokretač sukoba, mržnja potiče i na osvetu, koja također može biti ne samo razdvajajući već i ujedinjujući čimbenik.⁹³⁴ Analizom kontakata, odnosa i strategija unutar političkog polja, na horizontalnoj i vertikalnoj razini, postaju vidljive složene mreže koje se oslanjaju na srodstvo, prijateljstvo i klijentelizam. Takve mreže umanjuju strogu i naizgled nepomirivu suprotnost između polova prijateljstva i mržnje. Relacijski odnosi isprepliću se i nadopunjuju, čineći dinamičan sustav u kojem se afektivni i instrumentalni motivi ukrštavaju, pri čemu neprijateljstvo, ali i suradnja, zbog ostvarenja zajedničkih interesa, mogu koegzistirati unutar istih mreža.

7.3. Nevidljiva napetost

Premda su se odnosi među sudionicima prijateljskih mreža, koji su zauzimali različite pozicije u hijerarhiji moći, uglavnom odvijali prema prepoznatljivim obrascima, neočekivani postupci nerijetko su narušavali postojeći formalni okvir interakcije. Time se otvarala mogućnost pojave situacija koje su mogle rezultirati nepredvidivim, pa čak i neželjenim ishodima. Zorno to potvrđuje primjer vojvode Sandalja Hranića, kojega su vijećnici smatrali „najsrčanijim i intimnim prijateljem“ (*cordialissimo et intimo amico*), a čije su žalbe izazvale iskreno zaprepaštenje među tijelima vlasti.⁹³⁵ U tom kontekstu, napetosti među akterima političkih mreža na vertikalnoj razini proizlazile su iz prikrivenog, ali stalnog straha od moguće izdaje i kršenja očekivanih obveza. U strahu da

⁹³⁴ ...a bona volonta et e bene disposta a questo fatto et alla vendeta per cusi per lo odio grande che a et porta a Radossau suo special inemico cusi per vendetta et honor di tutta bosna cusi per lo amor che a et porta a ragusa, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 139r, (27. 5. 1430.).

⁹³⁵ Magnifico voi uoda li signori nostri di Ragusa ne scripse come li vostri ambascadori venne con grande prompteza et grauamenti in ver di loro per parte vostre lamentadose che noi non seruemo la fede et li iuramenti perche voi vi fidaste di dare in man della signoria di Ragusa lo castello et non ve lo rende, le quali parole siando venute alle nostre orecchie. La nostra mente prese una grande ammirazione et quasi stupefacti a uldire tali parole da uno nostro cordialissimo et intimo amico nel quale auemo posto ferma amista et speranza chiamemo i Dio per testimonio et li homeni del mondo alli quali e manifesto che la comunita di Ragusa non fiando mai fede ne scriptura ne fiandera mai. *Lett. di Lev.*, vol. VIII, ff. 2rv, (9. 12. 1420.); Kurtović 2009: 463.

bi osobna bliskost s ugarsko-hrvatskim kraljem mogla dovesti do favoriziranja pojedinca, neovlaštenog pregovaranja, stjecanja osobnih koristi ili čak izdaje povjerljivih informacija, vijećnici su takvim osobama izričito zabranjivali privatne razgovore s vladarem iza zatvorenih vrata.⁹³⁶ Posebnu je zabrinutost izazivala bliskost Marina de Goçe s Ludovikom I., i to s razlogom. Naime, u jednoj prigodi kralj je povjerljivo pismo s važnim informacijama o vanjskopolitičkim pitanjima uručio upravo „svome prijatelju Marinu“,⁹³⁷ zaobilazeći dubrovačka vijeća, što je izazvalo njihovo negodovanje.⁹³⁸

Valja istaknuti ulogu emocije straha i u ostvarivanju drugog odnosa, onog između dubrovačkog suverena i gradskih vlasti. Vladar je svojim podanicima jamčio zaštitu, dok su mu oni zauzvrat dugovali odanost i vjernu službu. Sve dok kraljevi postupci nisu bili u suprotnosti s ugovornim obvezama, dužnost podanika bila je pokoravati se njegovoj volji. No, ako bi zapovijedi gospodara proturječile važećim obvezama ili vjerskim zakonima, podanici ih nisu bili dužni izvršavati kako ne bi doveli u pitanje opstanak vlastite zajednice, pa i osobno spasenje. U nastojanju da osigura provođenje i onih odluka koje su sadržavale elemente prisile ili nailazile na otpor, vladar je mogao posegnuti za metodom izazivanja straha. Na taj su način *terror* i *timor* u stvarnom političkom prostoru osiguravali kontrolu, sprječavanje pobuna i očuvanje vjerne službe. U tom se smislu mogu tumačiti i kao stabilizirajući, pa čak i „pozitivan“ element u očuvanju društvenog i političkog poretka. Iako je središnja vlast raspolagala sredstvima prisile, njezine odluke nisu mogle biti bezgranično proizvoljne. Kako bi uživale legitimitet i bile učinkovito provedene, morale su biti percipirane kao pravedne. S druge strane, vladar je imao odgovornost prema samom Bogu vladati pravedno, pa je bosanski kralj Stjepan Ostoja, za kojega su vlasti držale da se „nije bojao Boga“, taj propust platio gubitkom trona.⁹³⁹

Prema Sv. Augustinu, jedino „Božanska država“ u potpunosti ostvaruje načela pravednosti i ljubavi, dok je zemaljska politička vlast nužno nesavršena i smještena izvan okvira vječnog spasenja.⁹⁴⁰ Vladari u tim zajednicama, kako Augustin ističe, oslanjaju se na širenje straha, nepravedno raspodjeljujući ka-

⁹³⁶ Janeković Römer 2003: 72, nap. 75.

⁹³⁷ Janeković Römer 2003: 105.

⁹³⁸ *Lett. di Lev.*, vol. II, ff. 20rv, (17. 4. 1361.); *Monumenta Ragusina* III: 71-72.

⁹³⁹ Šišić 2004: 184.

⁹⁴⁰ Schmidt 2015: 114.

zne, nagrade i povlastice. Takvo se postupanje, s jedne strane, može promatrati kao sastavni dio Božjeg plana, u kojem ljudsko trpljenje na zemlji postaje element povijesti spasenja, dok s druge nije dosljedno u službi kršćanskog odgoja i duhovnog napretka podanika. Budući da jednako pogađa i pravedne i grešne, postaje moralno upitno. Unatoč tomu, Sv. Augustin ne odbacuje patnju u potpunosti, nego joj pridaje određenu soteriološku vrijednost. Premda može proizaći iz nepravedne vlasti, istodobno može poslužiti kao sredstvo okajanja grijeha i ublažavanja vječnih kazni. U tom se smislu i nepravedna patnja može uklopiti u širi božanski naum ljudskog spasenja.

Iako je strah bio važan mehanizam održavanja poretka u srednjovjekovnim društvima, kršćanski pisci nisu ga jednoznačno odobravali kao legitimno sredstvo vladanja. Papa Grgur Veliki (590. – 604.) upozorava kako je neprihvatljivo da čovjek zastrašuje drugoga, jer time prisvaja pravo koje pripada isključivo Bogu, uzdižući se u oholosti iznad vlastitih granica.⁹⁴¹ Sličan stav razvidan je u obraćanju vlasti Sigismundu Luksemburškom, u kojem ističu da je „vražja oholost“ potaknula bosanskog kralja Ostoju na pokušaj da grad podvrgne svojoj vlasti. Vijećnici su pritom naglasili kako im je prijetio ratom ako mu se ne pokore, što su protumačili kao čin zastrašivanja.⁹⁴² Na sličan su način reformne pape 11. stoljeća osuđivali svjetovnu vlast koja se temeljila na nasilju, pljački i ubojstvima, smatrajući takvo vladanje moralno neprihvatljivim. Nasuprot tom stavu, u antičkoj se tradiciji strahu pristupalo iz bitno drugačije perspektive. Aleksandrijski teolog Origen u 3. stoljeću strah smatra legitimnim instrumentom u rukama svjetovne vlasti, jer ljude podsjeća na mogućnost onovremenih kazni. U tom je kontekstu strah mogao zadobiti pozitivne konotacije te biti interpretiran ne kao sredstvo represije, već kao poticaj na odustajanje od zla i usmjerenje prema kreposnom životu, čime je zapravo gubio svoje političke konotacije.⁹⁴³

Naposljetku, lojalnost i vjerna služba, kada su proizašli iz slobodne volje, a ne prisile, prijetnji ili straha, predstavljale su moralni ideal kojem se težilo u kasno-srednjovjekovnom razdoblju. Takvo shvaćanje temeljilo se na ideji da istinska vrlina ne može biti nametnuta, već mora biti iskaz slobodne volje, oblikovan prema kršćanskim načelima. Ipak, srednjovjekovni izvori rijetko govore o stra-

⁹⁴¹ Schmidt 2015: 115–116.

⁹⁴² Šišić 2004: 176.

⁹⁴³ Schmidt 2015: 124.

hu kao sredstvu zavođenja reda u širem društvenom smislu. Češće se javlja u kontekstu prisile, koju središnja vlast koristi kako bi obuzdala sukobe i nasilja među utjecajnim velikašima. U tom kontekstu, nasilni čini vladara nisu se tumačili kao izraz osobne ljutnje ili hirovitosti, već kao sredstvo provedbe pravde i uspostave reda u zemlji. Dobar je vladar stoga mogao istodobno biti *terribilis* ('strašan') i *amabilis* ('voljen'). Teror na koji se oslanjao imao je dvojaku funkciju: mogao je učvršćivati tiransku moć i samovolju, ali i služiti kao sredstvo osiguravanja pravde i poticanja moralnog ponašanja podanika. Granica između opravdane uporabe sile i njezine zlouporabe bila je pritom iznimno tanka, ovisna o okolnostima i perspektivi onih koji su određenu povijesnu situaciju vrednovali.

Strah nije bio korišten isključivo kao sredstvo održavanja reda, već i kao manipulativna strategija kojom su vlasti nastojale pridobiti potencijalne saveznike za zajedničke akcije protiv neprijatelja. Vijećnici su 1430. godine nastojali potaknuti osjećaj straha kod bosanskih velikaša poistovjećujući vojvodu Radoslava Pavlovića sa zmijom čiji otrov nije uvijek vidljiv, ali svima prijeti.⁹⁴⁴ Svaki čin neprijateljstva mogao je izazvati emocionalni odgovor straha i anksioznosti, pri čemu te reakcije nisu nužno bile povezane s mržnjom. Emocije u političkoj komunikaciji aktivirale su se ne kako bi pokrenule agresiju, već učvrstile oprez i zaštitu vitalnih interesa zajednice. U tom svijetlu može se shvatiti istup Stjepana Vukčića Kosače koji je 1443. godine prigovarao dubrovačkim vlastima da svako njegovo upućivanje poslanstava onovremenim političkim akterima kod njih izaziva sumnju i nelagodu.

Srednjovjekovni autori raspoznaju i precizno opisuju duboke psihološke perturbacije izazvane prijetnjom ili agresivnim postupcima, pri čemu koriste niz izraza koji prenose intenzitet unutarnjeg nemira. Pojmovi poput *commotus*, *permotus*, *incensus*, *perturbatus* i *perterritus* često se pojavljuju u kontekstu straha koji nastaje u susretu s neposrednom opasnošću, osobito u situacijama kada jedna strana inicira napad.⁹⁴⁵ Istovremeno, strah se prikazuje i kao sredstvo koje ima sposobnost paralizirati neprijatelja. To se posebno očitovalo u situacijama kada je postojala opravdana bojazan od protureakcije moćnih saveznika političkog entiteta protiv kojeg je agresija bila usmjerena. Tako u više navrata mletačke vlasti ističu da se radije suzdržavaju od otvorene konfrontacije s Dubrovnikom, zbog moguće intervencije njihovih zaštitnika, prije svega

⁹⁴⁴ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 112r, (30. 4. 1430.).

⁹⁴⁵ Le Jan 2024: 187.

Osmanlija, koji će protiv Venecije podići „turski bijes“.⁹⁴⁶

Nepovjerenje i sumnja u srednjovjekovnom kontekstu redovito su ukazivali na narušene odnose i moguće prijetnje političkoj stabilnosti. U dubrovačkom diplomatskom diskursu ti su osjećaji posebno dolazili do izražaja u ratnim okolnostima, kada su usko povezani s konceptima vjernosti i povjerenja, temeljnim vrijednostima na kojima je počivala politička suradnja.⁹⁴⁷ U pojedinim dokumentima dubrovački vijećnici ističu da se sumnja, kao izraz nepovjerenja, „rađa u srcu“, no da takvo osjećanje nije dostojno odnosa između „vjernih prijatelja i braće“. Upravo zato savjetuju Hrvoju Vukčiću da takve misli ne zadržava u srcu, jer one ne priliče uzajamnoj odanosti „srčanih prijatelja i braće“.⁹⁴⁸

Odnosi prijateljstva mogli su tijekom vremena postupno oslabiti, gubeći na intenzitetu i čvrstoći uslijed narušenog povjerenja i rastuće sumnje u namjere druge strane. Takve pukotine u međusobnim odnosima nisu nužno dovele do trenutačnog prekida veza, no nerijetko su predstavljale jasan pokazatelj napetosti koje su potencijalno prethodile otvorenom sukobu. Zoran primjer toga jest stav Stjepana Vukčića Kosače uoči izbijanja rata s Dubrovnikom, kada izjavljuje da „više vjeruje jednom svom čovjeku nego desetorici Dubrovčana“.⁹⁴⁹ Dubrovačka reakcija na ovu izjavu bila je prožeta nezadovoljstvom zbog hercegova oslanjanja na neprovjerene informacije i pouzdanje u osobe sumnjive časti i ugleda.⁹⁵⁰ Vlasti pritom naglašavaju kako je krajnji cilj tih osoba stvaranje razdora, odnosno namjerno potkopavanje dotadašnjeg Kosačina prijateljstva s Dubrovnikom.⁹⁵¹

Postupci koji su odstupali od ustaljenih praksi političkog prijateljstva mogli su biti interpretirani kao činovi izdaje ili prikrivene suradnje s neprijateljem.⁹⁵² Emocije tuge, boli i razočaranja posebno su se izražavale u slučajevima kada bi saveznici, bez prethodnog dogovora s vlastima, djelovali suprotno zajedničkim

⁹⁴⁶ Kunčević 2012: 32

⁹⁴⁷ *...de ipsius fidelitate plurimum dubitemus, quia tanquam infidelis male servat fidem.*, *Monumenta Ragusina* II: 284.

⁹⁴⁸ *...non ritenga in lo suo cuor alguna rea volunta ne sospicion contra li soy cordiali amixi et fratelli signori di ragusa*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 20r, (23. 3. 1441.).

⁹⁴⁹ *...che la serenissima vostra haue a dir che piu credeva a uno de li vostri che a X de li nostri*, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 30r, (13. 2. 1450.).

⁹⁵⁰ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, ff. 29r-30v, (13. 2. 1450.).

⁹⁵¹ *Lett. di Lev.*, vol. XV, ff. 36r-37r, (6. 3. 1450.); *Lett. di Lev.*, vol. XV, ff. 38rv, (13. 3. 1450.).

⁹⁵² *Cons. Rog.*, vol. II, f. 13v, (30. 1. 1419.).

interesima.⁹⁵³ Kada bi osobna korist nadjačavala ranije uspostavljene dogovore, savezništva su postajala krhka i podložna iznenadnim promjenama, ovisno o logici trenutne političke koristi, što je posljedično poticalo pojavu osjećaja zabrinutosti, straha i neizvjesnosti. Primjer iz 1452. godine, kada su dubrovački poslanici u Veneciji izrazili duboku uznemirenost i žalost zbog sklapanja saveza između hercega Stjepana Vukčića i Mletačke Republike, pokazuje koliku su emocionalnu težinu nosile takve političke promjene.⁹⁵⁴

S druge strane, mir u dubrovačkom diplomatskom diskursu nije se shvaćao tek kao puka odsutnost oružanog sukoba, već kao politički poželjno stanje koje omogućava stabilnost i sigurnost. Upravo zbog toga mir se poistovjećivao s prijateljstvom: oba su pojma označavala uzajamno povjerenje i odsutnost neposredne ugroze, čime su se stvarali temelji za trajnu suradnju.⁹⁵⁵ U tom kontekstu, mir nije bio samo vanjsko stanje, već i unutarnji osjećaj sigurnosti, koji je s jedne strane poticao koheziju, a s druge bio rezultat balansiranja različitih emocija i političkih interesa.

⁹⁵³ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 121r, (7. 7. 1453.).

⁹⁵⁴ *...prende el nostro regimento dolore et ansieta*, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 108r, (svibanj 1452.).

⁹⁵⁵ *...bona amicitia et pace*, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 60v, (28. 1. 1451.).

VIII.

SIMBOLIČKE POTVRDE

Prijateljstvo, bratstvo i ljubav u političkoj komunikaciji nisu se smatrali tek idealiziranim jezičnim konstruktima i apstraktnim pojmovima, nego su morali biti potvrđeni konkretnim djelima i prepoznatljivim gestama i ritualima.⁹⁵⁶ Suvremena historiografija odbacuje mišljenje da su takvi izrazi bili kurtoazne forme bez dubljeg značenja, naglašavajući da su ti simbolički izrazi predstavljali stvarne instrumente političkog djelovanja.⁹⁵⁷

Termin 'ritual'⁹⁵⁸ nastao je u 19. stoljeću i isprva se odnosio na neracionalne radnje s unaprijed zadanom strukturom.⁹⁵⁹ Danas se tim pojmom označuje gotovo sve i ništa, zbog čega njegova preciznost, a time i primjenjivost kao analitičke kategorije, ostaje predmet rasprava.⁹⁶⁰ Ipak, postoje pokušaji konceptualnog pojašnjenja toga termina,⁹⁶¹ pa ga tako P. Burke definira *kao radnju ili niz radnji koje su kolektivne, ponavljajuće i simbolične*.⁹⁶² Ritual je time obilježen svojom društvenom prirodom, ponavljajućim obrascima i simboličkom referentnom strukturom. Pritom reprezentacija unutar rituala nadilazi puko pokazivanje, funkcionirajući kao sredstvo konstrukcije društvene stvarnosti. Drugim riječima, ritual ne prikazuje svijet onakav kakav jest, već kakav bi trebao biti,⁹⁶³ pri

⁹⁵⁶ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 25v, (7. 1. 1450.).

⁹⁵⁷ Althoff 1997. P. Buc ukazuje na postojanje zamke pretjeranog interpretiranja značenja rituala u srednjem vijeku, Buc 2001.

⁹⁵⁸ Općenito o ritualima vidi: Althoff 1998: 191–210; Althoff 2002: 71–88; Bertelli 2001: 10–34.

⁹⁵⁹ Lukes 1975: 289–308.

⁹⁶⁰ Goody, 1977: 25–35.

⁹⁶¹ Patzold 2014: 349–359.

⁹⁶² Burke 1993: 29.

⁹⁶³ O ritualu kao performativnom činu vidi: Rappaport 1979: 176–197.

čemu se koristi specifičnim simboličkim jezikom.⁹⁶⁴ Ključno za trajnost takve konstruirane stvarnosti, koja ima zadatak povezati „sirove činjenice“ u koherentnu sliku organizacije i funkcioniranja srednjovjekovnog svijeta, jest njezina sposobnost poticanja uspostave ustaljenih društvenih praksi. Internalizacijom društvenih normi određeni obrasci ponašanja postaju prihvaćeni, čime ritualni čin dobiva prepoznatljivo značenje i stabilne konture.⁹⁶⁵

Ritualno uspostavljeno prijateljstvo objedinjuje društvene, političke, pravne, gospodarske, kulturološke i vjerske elemente, koji su međusobno isprepleteni i u stalnoj interakciji. Određene geste u specifičnom okruženju, poput rukovanja, naklona, izmjene darova, objedovanja, dijeljenja prenočišta, zajedničkog jahanja, zagrljaja i poljupca te ceremonijalnih svečanosti, kakve su posjet gradu, vjenčanje, krštenje, iskaz sućuti i viteške igre, služe za potvrđivanje i učvršćivanje političkih veza prijateljstva, istovremeno potičući emocionalnu bliskost među sudionicima.⁹⁶⁶

8.1. Uspostava kontakta

Diplomatski nastup poslanika pred stranim gospodarom započinjao je pozdravom, koji je mogao otkrivati prirodu i intenzitet prijateljskog odnosa između strana u pregovorima.⁹⁶⁷ Prema Eibl-Eibesfeldtu, pozdrav ima ključnu ulogu u osiguravanju ustaljenog odvijanja društvenih odnosa.⁹⁶⁸ Pri uspostavi inicijalnog kontakta, rukovanje se smatralo uobičajenim oblikom tjelesne interakcije. U svojem najopćenitijem smislu, ono se može definirati kao gesta kojom se simbolički uspostavlja, potvrđuje ili prekida odnos.⁹⁶⁹ Dok definicija geste kao pokreta tijela, temeljena na kasnoantičkim retoričkim teorijama, ne ističe važnost nijednog dijela tijela u odnosu na drugi, praksa pokazuje da su upravo pokreti ruku i prstiju bili najdetaljnije opisivani u srednjovjekovnim izvorima, što potvrđuje njihov poseban status i simbolički značaj unutar ko-

⁹⁶⁴ O ritualnom jeziku vidi: Koziol 1999: 110; Jaeger 1999b: 23; Chettye 2001: 198, 233.

⁹⁶⁵ O suodnosu rituala i društvenog poretka vidi: Hermanson 1015: 1–42.

⁹⁶⁶ Rappaport 1999: 53.

⁹⁶⁷ *...salutato per nostra parte come amico nostro, Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 115v, (28. 10. 1432.).

⁹⁶⁸ Eibl-Eibesfeldt 1993: 194.

⁹⁶⁹ Schiffirin 1974: 194–199.

munikacijskog čina.⁹⁷⁰

Praksa rukovanja u suvremenom društvu toliko je duboko ukorijenjena u društvene obrasce ponašanja da rijetko postoji potreba ili uopće mogućnost za dodatnom interpretacijom toga čina.⁹⁷¹ Rukovanje je nekada, baš kao i danas, jedan od najrasprostranjenijih oblika uspostave komunikacije, pri čemu postoje određene razlike u njegovoj izvedbi. Iako ne postoje strogo propisana pravila koja definiraju način izvođenja te geste, na temelju faktora poput jačine stiska, temperature ruke ili njezine vlažnosti stvaramo dojam o osobi koja izvodi tu radnju.⁹⁷² Ipak, za srednjovjekovne primjere rukovanja takvi detaljni podatci izostaju. Međutim, ta uobičajena pozdravna gesta dramatično mijenja svoj značaj u situacijama kada jedna strana odbije pružiti ruku. Suprotno pristojnom obliku uspostave komunikacije, odbijanje rukovanja često se doživljava kao jasan izraz odbacivanja, uvrede ili sukoba. Ukratko, rukovanje se kao dio protokolarnog čina diplomatskog pozdrava percipira „neutralno“, jer ne ukazuje na posebnu bliskost među sudionicima, dok odbijanje sudjelovanja u izvođenju te geste nosi negativnu poruku, kako u suvremenom tako i u srednjovjekovnom društvu. Kada je tijekom prvog diplomatskog susreta Stjepan Vukčić Kosača odbio pružiti ruku konavoskom knezu u dubrovačkoj službi, prekršio je očekivani protokol i izazvao napetosti. Herceg je svoje postupanje opravdao tvrdnjom da je sugovornikova ruka „okrvavljena“, aludirajući na prethodno nasilno postupanje toga kneza prema jednom čovjeku u njegovoj službi. Tom je gestom izrazio nezadovoljstvo i neslaganje s ponašanjem sugovornika, ali i najavio moguće daljnje pogoršanje odnosa prema dubrovačkim vlastima.⁹⁷³

Osim što je služila kao sredstvo pozdrava, ruka je imala važnu ulogu i u izvođenju drugih gesta koje su pridonosile uspostavi prijateljskih odnosa ili, pak, signalizirale njihov izostanak. Ruke su se sklapale u molitvi za prijatelja, vladara, dobročinitelja, prekid sukoba ili kao znak traženja zaštite i milosti podčinjenoga prema svome gospodararu. U širem interpretacijskom okviru, molitvu je

⁹⁷⁰ Schmitt 1990: 35, 46–49.

⁹⁷¹ Hall & Spencer-Hall 1983: 253.

⁹⁷² Schiffrin 1974: 192; Hall & Spencer-Hall 1983: 253–256.

⁹⁷³ *...et habiando sentido... a lo incontro vostro, la serenissima vostra non se volse salutar cum el conte nostro, digando che haueua anchora le man insanguinate in lo sangue del vostro zentilomo..., Lett. di Lev., vol. XIV, f. 29r, (13. 2. 1450.).*

moguće interpretirati kao oblik uzdarja,⁹⁷⁴ što potvrđuje primjer iz 17. stoljeća kada su dubrovačke vlasti, unatoč islamskoj vjeroispovijesti Derviš-paše, izražavale želju da „mole Boga za njegovu sreću“, jer im je pružio niz usluga i time iskazao naklonost.⁹⁷⁵ Držanje za ruke u trenutcima smrti ili pomirenja nosilo je duboko simboličko značenje, potvrđujući bliskost i zajedništvo. Budući da ruka može nositi oružje,⁹⁷⁶ njezino pružanje gestom rukovanja potvrđivalo je stvarne miroljubive namjere. Suprotno tomu, u kontekstu neprijateljstva ista ta ruka mogla je postati instrument nasilja, korišten za nanošenje ozljeda ili oduzimanje života.⁹⁷⁷ Izraz „biti u rukama nekoga“ označavao je zarobljavanje, što jasno ukazuje na stanje sukoba i podređenosti.⁹⁷⁸

Pozdravni ritual sačinjavala je i verbalna komponenta. Poput uskraćivanja stiska ruke, odsutnost verbalnog pozdrava mogla je signalizirati narušene odnose te poslužiti kao uvod u prekid diplomatske komunikacije ili otvoreni sukob.⁹⁷⁹ Pozdravni govor uključivao je oslovljavanje sugovornika titulom koja je odražavala njegovu poziciju u trenutnoj hijerarhiji moći.⁹⁸⁰ Suprotno tomu, pogrešno tituliranje ili svjesno uskraćivanje naslova moglo je biti protumačeno kao namjerna uvreda i znak političkog neprijateljstva. To potvrđuje primjer Stjepana Vukčića kojemu je, zbog oružanog sukoba s Dubrovnikom, bila uskra-

⁹⁷⁴ Haseldine 1999b: 251.

⁹⁷⁵ Miović 2018: 181.

⁹⁷⁶ *...venerunt predicti de dictis locis in magna quantitate et armata manu*, DAD, *Lamenta de foris* (dalje: *Lam. de foris*), ser. 21.2, vol. IV, f. 33r, (24. 7. 1419.); *Eo quia dicti accusati violenter et manu armata*, *Lam. de foris*, vol. IV, f. 317r, (28. 9. 1421.).

⁹⁷⁷ *...dicens quod in plateis comunis percussit me cum uno pugno in facie et posuit manum ad cordam et volluit me percutere*, DAD, *Lamenta de intus* (dalje: *Lam. de intus*), ser. 21.1, vol. I, f. 197v, (1. 8. 1406.).

⁹⁷⁸ *...dictam terram cum castro, pertinentiis et iuribus suis sub nostro dominio acceptare, ne iret ad manus aliorum contra velle suum*, Ljubić 1886: 165.

⁹⁷⁹ *...come per loro catuui segni ben si pottua iudicio far i quali ariuando alla presentia del regimento come sempre fo costumato in zascuna parte et per zascuno signor et baron nullo saluto*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 111r, (30. 4. 1430.); *...che esso voiuoda radossauo nouamente abiando mandato ambassadori suoi a ragusa come noue auanie bene per segui et effetto dimonstratiue dil suo mal animo perche ariuando essi ambaxadori alla presentia dessa mia signoria come sempre fo costumato in zascuna parte et per zascuno signor et baron nullo saluto*, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 113v, (30. 4. 1430.).

⁹⁸⁰ Babić 1960: 12. O titulama vidi: Mihaljčić 2011: 88–202; O dodjeljivanju počasti plemstva kao zaloga u diplomatskim odnosima sa zaleđem vidi: Janeković Römer 1999b: 238–239.

ćena plemićka titula.⁹⁸¹ U nastavku ritualnog dijela nastupa poslanika bilo je uobičajeno isticanje zasluga i vrlina domaćina, kao i dosadašnjeg prijateljskog odnosa s Dubrovnikom. Pri tome je svoje stalno mjesto našao poziv domaćinu da posjeti grad, koji se simbolički poistovjećivao s njegovim domom, čije interese treba štiti i promicati.⁹⁸² Izostanak toga poziva, kao što pokazuje primjer iz 1445. godine, kada je odlučeno da se Stjepanu Vukčiću on uskrati, jasno je upućivao na krizu u međusobnim odnosima.⁹⁸³ Očekivana ritualna forma uvodnog obraćanja imala je za cilj uspostavu ozračja međusobne naklonjenosti i povjerenja, pri čemu se nastojala izazvati emocionalna reakcija sugovornika.⁹⁸⁴ U isto vrijeme, dubrovačke su vlasti izražavale radost i zahvalnost kada bi primile pozdrave drugih, primjerice Petra i Matka Talovca, koje su oslovljavale kao „svoju braću“.⁹⁸⁵

Drugi dio govora poslanika bio je obilježen uporabom „domaćinskih riječi, ispunjenih ljubavlju“, što je ukazivalo na međusobno poznavanje i naklonjenost sugovornika.⁹⁸⁶ Razgovori koji su uslijedili nakon pozdravnog dijela nastupa često su opisivani kao „poznati“, „domaći“ i „bliski“, što je već u klasičnim tekstovima prepoznato kao znak iskrenog prijateljstva i povjerenja u političkoj komunikaciji.⁹⁸⁷ Poslanici su pritom imali naputak koristiti „prijateljske i bratske riječi“ (*amigeuole et fraterne parole*), čime su dodatno učvršćivali postojeće odnose.⁹⁸⁸

⁹⁸¹ Ragnina 1883: 61; Janeković Römer 1999b: 238–239.

⁹⁸² Šoštarić 2021a: 152.

⁹⁸³ *Cons. Rog.*, vol. IX, f. 112r, (26. 1. 1445.).

⁹⁸⁴ Murphy 1974: 207.

⁹⁸⁵ *Serenissima di Ragusa com mazor grandio leticia humana et amoreuolmente ringratio al salute fato per parte la maiesta vostra et del detto vostro fratello ban Petan... tuti li vostri cordialissimi fratelli signori de Ragusa*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 23v, (travanj 1441.).

⁹⁸⁶ *...et voi per bello modo et parole de domesticheza e da amore li direte per parte nostra come li acetamo alla conpaternita la qual la oferessimo altre uolte.*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 130r, (17. 1. 1433.).

⁹⁸⁷ Althoff 1999: 96.

⁹⁸⁸ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 156v, (31. 7. 1433.).

8.2. Darivanje

Simbolički jezik darivanja omogućavao je cirkulaciju luksuznih dobara koja su služila kao sredstvo potvrđivanja prijateljskih odnosa.⁹⁸⁹ Istovremeno, darivanje je imalo ulogu komunikacijskog kanala za odašiljanje neverbalnih poruka o hijerarhijskim odnosima i moći sudionika uključenih u taj ritualni čin.⁹⁹⁰ Povjesničari srednjeg vijeka snažno su bili pod utjecajem Maussove teorije dara, koja se temelji na konceptu trostruke obveze: davanja, primanja i uzvratanja.⁹⁹¹ Međutim, kasnija tumačenja toga modela izazvala su brojne kritike, osobito u pogledu obveze uzvratanja.⁹⁹² A. Testarta ističe razliku između darivanja koje proizlazi iz slobodne volje i onoga koje je rezultat ugovorne obveze.⁹⁹³ Dar označava bezuvjetnu razmjenu koja stvara pozitivnu asimetriju između darivatelja i primatelja, a upravo ta razlika postaje temelj za potraživanje usluga, ustupka, pomoći ili posredovanja. Prilikom predaje sokolova napuljskom vicekralju 1700. godine, odmah je zatražena dozvola za izvoz žitarica i ulja, koji su bili neophodni gradu.⁹⁹⁴ Za ranija razdoblja I. Mitić ističe da je darivanje ptica napuljskom vice-kralju bilo znak poštovanja i odanosti španjolskoj kruni, ali tek nakon što je Ferdinand II. potvrdio sve prethodne privilegije Dubrovniku.⁹⁹⁵

Značenje termina *munus* ('dar') temelji se na ideji obveze. Prihvatanjem *munusa*, pojedinac preuzima odgovornost da ispuni svoju dužnost, što može uključivati dodjelu materijalnih beneficija, pružanje usluga, izdavanje privilegija, organizaciju svečanosti, pa čak i priređivanje igara.⁹⁹⁶ Takva je obveza istovremeno nosila i „simbolički kapital“, jer je vrijednost primljenog dara proporcionalna časti koja diferencira položaj pojedinca. Što je dužnost koju je obnašao bila viša, to je dar bio vrjedniji u materijalnom, simboličkom i emocionalnom smislu. Pojam *munus* time obuhvaća dvostruku dimenziju: s jedne strane označava dužnost koja uzdiže onoga koji je izvršava, a s druge strane uključuje

⁹⁸⁹ *Cons. Rog.*, vol. IV, f. 224v, (25. 8. 1430.).

⁹⁹⁰ Šoštarić 2025: 75–92.

⁹⁹¹ Mauss 1966: 35.

⁹⁹² Le Jan 2024: 71.

⁹⁹³ Testart 2007: 106–107.

⁹⁹⁴ Mitić 1978: 119.

⁹⁹⁵ Mitić 1978: 118.

⁹⁹⁶ Le Jan 2024: 75.

razmjenu koja nosi društveno priznanje. Iz te semantičke jezgre izvedeni su pojmovi poput *com-munis* i *com-munitas*, koji označavaju one koji zajednički sudjeluju u izvršenju obveza (*munera*).⁹⁹⁷ Biti članom određene zajednice stoga znači sudjelovati u kolektivnim obvezama, s jednakim pravom na primanje darova i usluga, ali i s pripadajućim odgovornostima.

U niže hijerarhiziranim društvima darivanje je prvenstveno stvaralo emocionalnu ovisnost primatelja o darivatelju, dok se razvojem društvene diferencijacije dar sve više usmjeravao na razmjenu dobara koja potvrđuje postojeće hijerarhijske odnose. Pritom su vladari darivali svoje podložnike ne samo iz velikodušnosti već kako bi zauzvrat osigurali njihovu potporu, odanost, usluge i vjernu službu. Međutim, kako je pokazala V. Miović, nakon što se Dubrovnik našao u okruženju nevjernika, vlasti su iskazivale veću darežljivost hercegovačkom sandžakbegu nego bosanskom beglerbegu, iako je potonji uživao viši status unutar hijerarhije Osmanskog Carstva.⁹⁹⁸ Takvo postupanje, iako na prvi pogled iznenađujuće, zapravo ukazuje na to da su fizička blizina i pragmatični interesi igrali važniju ulogu od službenog statusa, jer su omogućavali učinkovitije ostvarivanje molbi i dobivanje željenih ustupaka.

Nasuprot tomu, ugovorna razmjena stvarala je simetrične odnose temeljene na pružanju i primanju približno jednakih obveza, što je omogućavalo povezivanje međusobno udaljenih struktura unutar hijerarhijskog sustava, sazdanog od velikog broja individua. Iako oba tipa odnosa supostoje u svim društvima, ona manje hijerarhizirana bila su sklonija darivanju i pljački kao temeljnim oblicima razmjene, dok je u snažnije raslojenim društvima prevladavala razmjena zasnovana na ugovoru i reciprocitetu.⁹⁹⁹ Premda se smatralo da mržnja potiče na prisvajanje i uništavanje imovine te oduzimanje života, a prijateljstvo na darivanje, i dar i njegova suprotnost, pljačka, mogli su biti slobodni činovi koji ne nameću pravne obveze uzvrata. Ipak, u kasnosrednjovjekovnoj dubrovačkoj diplomatskoj praksi dar je funkcionirao kao nepisano pravilo čiji je izostanak shvaćen kao uvreda, pa i uvod u mogući sukob, dok, s druge strane, nanošenje štete zahtijeva reparaciju troškova.

Vrijednost predmeta nije bila određena isključivo njihovim materijalnim svojstvima, već i zakonima ponude i potražnje te poznavanjem ukusa primatelja.

⁹⁹⁷ Le Jan 2024: 75.

⁹⁹⁸ Miović Perić 2020: 128.

⁹⁹⁹ Le Jan 2024: 73.

Neki darovi držani su vrijednijim od običnih stvari jer se vjerovalo da utjelovljuju identitete svojih prethodnih vlasnika, postajući gotovo „oživljeni“ simboli međuljudskih odnosa, koji brišu granice između „stvari i osjećaja“, „prirode i kulture“,¹⁰⁰⁰ Pritom je A. Weiner¹⁰⁰¹ iznijela važne ispravke Maussova okvira, istaknuvši kako određena dobra ne cirkuliraju, već se zadržavaju. U tu skupinu darova ubrajaju se relikvije, predmeti prožeti sakralnim značenjem i natprirodnim moćima. Nakon bitke kod Nikopolja, Sigismund Luksemburški našao se u Dubrovniku gdje je primio čudotvornu i cijenjenu relikviju Isusove pelenice.¹⁰⁰² Taj dar uspostavio je trajnu vezu između darivatelja i primatelja, služeći kao „objekt sjećanja“. U znak uzdarja za iskazano gostoprimstvo i poklon, kralj je dubrovačkog kneza Marina Šimunovog de Restija darovao zlatnom ogrlicom, mačem i srebrnim mamuzama, pri čemu mu je dodijelio naslov viteza zlatne mamuze te odredio da ta viteška čast bude nasljedna unutar kneževske službe.¹⁰⁰³ Zanimljivo je da su neki od dubrovačkih knezova nastavili nositi taj viteški naslov i po prestanku mandata, jer su stekli vladarevo povjerenje i istakli se posebnim zaslugama.¹⁰⁰⁴

Pokloni su nerijetko bili vrijedni i raritetni predmeti te su služili kao sredstva iskazivanja časti i potvrde položaja darivatelja i primatelja. U tu skupinu ubrajaju se luksuzne tkanine i predmeti od plemenitih metala, osobito srebra, koji su često bili pozlačeni.¹⁰⁰⁵ Istovjetni darovi upućivani su uglednicima na Istoku i Zapadu, čime se potvrđivao dijeljeni ukus među kulturološki i religijski različitim zajednicama.¹⁰⁰⁶ Posebno osjetljivo pitanje predstavljalo je darivanje novca. Stalno obilježje dubrovačke diplomacije bilo je nastojanje da se darom iskaže „ljubav i dobrohotnost“ prema primatelju,¹⁰⁰⁷ pri čemu se pazilo da poklon ne

¹⁰⁰⁰ Le Jan 2024: 76.

¹⁰⁰¹ Weiner 1992.

¹⁰⁰² Resti 1893: 760; Janeković Römer 1999b: 315.

¹⁰⁰³ De Diversis 2001: 72; *Test. Not.*, vol. X, f. 66v, (5. 1. 1417.); *Div. Canc.*, vol. XLI, f. 62v, (29. 6. 1419.); *Lett. di Lev.*, vol. VIII, f. 148v, (11.3.1423.); *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 91v, (4. 12. 1428.); Stojanović 1929: 300, 562.

¹⁰⁰⁴ Primjerice, Pasko de Resti (1363. – 1438.), Filipović 2024: 40–42.

¹⁰⁰⁵ Šoštarić 2021b: 81–90.

¹⁰⁰⁶ Šoštarić 2025: 75–92.

¹⁰⁰⁷ ...*come cum vui haueti certi doni li quali la nostra signoria in acto de amor et benevolentia la manda a presenter*, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 25v, (7. 1. 1450.); *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 62v, (bez datuma); ...*non guardando la paruita del dono alo cordial amor et benevolentia porta dela vostra signoria*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 228v, (24. 2. 1447.); *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 62v, (1451.).

bude tumačen kao trajna obveza ili dug.¹⁰⁰⁸ Kako bi se na leksičkoj razini izbjeglo poistovjećivanje diplomatskog poklona s obveznim nametom Visokoj Porti, u ugovoru iz 1442. godine, kao i u nizu kasnijih dokumenata sve do kasnih 1460-ih, taj se poklon ne naziva 'haračem', već 'darom' (*donum*) ili 'počašču' (*honor*).¹⁰⁰⁹

Iako su dubrovačke vlasti nastojale prikladno darivati osmanske dužnosnike,¹⁰¹⁰ ako bi darovi bili procijenjeni kao nedostatni ili ne bi stigli na vrijeme, to je moglo izazvati ozbiljne posljedice.¹⁰¹¹ Poznat je slučaj dragomana Kasima koji je ostao uvrijeđen skromnim dubrovačkim poklonom zbog čega „svoje srce nije mogao smiriti“.¹⁰¹² U takvim situacijama reakcije primatelja nisu se ograničavale samo na verbalne proteste i iskaze nezadovoljstva, već su mogle uključivati prekid trgovinskih odnosa ili čak zatočenje poslanika koji je došao praznih ruku.¹⁰¹³

8.3. Ceremonijalne svečanosti

Snažan ceremonijalni izraz potvrde prijateljstva predstavljale su svečanosti poput posjeta gradu, obreda vjenčanja, krštenja, ali i iskaza sućuti povodom smrti te viteških igara. U nastavku poglavlja posvetit će im se veća pozornost redoslijedom kojim su maločas pobrojani.

Kao što je ranije istaknuto, sastavni dio verbalnog nastupa poslanika bio je poziv njegovu domaćinu da posjeti Dubrovnik, čime se otvarala mogućnost daljnjeg učvršćivanja postojećih veza političkog prijateljstva. U samom pozivu isticalo se da on dolazi „od braće i prijatelja“,¹⁰¹⁴ a mogao je biti dodatno osna-

¹⁰⁰⁸ Za odnos prema španjolskoj kruni vidi: Mitić 1978: 131–132, a prema Osmanskom Carstvu, Miović 2003: 10.

¹⁰⁰⁹ Božić 1952: 91–92.

¹⁰¹⁰ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 215v, (13. 9. 1430.).

¹⁰¹¹ Miović Perić 2000: 139, 152, 160–161.

¹⁰¹² Miović 2020: 15.

¹⁰¹³ Miović Perić 2000: 139.

¹⁰¹⁴ *...a vegnir a veder Ragusa casa sua et quella casa cheli suo fratelli et amici zentilhomini de Ragusa anno aparichiato ala sua signoria li quali molto son desiderosi de veder la sua signoria, e com quelle altre belle et honereuole parole che vi pavera pur dandoli ad intendere che com buon at allegro core siamo contentissimi della sua vegnuta.*, *Lett. di Lev.*, vol. IX, ff. 95rv, (10. 1. 1426.); *Cons. Rog.*, vol. III, f. 276v, (8. 1. 1426.); *Cons. Rog.*, vol. III, f. 279r, (9. 1. 1426.); Kurtović 2009: 269, nap. 952; *Cons. Maius*, vol. III, f. 101v, (8. 1. 1426.).

žen emocionalnom komponentom, naglašavajući da bi dolazak visokog gosta vlasteli donio „veliku utjehu i radost“.¹⁰¹⁵ Poziv, međutim, nije bio ograničen samo na muškarce, već je mogao uključivati i istaknute žene, što su vlasti ocijenile kao „još veći znak“ njihove „prisnosti i ljubavi“ (*per magior segno de domestegeza e d' amor*).¹⁰¹⁶ Svaki takav dolazak razmatran je pojedinačno, jer iako je predstavljao iskaz počasti i potvrde prijateljstva, istodobno je mogao nositi sigurnosne rizike, osobito kada je riječ o slavenskim velikašima.¹⁰¹⁷ Premda je posjet stranog dostojanstvenika pružao priliku za intimnije povezivanje, takve su situacije otvarale prostor i za sumnje u moguće prevrate ili iznenadne prijetnje, zbog čega su gradske vlasti pojačavale nadzor i sigurnosne mjere. Tako je, primjerice, prilikom posjeta Sandalja Hranića Dubrovniku na ključnim položajima bilo raspoređeno oko pet stotina naoružanih stražara iz gradske okolice.¹⁰¹⁸

Iskazivanje časti tijekom boravka u gradu ogledalo se u pažljivo odabranom smještaju, primjerenom statusu i važnosti gosta. Najuglednijim posjetiteljima dodjeljivane su najreprezentativnije građevine, poput Sandaljeve¹⁰¹⁹ i nadbiskupske palače,¹⁰²⁰ pa čak i samog Kneževa dvora,¹⁰²¹ u kojem je, kao izraz iznimne počasti, boravio i srpski despot.¹⁰²² Posjetitelji koji su se zatekli u Dubrovniku tijekom značajnih proslava mogli su biti dodatno počašćeni sudjelovanjem u ritualnim svečanostima. Tako je vojvoda Sandalj Hranić, tijekom procesije u

¹⁰¹⁵ *Et per la risposta che ve a facto Sandagl acceptando alo in vito de venir a Ragusa quando li sera in destro, ve dicemo che ogni volta che voi serete a ragionar con lui di queste faccende confortatelo replicandoli che li piazza de venir a Ragusa casa sua, perche alli zentilomeni de Ragusa sara grandissima consolatione e piacer che la sua vegnuta sia el piu presto si puo. Pero sempre el confortate al venir presto con quante piu belle et amoreuoli parole parite., Lett. di Lev., vol. VIII, f. 134v, (30. 11. 1422.).*

¹⁰¹⁶ *Ma se la fosse largo da nuy in altro logo et voi pregato lo signor che se degni che la sua magnifica dona vegna con luy per piu suo e nostro contentamento e per magior segno de domestegeza e d' amor... Lett. di Lev., vol. IX, 95rv, (10. 1. 1426.); Cons. Rog., vol. III, f. 276v, (8. 1. 1426.); Cons. Rog., vol. III, f. 279r, (9. 1. 1426.); ...e com quelle altre belle et honereuole parole che vi parera pur dandoli ad intendere che com buon et allegro core siamo contentissimi della sua vegnuta., Lett. di Lev., vol. X, f. 96r, (19. 7. 1428.).*

¹⁰¹⁷ *Ref., vol. XXXII, f. 132r, (29. 12. 1402.); Cons. Maius, vol. III, f. 101v, (5. 1. 1426.); Cons. Maius, vol. III, f. 125v, (12. 9. 1426.).*

¹⁰¹⁸ Janeković Römer 1999b: 317.

¹⁰¹⁹ Fisković 1947: 150.

¹⁰²⁰ Razzi 1595: 157, 162.

¹⁰²¹ Nedjeljković 1964: 510–511; Ibler 2001:128–129; Janeković Römer 1999b: 316–320.

¹⁰²² *Cons. Minus, vol. IV, f. 29v, (15. 8. 1426.); Cons. Minus, vol. IV, f. 32r, (25. 8. 1426.); Cons. Minus, vol. IV, f. 34r, (12. 9. 1426.).*

čas gradskog zaštitnika Sv. Vlaha, zauzeo počasno mjesto s desne strane kneza, a ako bi to poželio, mogla mu je biti dodijeljena i uloga jednog od četvorice nositelja relikvija.¹⁰²³ Zajedničko provedeno vrijeme prijatelji su koristili kako bi iskazivali međusobnu naklonost i „ljubav“.¹⁰²⁴ Pri tome je zajedničko objedovanje, redovito priređivano u sklopu službenih posjeta uglednih gostiju gradu, predstavljalo jedan od važnijih načina povezivanja. Glede posjete srpskog despota Đurđa Brankovića, gradske su vlasti izvijestile: „primismo ga kao prijatelja u naš grad i počastismo ga.“¹⁰²⁵ Konavoski knez bio je obvezan objedovati zajedno sa svojim gostom,¹⁰²⁶ pri čemu je poseban vid zbližavanja činilo noćenje u istoj kući.¹⁰²⁷ U europskoj praksi poznati su primjeri dijeljenja iste postelje, među kojima se osobito izdvaja onaj Rikarda Lavljeg Srca i Filipa II. Augusta. Povjesničari pritom naglašavaju da taj čin ne treba tumačiti kao izraz homoseksualnosti, već kao znak posebnog povjerenja i političkog prijateljstva.¹⁰²⁸ Prema zapisima kroničara, engleski i francuski kralj svakodnevno su zajedno objedovali, dok je u Dubrovniku praksa zajedničkog blagovanja imala ograničen značaj, pri čemu se svjesno izbjegavalo razvijanje prisnijih odnosa konzumacijom hrane i pića. Gradske vlasti nisu uvijek blagonaklono gledale na kontakte vlastele i njihovih prijatelja koji su ih posjećivali u utvrđi Sokol, pa su se pojedini službenici kažnjavali ako bi ih ondje ugostili.¹⁰²⁹ Strancima, osobito onima izvan kruga vladajuće elite, svjesno se uskraćivala mogućnost sudjelovanja u bilo čemu što bi nadilazilo strogi okvir službenog protokola. Takva je praksa bila dodatno zakonski regulirana: knez je, ako bi ga gostujući dužnosnik pozvao na neformalno druženje, bio dužan odbiti poziv, pozivajući se na bolest.¹⁰³⁰ Time se nastojalo zadržati strogu distancu između gradske vlasti i pojedinih uzvanika, čime se onemogućavalo uspostavljanje izraženije bliskosti koja bi mogla narušiti ustaljeni poredak u ko-

¹⁰²³ Janeković Römer 1999b: 317; Resti 1893: 230; Tadić 1939: 42, 44–45, 114–117.

¹⁰²⁴ *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 179r, (18. 4. 1440.); *Et fareteli bona compagna amorizandoue con luy tuta via qunato sapereti et segondo et dio ve a dotato*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 228v, (24. 2. 1447.).

¹⁰²⁵ Foretić 1980: 204.

¹⁰²⁶ *...siamo contenti che possiati andar a manzar con luy.*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 228v, (24. 2. 1447.); *Lett. di Lev.*, vol. XIV, ff. 62v–63r, (1451).

¹⁰²⁷ *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 228v, (24. 2. 1447.); *...esser a caxa nel contado et non dormir fora de caxa*, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 63r, (1451).

¹⁰²⁸ Jaeger 1999b: 11–15.

¹⁰²⁹ *Cons. Rog.*, vol. XI, f. 125v, (5. 11. 1449.); *Cons. Rog.*, vol. XVIII, f. 188r, (22. 7. 1465.).

¹⁰³⁰ Lonza 2009: 201.

jem je svatko znao svoje mjesto i dužnosti. Slična je praksa potvrđena i u slučaju žena: 1446. godine, prigodom posjete Jelene Paleolog Dubrovniku, određeno da za zajedničkim stolom s njom mogu sjediti isključivo članovi odbora za njezin doček, dok je knezu to bilo dopušteno samo u jednoj zgodi.¹⁰³¹ Dijeljenje hrane i pića tako je istovremeno služilo za javnu potvrdu pojedinčeva položaja i značaja, ali i za uspostavu te kontrolu granica političkog prijateljstva.

Primitak određenih gostiju, osobito osmanskih predstavnika, mogao je izazvati reakciju treće strane. Vodstvo grada opravdavalo se kako to nije odraz njihove volje, već političke nužnosti, nastojeći tako ublažiti kritike.¹⁰³² Problem su mogli pričinjati i sami dubrovački građani, među kojima svi nisu bili prijateljski raspoloženi prema tim posjetiteljima, zbog čega su im gradske vlasti branile da im se izravno obraćaju.¹⁰³³ Ti primjeri potvrđuju kako su ceremonijalne svečanosti ugošćavanja bile važno strateško oruđe, kojim se nastojalo naći ravnotežu između javnog iskaza prijateljstva i skrivenih interesa, pri čemu su dodatnu opasnost predstavljale moguće neželjene reakcije drugih političkih aktera.

Posjet Dubrovniku imao je značajnu simboličku vrijednost te je često ostajao upamćen kao važan događaj iz povijesti grada koji se godinama kasnije prizivao u političkoj komunikaciji, jer je nosio značajan „simbolički kapital“, proizašao iz kolektivnog sjećanja (*memoria*).¹⁰³⁴ Za održavanje odnosa političkog prijateljstva bilo je ključno da praksu posjećivanja grada nastave i naredni naraštaji. Nakon smrti vojvode Sandalja, vlasti su podsjetile Stjepana Vukčića da je njegov stric pohodio svoju „dragu i ljubljenu braću i prijatelje“. Uputile su mu poziv da učini isto, čime bi javno, pred prijateljima i protivnicima, potvrdili međusobnu „dobrohotnost i ljubav“.¹⁰³⁵ Dok je posjet gradu predstavljao jav-

¹⁰³¹ Tadić 1939: 92.

¹⁰³² *Lett. di Lev.*, vol. X, ff. 199v-200r, (29. 9. 1430.).

¹⁰³³ Božić 1952: 52; Janeković Römer 1999b: 319.

¹⁰³⁴ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 96v, (19. 7. 1428.); ...*la signoria nostra ha deliberato far per piu honore del detto conte vlatcho zoe azo chel possa intrar nella citta nostra per la via di mar, et per quella porta per la qual altri signori como e la bona memoria a voiuoda sandagl el signor despoto conte vladissauo suo fratello, Lett. di Lev.*, vol. XVI, f. 183r, (27. 9. 1455.).

¹⁰³⁵ ...*de la signoria vostra vi prega per quello cordial amor carita e beneuolentia vi porta e sempre a portato a casa vostra... e visitar ragusa casa et albergo vostro... e li amorozandoue con li vostri cari et dilecti amixi et fratelli zentilomeni di ragusa, Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 183r, (30. 4. 1440.); ...*che a dio e al mondo et ali amixi et inimixi sia manifesto et sperimentato lo vostro amor e zelo di beneuolentia che sempre la signoria di Ragusa senza alguna violation vi aportato et porta... Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 15v, (bez datuma).

nu potvrdu bliskosti i prijateljstva, njegov izostanak mogao se protumačiti kao znak narušavanja odnosa, pa čak i nagovještaj mogućeg sukoba. Takav razvoj događaja potvrdio se u slučaju Stjepana Vukčića, koji je, već pri prvim znacima napetosti, odlučio ostati u Dračevici umjesto da dođe u Dubrovnik.¹⁰³⁶

Osim posjete gradu, i druge ceremonijalne svečanosti, među kojima se ističe sklapanje bračnih savezništava, služile su kao vidljivi znak obnove, potvrde ili osnaživanja prijateljskih veza. U dubrovačkim se vrelima navodi kako je „prijateljstvo i bratstvo“ ugarskog i bosanskog kralja, Sigismunda Luksemburškog i Tvrtka II., učvršćeno bračnom vezom, u kojoj i sami sudjeluju, jer prisustvuju slavlju i dijele radost svojih prijatelja.¹⁰³⁷ Svečanosti su bile popraćene glazbom, koja je pridonosila stvaranju veselog ozračja i međusobnom zbližavanju. Povodom vjenčanja Tvrtka II., dubrovačke su vlasti poslale dva frulaša,¹⁰³⁸ dok su s druge strane i same primale zabavljače, svirače i frulaše koje su im odašiljali velikaši iz zaleđa¹⁰³⁹ i bosanski kralj.¹⁰⁴⁰

Sklapanje bračnih saveza moglo je označavati čin pomirenja i završetka sukoba te uspostavu novih savezništva. Takav primjer predstavlja slabo poznati brak sklopljen 1447. godine između kuće srpskog despota i Stjepana Vukčića, zamišljen kao simbol prelaska iz neprijateljstva u prijateljstvo. Međutim, taj je savez imao skandalozan kraj, jer je završio vraćanjem nevjeste njezinoj obitelji, čime se pokazala ograničena učinkovitost bračnih veza kao sredstva političkog pomirenja.¹⁰⁴¹ Za istu tu svrhu trebalo je poslužiti vjenčanje Stjepanove kćeri Katarine s bosanskim kraljem Tomašom, održano 1446. godine u Milodražu. Bez obzira na prethodna neprijateljstva, Stjepan i Tomaš tada su javno iskazali međusobnu „ljubav i počast“, čime je njihov odnos formalno obnovljen.¹⁰⁴² Ipak, činu pomirenja nisu se željeli odazvati svi bosanski velikaši, među njima

¹⁰³⁶ *Cons. Rog.*, vol. VII, ff. 150r-152r, (19. 4. 1440.); Tadić 1939: 119–132.

¹⁰³⁷ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 87v, (15. 5. 1428.).

¹⁰³⁸ *Cons. Maius*, vol. III, f. 219r, (23. 7. 1428.); Dedić 2023: 144–145.

¹⁰³⁹ *Cons. Maius*, vol. IV, f. 125r, (6. 2. 1431.).

¹⁰⁴⁰ *Cons. Maius*, vol. IV, ff. 135v-136r, (9. 5. 1431.); *Cons. Maius*, vol. IV, f. 202v, (8. 7. 1432.).

¹⁰⁴¹ Ćirković 1964: 103.

¹⁰⁴² *...come ale XVIII detto zonsi voyuoda Stipan con molta bella zente in puncto como la maiesta di re predetto con lo detto voyuoda Stipan se ano amorizato et se amorizano insembre grandemente con grandissimi honori l'un l'altro*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 205v, (30. 5. 1446.).

Ivaniš Pavlović i Petar Vojsalić, što je ukazivalo na unutarnje političke podijele.¹⁰⁴³ Vijećnici su sumnjičavo promatrali to zblizavanje, držeći da Stjepan tijekom proslave pokušava pridobiti kralja Tomaša za poduzimanje neprijateljskih koraka protiv njihova grada. To znači da je odluka o nedolasku na proslavu funkcionirala kao neverbalna poruka izbora (ne)prijatelja, dok su drugi politički akteri, unatoč formalnoj prisutnosti, prigodu mogli koristiti za zakulisne igre i buduća repositioniranja političkih savezništava.¹⁰⁴⁴

Kumstvo, odnosno „obredno srodstvo“,¹⁰⁴⁵ također je služilo kao vidljivi znak sklapanja mira i obnove prijateljstva.¹⁰⁴⁶ Potvrđuje to odluka vojvode Radoslava Pavlovića koji je, po okončanju ratnog sukoba s Dubrovnikom, poručio da će svoje prijateljstvo i kumstvo s vlastelom potvrditi „ne konjima, niti srebrenim tacnama, već mnogo vrjednijim stvarima“.¹⁰⁴⁷ Već u ranom srednjem vijeku Crkva je jasno iznijela stav o zabrani roditeljima da preuzmu ulogu kumova, pri čemu je jasno razlikovano biološko i duhovno srodstvo. Budući da su kumovi preuzimali brigu za dijete u slučaju smrti roditelja, smatrani su dijelom obitelji, zbog čega je ženidbena veza s njima bila isključena kao mogućnost.¹⁰⁴⁸ Uz krštenje su se vezivali različiti običaji, a jedan od dugovječnijih bio je rezanje čuperka kose novorođenčetu, što je služilo kao potvrda bliskosti. Sredinom 17. stoljeća novigradski biskup Tommasini spominje kumove pri obredu prvog rezanja kose muškom djetetu (*compare della prima tonsura*). Prema njegovim zapisima, to je bilo slavlje na koje je obitelj zvala prijatelje i rodbinu, dok je sam kum asistirao pri rezanju pramena kose.¹⁰⁴⁹ Ta je praksa bila dugovječna te široko rasprostranjena, a svoje je potvrde našla i u petnaestostoljetnom Dubrovniku. Ivaniš Pavlović, sin vojvode Radoslava Pavlovića, bio je počašćen tzv. običajem „šišanog kumstva“, a tom je prigodom dogovoreno da će njegov otac, prema kršćanskom običaju, uzvratiti kumstvo kneževu sinu, ili nekom od uglednijih dubrovačkih vlastelina, ako ga on sam ne bude imao.¹⁰⁵⁰ S druge

¹⁰⁴³ Ćirković 1964: 93.

¹⁰⁴⁴ Ćirković 1964: 96.

¹⁰⁴⁵ Opširnije o kršćanskom obredu krštenja vidi u: Alfani 2009: 3–15.

¹⁰⁴⁶ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 142r, (13. 4. 1433.).

¹⁰⁴⁷ *...non di caualli, ne de taze d'argento, ma di cose migliore, Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 130r, (17. 1. 1433.).

¹⁰⁴⁸ Doblanović & Mogorović Crljenko 2018: 413–414.

¹⁰⁴⁹ Doblanović & Mogorović Crljenko 2018: 420.

¹⁰⁵⁰ *Cons. Rog.*, vol. III, f. 169r, (30. 6. 1423.); *Cons. Maius*, vol. II, f. 129r, (30.6.1423.); Zovko 2012: 153.

strane, ako kumstvo nije bilo formalno potvrđeno, vlasti su nastojale održati veze slanjem svojih izaslanika povodom rođenja djece istaknutih političkih aktera, kao što je bosanski kralj Tomaš, te ih pritom darivati.¹⁰⁵¹

Kumstvo na krštenju služilo je kao važna institucija pri uspostavi duhovnog srodstva,¹⁰⁵² za kojega su N. Lonza i V. Stojanović u svojim istraživanjima pokazali da je bilo pretežito rezervirano za krug vlasteoske elite, osobito nakon Tridentskog koncila.¹⁰⁵³ Kumstvo time dobiva stratešku ulogu jer institucionalizira „društveni kapital“ političkih protagonista, snaži njihove obiteljske, političke i profesionalne veze te omogućava integraciju u mreže savezništava. Pri tome „društveni kapital“ pojedinca P. Bourdieu definira kao manje ili više institucionaliziranu vezu koja pojedincu omogućuje pristup informacijama, podršci i drugim resursima, a potvrđuje se materijalnim i simboličnim razmjenama. „Društveni kapital“ koji pojedinac uživa stoga je promjenjiv i zavisi o širini veza u kojima participira i vrijednostima koje iz njih proizlaze.¹⁰⁵⁴ Potvrđuje to primjer Hrvoja Vukčića kojega je 1406. godine ugarsko-hrvatski kralj oslovio kao *nostrum notorium infidelem*.¹⁰⁵⁵ Odnosi su se, međutim, stabilizirali tri godine kasnije, kada je Hrvoje postao kršteni kum Sigismundove kćeri Elizabete. Od tog trenutka kralj ga oslovljava kao *fideli nostro*,¹⁰⁵⁶ a Hrvoje biva primljen u prestižan Zmajev red, zahvaljujući svojoj *sincerae dilectionis*.¹⁰⁵⁷ Kumstvo i članstvo u viteškom redu tako postaju ključna sredstva njegove političke rehabilitacije, što je dodatno potvrđeno 1413. godine, kada je, unatoč novim optužbama za pobunu i nevjeru, zahvaljujući ranije stečenom „društvenom kapitalu“ još neko vrijeme uspijevao odolijevati posljedicama koje su te optužbe sa sobom nosile.¹⁰⁵⁸ Institucionalna veza poput kumstva snaži dakle „društveni kapital“ i osobni prestiž pojedinca te se nameće kao važan čimbenik koji utječe na poželjnost uspostave različitih tipova odnosa i umrežavanja s njim.

¹⁰⁵¹ *Cons. Maius*, vol. IX, ff. 24v-25r, (28. 4. 1449.).

¹⁰⁵² Više o tome vidi u: Guerreau-Jalabert 1995: 133–203; Fine 1995: 51–81; Corbier 1999; Jussen 1991.

¹⁰⁵³ Stojanović & Lonza 2016: 301, 307.

¹⁰⁵⁴ Bourdieu 1983: 190–195.

¹⁰⁵⁵ Šišić 1938: 274.

¹⁰⁵⁶ Lovrenović 2000: 42; Šišić 2004: 205–206, 281.

¹⁰⁵⁷ Filipović 2024: 228–229.

¹⁰⁵⁸ Filipović 2024: 229.

Jednako kao što je rođenje bilo povod za uspostavu i potvrdu političkih veza, tako je i smrt otvarala prostor za reafirmaciju savezništava kroz ritualizirane geste žalovanja. Izrazi oplakivanja služili su kao simbolički čin potvrde političkog prijateljstva s obitelji i nasljednicima pokojnika. Vlasti su izražavale sućut vojvodi Sandalju povodom smrti njegova brata,¹⁰⁵⁹ ali i njegovim najmilijima u trenutku kada je i sam preminuo.¹⁰⁶⁰ Slično su postupile i nakon smrti vojvode Radoslava Pavlovića, uputivši riječi sućuti njegovoj udovici Teodori i djeci.¹⁰⁶¹ Godine 1448. u povodu tragične smrti Franka Talovca predstavnici vlasti uputili su riječi sućuti njegovoj supruzi, ističući da ih na to potiče „prirodni instinkt“ da s prijateljima dijele bol, kao što dijele i radost.¹⁰⁶² Na isti su način reagirali i nakon smrti bosanske kraljice, iznova naglašavajući da je običaj radovati se s prijateljima, ali i dijeliti njihovu tugu.¹⁰⁶³ U pismu od 17. prosinca 1450. godine, upućenom braći preminulog vojvode Ivaniša Pavlovića, Petru i Nikoli, vijećnici naglašavaju da su im „dobri prijatelji i srčana braća“ (*lo rector et zentilomeni de Ragusa vostri boni amici et cordial fratelli*). U izrazu žalosti zbog smrti njihova brata ističu univerzalnost smrti, „koja ne oprašta ni bogatima ni siromašnima,

¹⁰⁵⁹ *Cons. Maius*, vol. IV, f. 200r, (21. 6. 1432.).

¹⁰⁶⁰ *Cons. Maius*, vol. V, ff. 28rv, (24. 3. 1435.); *...di quanto cordiale zelo, e perfetto amore e carita esso condani voiuoda barba vostro e stato conzonto et ligato con essa, e quanta sempre sia stata la prompteza e diligentia sua com granda humanita e benignita ad amare operare cercare et volere com tutto lo studio e sentimenti suoi lo honore ben et utile de ragusa casa sua e com fauor sempre ricogliare et abrazare li suoi zitadini e mercadanti come cari e cordiali amici suoi i quali sempre per le sue contrade a voluto siano securi liberi et franchi, non puo al manchare di tale a tanto signore e cordialissimo amico suo per bello modo passare senza grandissima rimaracatione et doglia dil suo core, et pero referando la signoria de ragusa con buon cuore quello cordiale amore et carita che sempre a auuto et portato ad esso voiuoda in verso da voi come meno et degno successor desso... si condole e remarica che non tanto voi di tale valoroso et famoso barba, Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 228v, (29. 3. 1435.).

¹⁰⁶¹ *Cons. Maius*, vol. VI, f. 153v, (7. 12. 1441.).

¹⁰⁶² *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 4r, (bez datuma).

¹⁰⁶³ *Cons. Maius*, vol. V, f. 221r, (9. 10. 1438.); *Serenissimo re, li signali de la perfetta amicia e cordiale amore specialmente se cognoscono per lo alegrare e galdeire dele prosperitate e ben delo amico e consequentemente a dolerse dele cadun sicadi e desspiaxer suo... e stato questo tal cordial amor e zelo de dilection di monstraueo per euidenti segni. Alegrandose delo prosperitate, felicitade e bon stati dela maiesta vostra et honorando e cortizando quella con suoy messi et ambaxade como a fato per lo passado. Cognoscendo etiamdio essa per euidenti frudi d'amore e de benefici dala serenitate vostra essere amata...abiando intexo nouamente de la morte di la felice memoria de la condam serenissima madona reina consorte vostra dilectissima a mandato me ambaxiator suo al conspeto e presentia de la excellentia vostra per bocha dil qual si condole et si se amarica.*, *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 108r, (18. 10. 1438.).

ni velikima ni malenima“.¹⁰⁶⁴ Te su prigode uz to korištene kako bi iskazom gesta sućuti vlasti potvrdile vrijednost prijašnjeg odnosa, nastojeći ga perpetuirati s onima koji nasljeđuju pokojnikov položaj.

Osim kroz manje radosne trenutke ljudskog života, političko prijateljstvo obnavljalo se i učvršćivalo u trenutcima slavlja, kakve su viteške igre. Simbolično, oštar sukob i suparništvo između Ugarske i vodećih bosanskih velikaša okončan je organizacijom viteškog turnira u Budimu, krajem svibnja i početkom lipnja 1412. godine.¹⁰⁶⁵ Fešte, gozbe, slavlja i igre imale su važnu ulogu u društveno-političkom pozicioniranju zbog čega Machiavelli 1522. godine tvrdi kako je dvor mjesto susreta različitih ljudi koji žele biti informirani o svemu, a najbolji način za to jest biti prijatelj sa svima, pozivajući ih na domjenke i igre.¹⁰⁶⁶

8.4. Bliskost tijela

Tijelo je u srednjovjekovnoj kulturi predstavljalo pojedinca i njegove namjere. Pokloniti se pred papom,¹⁰⁶⁷ kraljem¹⁰⁶⁸ ili osmanskim sultanom,¹⁰⁶⁹ značilo je priznati njihov autoritet i izraziti poštovanje, dok je pregibanje koljena općenito označavalo čin podlaganja.¹⁰⁷⁰ Ritual poklona, odnosno padanja ničice, u dubrovačkoj pravnoj praksi imao je važno simboličko-gestikulativno značenje, prije uvođenja verbalnog čina u reguliranju i konstitutivnoj promjeni odnosa između vjerovnika i dužnika.¹⁰⁷¹ Time se uz pomoć geste tijela pamtio pravni

¹⁰⁶⁴ *Cons. Maius*, vol. IX, f. 158r, (2. 12. 1450.); *...lo rector et zentilomeni de Ragusa vostri boni amici et cordial fratelli... de la bona et vera amicia...et prosperitate de li amici... hanno mandato mi suo ambassatore a dolerse insieme cum vui... de la morti la qual e comuna a ognune et non perdona a richo ne pouro ne a grandi ne picholo, Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 54v, (17. 12. 1450.).

¹⁰⁶⁵ Filipović 2010: 285–306; Nagy 2016: 9–18.

¹⁰⁶⁶ Lazzarini 2010: 165, nap. 62.

¹⁰⁶⁷ *...cum ogni reuerentia et humilita ve inclinaret ali piedi della sua sanctitate, Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 63v, (27. 2. 1451.).

¹⁰⁶⁸ *...inclineole salute, Lett. di Lev.*, vol. X, f. 72v, (15. 7. 1429.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 63v, (25. 11. 1431.); *...inclineatevi alla sua Maiesta con quello humile saluto et recomendatione, Radonić 1934a: 289; ...semo venuti ad inclinarsi, Radonić 1934a: 403.*

¹⁰⁶⁹ U uputi poslanicima iz 1520. godine stoji da se ‘poklone’ (*inclinarse*) novom sultanu Sulejmanu I.

¹⁰⁷⁰ Šišić 2004: 184.

¹⁰⁷¹ Opširno o tome u: Lonza 2016: 283–304.

čin i njegovo društveno značenje.¹⁰⁷² Bliskost u realizaciji političkog prijateljstva potvrđivala se fizičkim kontaktom, gdje su tijela često bila u neposrednom dodiru. Da bi prijateljstvo nastalo, izrazilo se i osjetilo, ključno je bilo ostvariti bliskost tijela, jer su se tek na taj način mogli postići željeni benefiti, bilo moralni, politički ili ekonomski.

Analizirajući srednjovjekovnu političku komunikaciju, nemoguće je zaobići važnost tjelesnih gesta, koje su tada imale važnu ulogu u reguliranju društvenih odnosa, često zamjenjujući ili čak u potpunosti nadomještajući pisane sporazume. Čak i nesvjesno izvedena gesta mogla je poprimiti pravnu snagu, što svjedoči o dubokoj ukorijenjenosti tjelesne ekspresije u tadašnjem sustavu vrijednosti i odnosa moći. Geste poput naklona, pregibanja koljena, pognute glave, zajedničkog jahanja, zagrljaja i poljupca služile su kao oblik neverbalne komunikacije kojom su se iskazivali i potvrđivali odnosi moći, odanosti i bliskosti. Osobito je zanimljiva veza između ritualnih gesti i političke mreže prijateljstva. Status pojedinca u društvu nije se oblikovao isključivo kroz osobne zasluge, već kroz vidljive, tjelesno potvrđene veze s drugima. Na taj su način tijelo i prijateljstvo činili neraskidivu cjelinu, koja je obuhvaćala ukupnost ljudskog postojanja, ne samo u individualnom smislu već i širem društvenom okviru.

W. Wundt, oslanjajući se na tradiciju koja geste smatra temeljem jezika i potencijalno univerzalnim medijem komunikacije, proučavao je njihovo porijeklo i funkciju unutar ljudske interakcije. U okviru svog evolucijskog modela, razvrstao je geste prema stupnju njihove kulturološke i simboličke složenosti. Na najnižem stupnju nalaze se demonstrativne geste, koje neposredno izražavaju emocije i ne zahtijevaju dodatno tumačenje. Na višoj su razini imitativne geste, koje zahtijevaju određeni stupanj apstrakcije i kulturološki su uvjetovane. Najviši stupanj zauzimaju simboličke geste, koje prenose apstraktna značenja, ali ostaju vezane uz konkretne tjelesne oblike iz kojih su proizašle, zadržavajući mogućnost različitih interpretacija.¹⁰⁷³

Takvom klasifikacijom Wundt je otvorio prostor za dublje razumijevanje gesta kao semantički višeslojnih fenomena. Unatoč snažnom naglašavanju kulturološke uvjetovanosti individualne gestikulacije, od 16. stoljeća nadalje sve se više prepoznaje povezanost tjelesne ekspresije s pojedinačnim emocionalnim stanjem. Ipak, unutarnji doživljaji mogu ostati potisnuti, biti nesvjesno otkri-

¹⁰⁷² Bourdieu 1982: 58–63.

¹⁰⁷³ Oschema 2006a: 65.

veni ili glumljeni, čime se otvara mogućnost obmane. Drugim riječima, tijelo nikada nije neutralan komunikacijski medij, jer osim što izražava tjelesnu dimenziju postojanja, može se svjesno upotrebljavati kao sredstvo za postizanje određenih učinaka u vanjskom svijetu. Na to ukazuje i činjenica da različite kulture koriste različite izražajne oblike za odašiljanje istih poruka, što potvrđuje kako tjelesna komunikacija nije isključivo spontana, već svjesno i kulturološki oblikovana praksa.

Analiza gesta, u kontekstu političke komunikacije, suočava se s nizom metodoloških izazova, prvenstveno zbog ograničenosti izvora koji rijetko precizno opisuju način njihove izvedbe i strukturu. Često ostaje nejasno jesu li geste zabilježene u izvorima zaista bile dio stvarne diplomatske prakse ili su pak imale isključivo simboličku funkciju. Čak i kada se pretpostavi njihovo stvarno izvođenje, nedostatak dodatnih kontekstualnih informacija otežava razumijevanje njihove potpune komunikacijske uloge i značenja.

U nastavku će se pozornost posvetiti zajedničkom jahanju te gestama zagrljaja i poljupca, koje su predstavljale važne oblike tjelesne interakcije u ostvarivanju i potvrđivanju političkog prijateljstva. U srednjem vijeku jahanje je predstavljalo aktivnost koja je jasno razdvajala više od niže pozicioniranih pojedinaca, koji si to nisu mogli priuštiti.¹⁰⁷⁴ Vanjski prikaz društvenog statusa imao je izuzetnu važnost, pri čemu se razlikovalo plemenite konje od onih niže kvalitete i cijene. Jahanje na konju smatrano je, dakle, vanjskim znakom povlaštenosti, dok su životinje poput magaraca ili mula češće povezivane s nižim slojevima društva. Za velikaše, a pogotovo krunjene glave i njihove bliže rođake, jahanje na magarcu ili muli nije bilo svojstveno, već su te životinje češće koristili duhovnici ili plemkinje, pri čemu su služile kao simbol skromnosti.¹⁰⁷⁵ Jahanje na magarcu u srednjem vijeku moglo je nositi dublju kršćansku simboliku, posebice u kontekstu Isusova ulaska u Jeruzalem. Taj važan biblijski motiv, ujedno je bio ambivalentan, pa se u kasnom srednjem vijeku kršćanska poniznost radije ikonografski prikazivala drugim praksama, poput čina služenja potrebitima.¹⁰⁷⁶

Zajedničko jahanje pripadnika elite služilo je ne samo za javne iskaze moći već i kao prilika za susrete, razgovore i sklapanje političkih dogovora. U jednoj takvoj prigodi dubrovački izaslanik Ivan de Gondula izvijestio je vladu da se

¹⁰⁷⁴ Više o konjima u srednjem vijeku vidi u: Clark 2004; Kurtović 2014.

¹⁰⁷⁵ Oschema 2006a: 566.

¹⁰⁷⁶ Mellinkoff 1973: 153–176.

jašući pridružio vojvodi Sandalju, koji je toga istog dana izjahao s bosanskim kraljem Ostojom i njegovim sinom, knezom Pavlom Radinovićem i njegovim sinom, vojvodom Sandaljem i njegovim bratom Vukom Hranicom, vojvodom Vukmirom Zlatonosovićem, županom Dragišom Dinjičićem i vojvodom Pavlom Klešićem.¹⁰⁷⁷ Okupljanje je, međutim, završilo tragično: prema unaprijed pripremljenom planu, izvršeno je ubojstvo kneza Pavla Radinovića, dok je njegov sin Petar tom prilikom zarobljen.¹⁰⁷⁸ Na taj je način zajedničko jahanje korišteno ne samo za kao sredstvo umrežavanja već i kao paravan za eliminaciju političkih protivnika.

U više navrata dubrovački poklisari jahali su sa svojim domaćinima: Nikola Marinov de Goče i Vlahuša Matejev de Georgio s vojvodom Radoslavom Pavlovićem,¹⁰⁷⁹ Nikola Matejev de Georgio i Marin Jakovljević de Gondula s bosanskim kraljem¹⁰⁸⁰ te Andrija Vukov de Babalio i Vlaho Nikolin de Ragnina sa Stjepanom Vukčićem.¹⁰⁸¹ Ta je aktivnost korištena za provođenje vremena zajedno, iskazivanje međusobne naklonosti te odašiljanje poruka o želji za uspostavom i održavanjem prijateljskih odnosa.¹⁰⁸² Zajedničko jahanje, kao simbolički čin približavanja, ali i oblik opuštanja, karakterističan za visokopozicionirane članove društva,¹⁰⁸³ dodatno je osnaženo verbalnom komponentom, izražavanjem političkih namjera u neformalnom okruženju. Osim toga, zajedničko jahanje smatralo se prilikom za dolaženje u posjed dragocjenih informacija, pa su poslanici Marin Junijev de Georgio i Stjepan Margaritov de Benessa dobili nalog vlasti da neprestance jašu uz Vladislava Kosaču i da se ne razdvajaju od njega ni u jednoj situaciji.¹⁰⁸⁴

Zajedničko jahanje na jednom konju predstavlja gestu kojoj je dosada posve-

¹⁰⁷⁷ *Lett. di Lev.*, vol. VII, f. 133v, (24. 8. 1415.).

¹⁰⁷⁸ *Lett. di Lev.*, vol. VII, f. 134r, (24. 8. 1415.).

¹⁰⁷⁹ *Lett. di Lev.*, vol. IX, f. 13r, (25. 9. 1423.).

¹⁰⁸⁰ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 88r, (15. 5. 1428.).

¹⁰⁸¹ *Lett. di Lev.*, vol. XV, f. 40r, (8. 4. 1450.).

¹⁰⁸² *E prima doue dette che caualcando com voyuoda Radoslau vi dixe perche voleua viuer drettamente et amoreualmente com nuy.*, *Lett. di Lev.*, vol. VIII, f. 52r, (9. 4. 1423.); *Et fato questo caualcherete cum lui fazandoli bona compagna et amarezandoue cum lui secundo dio vi ha dotado.*, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 62v, (1451.).

¹⁰⁸³ Kurtović 2014: 35.

¹⁰⁸⁴ *Et caualcando sempre don lo detto signor per sapere quello se fa.*, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, 107r, (18. 4. 1452.).

ćen mali znanstveni interes, iako upućuje na moguće elemente prijateljstva u sferi visoke politike. Mogući razlog za zanemarivanje toga motiva može se kriti u njegovoj rijetkoj prisutnosti u povijesnim, pa tako i dubrovačkim vrelima. Međutim, ako u razmatranje uzmemo širi spektar izvora, postaje jasno da se taj motiv može uočiti od 12., dok od 15. stoljeća dobiva značajniji interes.¹⁰⁸⁵

Gesta zagrljaja nije privukla veći historiografski interes, iako je u srednjem vijeku često imala dublje simboličko značenje. Zagrljaj je služio kao izraz povezanosti, lojalnosti i emocionalne bliskosti.¹⁰⁸⁶ U brojnim kronikama prikazuje se u trenucima snažnog emotivnog ushita, poput ponovnog susreta nakon duge razdvojenosti ili kao čin izražavanja sućuti i potpore.¹⁰⁸⁷ Poznat primjer zagrljaja je onaj između Rikarda Lavljeg Srca i Filipa Augusta, koji se obično interpretira kao znak pomirenja i prijateljstva.¹⁰⁸⁸ U dubrovačkim arhivskim vrelima nije potvrđena fizička razmjena zagrljaja tijekom diplomatskih susreta, no on se ipak pojavljuje na metaforičkoj razini. Tako vijećnici, izražavajući sućut povodom smrti vojvode Sandalja Hranića, navode kako je on „grlio njihove građane i trgovce“, u značenju da im je bio naklonjen, pomagao im i aktivno štitio njihove interese.¹⁰⁸⁹

Poljubac u usta, koji danas najčešće povezujemo s intimnom ljubavlju, u srednjem vijeku imao je važnu ulogu u pravnim ritualima koji su pratili uspostavu osobne povezanosti vazala i seniora.¹⁰⁹⁰ Posebno je zanimljiv pravni aspekt poljupca, koji je mogao potvrditi i učvrstiti veze zavisnosti, legitimizirajući time hijerarhijsku strukturu ondašnjeg poretka.¹⁰⁹¹ Primjer iz dubrovačkih izvora, koji bilježi da „gospoda rusaga bosanskog poljubiše kralja Ostoju za svoga gospodara“ nakon okončanja sukoba (*osculum pacis*),¹⁰⁹² jasno pokazuje kako poljubac ne označava samo pomirenje već i simbolički čin priznanja političke podređenosti. Još je znakovitiji slučaj iz samostanske prakse, gdje je,

¹⁰⁸⁵ Oschema 2006a: 555.

¹⁰⁸⁶ Oschema 2006a: 478.

¹⁰⁸⁷ Oschema 2006a: 479.

¹⁰⁸⁸ Oschema 2006a: 477.

¹⁰⁸⁹ *...e com fauor sempre ricogliare et abrazare li suoi zitadini e mercadanti come cari e cordiali amici suoi, Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 228v, (29. 3. 1435.).

¹⁰⁹⁰ Carré 1992: 187–220; Major 1986-87: 509–535.

¹⁰⁹¹ Oschema 2006a: 490.

¹⁰⁹² Šišić 2004: 220; Miklosich 1858: 275–277.

prema zapisu *qui dictum abbate osculatus est*, opat poljupcem opunomoćio redovnika, čime je ta tjelesna gesta poprimila pravnu snagu i služila kao sredstvo potvrde sporazuma.¹⁰⁹³

Poljubac, koji danas povezujemo s emocionalnim i intimnim značenjem, zapravo je produkt diskursa romantizma, dok je u ranijim razdobljima imao naglašenu političko-društvenu i pravnu funkciju.¹⁰⁹⁴ Postupna hijerarhijska gradacija, od poljupca u stopala, preko ruke, do usana, jasno odražava društvene razlike i njima pripadajuća simbolička značenja. Poljubac u stopala tradicionalno je označavao čin dubokog samoponiženja i potpune pokornosti, simbolizirajući krajnju podložnost autoritetu kojemu je upućen.¹⁰⁹⁵ U dubrovačkom kontekstu takav se poljubac spominje kao izraz poštivanja i podložništva u obraćanju papama, primjerice Eugenu IV. (*ad pedum oscula beatorum*).¹⁰⁹⁶

U ranim fazama korištenja geste poljupca, vjerovanje u razmjenu duha ili sline kao povezujućeg elementa igralo je važnu ulogu.¹⁰⁹⁷ Takvo shvaćanje potvrđuju srednjovjekovni prikazi stvaranja svijeta, u kojima Adam prima život i dušu kroz dah Stvoritelja. Tijekom 12. stoljeća, u kontekstu mističnih iskustava kontemplacije Boga te alegorijskih tumačenja *Pjesme nad pjesmama*, simbolika poljupca doseže vrhunac u književnim i teološkim tekstovima.¹⁰⁹⁸ Već tada javljaju se sustavni pokušaji ne samo objašnjavanja već i klasifikacije poljupca s obzirom na njegove značenjske slojeve. Aelred iz Rievaulxa, u svom djelu *De spiritali amicitia*, čitavo poglavlje posvećuje upravo toj temi te razlikuje četiri oblika tjelesnog poljupca: *signum reconciliationis* kao znak pomirenja, *signum pacis* kao izraz mira, *signum amoris* u značenju iskaza ljubavi te *signum catholicae unitatis* koji označava jedinstvo unutar Katoličke crkve.¹⁰⁹⁹

Već u antici prekid neprijateljstava označavan je poljupcem mira, koji je simbolizirao vjernost i uzajamno povjerenje. Sličnu simboliku imao je i ulazak u zatvorene zajednice ili religijske skupine, gdje je gesta poljupca služila kao vid-

¹⁰⁹³ Lonza 2013: 1220, nap. 73.

¹⁰⁹⁴ Oschema 2006a: 490.

¹⁰⁹⁵ Oschema 2006a: 493.

¹⁰⁹⁶ Radonić 1934a: 469.

¹⁰⁹⁷ Le Goff 1977: 369; Carré 1992: 19–38.

¹⁰⁹⁸ Carré 1992: 37; Oschema 2006a: 491.

¹⁰⁹⁹ Carré 1992: 98; Oschema 2006a: 491.

ljivi znak pripadnosti¹¹⁰⁰ i izraz duhovnog prijelaza, naglašavajući transcendentnu dimenziju takvog uključivanja.¹¹⁰¹ Poljubac je, osim toga, igrao značajnu ulogu u iskazivanju štovanja svetih slika, kipova i oltara.¹¹⁰² Takvom neverbalnom komunikacijom nastojala se uspostaviti neposredna veza s onostranim. Kroz cijeli srednji vijek poljubac ostaje snažan simbol mira, pomirenja, ljubavi i zajedništva.¹¹⁰³ U djelu *Ars d'amours*, iz 14. stoljeća, toj se gesti pridaje iznimna sposobnost povezivanja, utemeljena na predodžbi da poljubac predstavlja „dodir duša“. Iako se povremeno uspoređivao s razmjenom krvi, što se zbog asocijacija na poganske rituale smatralo neprikladnim, upravo je poljubac prepoznat kao najučinkovitiji izraz duhovnog sjedinjenja.¹¹⁰⁴

Apostol Pavao u svojim se poslanicama zalagao za shvaćanje poljupca kao znaka „bratske ljubavi“ i pripremu za sudjelovanje u liturgijskom činu.¹¹⁰⁵ Među kršćanskom braćom nalagao je pozdrav „svetim poljupcem“ (*osculum sanctum*),¹¹⁰⁶ koji je simbolizirao njihovo jedinstvo i mir unutar zajednice. Međutim, relativno brzo pojavile su se sumnje i prigovori koji su upozoravali da bi takav čin mogao izazvati tjelesnu požudu i strast, što je bilo u suprotnosti s njegovom izvornom svrhom.¹¹⁰⁷ Izvori bilježe da su u tom razdoblju muškarci razmjenjivali poljupce u usta, sudjelovali u strastvenim zagrljajima i izražavali emocije, uključujući i plač, koji je, prije svega, smatran svojstvenim ženskom rodu.¹¹⁰⁸

U srednjovjekovnim izvorima geste prijateljstva često se mogu interpretirati višeznačno, osobito ako ih se promatra kroz „suvremene naočale“. B. McGuire iznosi tezu da su odnosi među osobama istoga spola u srednjem vijeku bili

¹¹⁰⁰ Oschema 2006a: 496.

¹¹⁰¹ Phillips 1996: 18.

¹¹⁰² Oschema 2006a: 496.

¹¹⁰³ Petkov 2003.

¹¹⁰⁴ Oschema 2006a: 491.

¹¹⁰⁵ Oschema 2006a: 496.

¹¹⁰⁶ *Pozdravite jedni druge svetim cjelovom*, Rim 16, 16; 1Kor 16, 20; 2Kor 13, 12.

¹¹⁰⁷ Brown 1988.

¹¹⁰⁸ Van Eickels 2003: 133–159. Vidi i: Šoštarić 2023: 158.

ponajprije „homoerotični“,¹¹⁰⁹ a ne homoseksualni.¹¹¹⁰ Slično tomu, S. C. Jaeger naglašava kako su geste tjelesne bliskosti u srednjovjekovnom kontekstu imale posve drugačiju funkciju i značenje nego što ih imaju u suvremenoj zapadnjačkoj civilizaciji. Geste poput dijeljenja iste postelje, zagrljaja, držanja za ruke ili poljupca nisu nužno imale erotske konotacije, nego su služile kao prihvaćena sredstva potvrđivanja prijateljstva i međusobnog povjerenja.¹¹¹¹ Te geste nisu nužno definirale odnos kao homo- ili heteroseksualan, već su se povezivale s antičkim poimanjem prijateljstva, koje je uključivalo snažnu emocionalnu bliskost, ponekad nalik ljubavnoj strasti, ali ne nužno potvrđenu seksualnim činom.¹¹¹² U srednjovjekovnoj umjetnosti emocionalna bliskost tijela česta je tema umjetničkih prizora, primjerice između Isusa i apostola Ivana ili Marije i Elizabete, u kojima fizički kontakt simbolizira duhovno zajedništvo i prijateljstvo, a ne seksualnu intimnost.¹¹¹³ Jaeger također ističe da su tjelesne geste, poput poljubaca i zagrljaja, imale važnu ulogu u (re)definiranju društvenih i političkih odnosa. Potvrde tjelesne bliskosti postajale su nužnije upravo u onim odnosima koje je obilježavala izražena društvena ili politička nejednakost.¹¹¹⁴ Kako bi se izbjegle optužbe za sodomiju, strogo kažnjavanu i moralno osuđivanu u srednjem vijeku, izrazi naklonosti i emocionalne bliskosti među muškarcima morali su biti javni, društveno prihvatljivi i u skladu s tadašnjim poimanjem „prirodnog poretka“.

Protokom vremena uočava se postupni pad popularnosti poljupca kao društveno prihvaćene geste. Dok dio povjesničara taj prijelomni trenutak stavlja u razdoblje prije 1000. godine, drugi ga smještaju najmanje dva stoljeća kasnije.¹¹¹⁵ Tijekom 13. stoljeća dolazi do novog poimanja razumijevanja odnosa duše i tijela, što se odražava i na promjenu društvenih stavova prema ljubavi i seksualnosti. U tom intelektualno-teološkom okviru tjelesnost, uključujući i

¹¹⁰⁹ Pri tome je koristan i termin „homosocijalni“ odnosi koje je uvela E. K. Sedgwick. U njihovoj realizaciji seksualna komponenta se ne negira, već ostavlja postrani i koristi kao mogućnost, Sedgwick 1985.

¹¹¹⁰ McGuire 1974: 111–152.

¹¹¹¹ M. Camille ispravno zaključuje da su iste geste i intimni dodiri, ovisno o kontekstu, mogli poprimiti sasvim drugačija značenja, Camille 2000: 128.

¹¹¹² Jaeger 1999b: 117–128.

¹¹¹³ Iv 13, 23–25; Lk 1, 39–45.

¹¹¹⁴ Jaeger 1999b: 36–53.

¹¹¹⁵ Carré 1992: 332–336.

spolnost, zadobiva pozitivno mjesto unutar božanskog poretka, te se ne smatra isključivo izvorom grijeha. Seksualnost se sve više vezuje uz bračnu zajednicu, s naglaskom na prokreaciju i vjernost, čime postaje društveno stabilizirajući element.¹¹¹⁶ Istodobno, koncept prijateljstva, utemeljen na prijateljstvu s Bogom i proširen na sve odnose među ljudima, prerasta u važnu društveno-političku kategoriju koja povezuje zajednice i pojedince različitog položaja. Taj pomak pridonosi ispreplitanju crkvenih i svjetovnih institucija vlasti unutar univerzalnog kršćanskog društva, u kojem je prijateljstvo utkano u sve njegove strukture, čime postaje jedno od temeljnih načela društvene kohezije.

¹¹¹⁶ Karras 2005.

IV.

NARUŠENA, PREKINUTA I OBNOVLJENA PRIJATELJSTVA

9.1. Od napuklina do kraja odnosa

Prijateljstvo i neprijateljstvo, zajedno s pripadajućim emocionalnim polovima ljubavi i mržnje, činili su važne sastavnice u oblikovanju vrijednosnog sustava i političkih ideala, presudnih za izgradnju identiteta i usmjeravanje djelovanja pojedinaca i zajednica u razdoblju srednjeg vijeka. U latinskoj tradiciji neprijateljstvo se označavalo pojmom *discordia*, koji je istovremeno upućivao na nestabilnost društvenih i političkih struktura. *Discordia* je tako bila u oštroj suprotnosti s idealiziranom slikom društvenog sklada i političke jedinstvenosti, ideala koji je, i kada se nije u potpunosti ostvarivao, ostajao duboko ukorijenjen u dubrovačkoj političkoj misli kasnog srednjeg vijeka. Unatoč tomu, izdaje i osvete, prijetnje i oružani sukobi činili su sastavni dio političke svakodnevice.

U analizi tih pojava kao temeljna istraživačka pitanja nameću se: kako su različiti oblici neprijateljstva i nasilja bili usklađeni s univerzalnim idealom kršćanske ljubavi, koji je težio nadilaženju sukoba i uspostavi mira? Kako su se neprijateljstva „rađala“, odnosno što je poticalo krizu i urušavanje dotadašnjih političkih savezništava? U kolikoj je mjeri bila moguća i društveno prihvatljiva suradnja s neprijateljima i rivalima, te jesu li se i na koje načine takvi postupci kažnjavali? Konačno, kako su se prijateljstva obnavljala te komu je povjeravana uloga posrednika pri sklapanju mirovnih ugovora?

Dubrovački politički neprijatelji mogli su biti vanjski i unutarnji. Rivalstvo i animozitet prema vanjskim protivnicima mogao je poticati krug vladajućih kao sredstvo zastrašivanja, s ciljem jačanja unutarnje društvene kohezije, očuvanja političkog poretka i borbe protiv zajedničkih neprijatelja. U razdobljima kada vanjskih prijetnji nije bilo, dubrovački kroničar Ragnina upozorava da će se, uslijed pohlepe i neposluha građana, neminovno pojaviti unutarnji ne-

prijatelji.¹¹¹⁷ Unutarnje zavjere, osobito one koje su potjecale iz redova vlastele, tumačile su se kao protuprirodni čini, shvaćene ne samo kao politička prijetnja već i moralna devijacija, uzrokovana izravnim uplivom đavla.¹¹¹⁸ S druge strane, u pomirbenim ritualima, neprijatelji nisu nužno bili okarakterizirani kao inherentno zli, već kao osobe koje su zavedene i prevarene. Time je protivnik prikazan kao žrtva đavolske lukavosti, a ne kao nepopravljiv grješnik, čime se otvarao prostor za obnovu prijateljstva, bez trajne i potpune moralne diskvalifikacije druge strane.

Uzroci narušenih i prekinutih prijateljskih veza bili su brojni. Napukline u odnosima političkog prijateljstva često se mogu povezati sa širenjem lažnih informacija.¹¹¹⁹ Predstavnici dubrovačkih vlasti tako su u više navrata jasno poručili osmanskim dužnosnicima da ne treba vjerovati „zlim jezicima“ koji ih optužuju za suradnju s njihovim zajedničkim neprijateljima.¹¹²⁰ Takve su glasine, prema njihovu mišljenju, širili „zlovoljnici“,¹¹²¹ tj. osobe zlih namjera, čije je djelovanje trebalo biti strogo sankcionirano od obje strane.¹¹²² Vijecnici su redovito naglašavali važnost suzbijanja govora koji potiče neslogu i razdor, koristeći izraze poput „zatvoriti usta“ i „odrezati jezik“.¹¹²³ Takvi „loši jezici“, koji su širili sumnju i zlu volju među političkim akterima, morali su biti kažnjeni kako bi se poslala nedvosmislena poruka o neprihvatljivosti takvog ponašanja.¹¹²⁴ Šteta prouzročena djelovanjem onih koji su širili lažne informacije bila je golema, a njezine posljedice teško zanemarive.¹¹²⁵ Potvr-

¹¹¹⁷ Ragnina 1883: 220–221.

¹¹¹⁸ Janeković Römer 1999b: 29; Razzi 1959: 59.

¹¹¹⁹ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 43v, (7. 11. 1450.).

¹¹²⁰ Foretić 1980: 209.

¹¹²¹ *...fosse generato lamente vostra per alguna senestra information de algun maliuoli i quali el piu de le uolte soleno seminar discordie*, *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 133v, (8. 4. 1439.).

¹¹²² *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 139r, (30. 4. 1439.).

¹¹²³ *...e chuider de tuto in tuto la bocha et tagliar le lengue di catiui i quali altro non brama che la discordia et desunione tra la signoria soa et la signoria nostra*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 20v, (23. 3. 1441.).

¹¹²⁴ *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 139v, (30. 4. 1439.).

¹¹²⁵ *...i nostri cordiali fratelli et signori di ragusa non podendose damenticar la unta et inguria fata per le male lengue alla perfeta amicia unione et fraternita che sempre e sta tra la signoria vostra caxa vostra e ragusa.*, *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 147r, (7. 6. 1439.). Zanimljiv je ovaj rani spomen sintagme *unione e fraternita*, koja će kasnije postati široko rasprostranjena u okviru djelovanja jugoslavenskih komunista pod sloganom *bratstvo i jedinstvo*, Begić 2023: 957–978.

đu je to primjer Blaža Mataranga, s kojim su gradski oci uspostavili *antiquam amicitiam et cordialem amorem*. Budući da je povjerovao lažnim informacijama, nanio je štetu dubrovačkim trgovcima (*qui contra ipsos false informaverunt vestram dominacionem*),¹¹²⁶ što je vodstvo grada shvatilo kao ozbiljan udarac njihovu prijateljstvu. Reagirajući na to, vijećnici su podsjetili kako bi, umjesto da se povodi za neistinitim glasinama, Blaž trebao imati na umu „dugogodišnju blagonaklonost“ koju su mu iskazivali kao „najdražem prijatelju“.¹¹²⁷ Time su primijenili strategiju uobičajenu u situacijama kada su pojedinci pokušavali narušiti ili razvrgnuti mreže političkog prijateljstva kojih su dio. Ukratko, naglašavali su da ne treba vjerovati „zlim jezicima“, već očuvati povjerenje u one „istinske“ i „intimne prijatelje“, kakvim su se i sami predstavljali.¹¹²⁸

Jasno je, dakle, da su odnosi političkog prijateljstva bili izloženi brojnim prijetnjama, ne samo izvana nego i iznutra, zbog moralnih nesavršenosti i urođenih ljudskih mana. Određene slabosti, kao što je težnja za moći, ili moralni prijestupi, poput izdaje, kao i okolnosti izvan čovjekove kontrole, poput smrti, nerijetko su remetile ili u potpunosti onemogućavale uspostavu i održavanje političkog prijateljstva. Uzroci krhkosti tih odnosa često su se povezivali s karakterom pojedinaca, pa su tako vijećnici za neke političke figure tvrdili da, zbog svoje naravi, nisu sposobne za prijateljstvo. Takve ocjene bile su dijelom šireg diskursa kojim su se protivnici prikazivali kao nepouzdana, dvolični i moralno iskvareni. Godine 1451. vlasti su za hercega Stjepana Vukčića Kosaču tvrdile da je „njegova priroda toliko izopačena i zlonamjerna“ (*soa natura tanto perverso e maligno*), zbog čega nije sposoban sudjelovati u stabilnom politič-

¹¹²⁶ *...nobiles homines et totum comune Ragusii, considerando antiquam amicitiam et cordialem amorem, quos semper habuit cum vestris antiquis et habet specialiter ad presens cum dominacione vestra, nimis miratur de vestra dominacione, que sine causa et aliqua occasione, sicut ipsi sunt informati, fecit ligari eorum mercatores, qui fuerunt semper et erunt vestri servitores, et abstulisti eorum mercaciones per dicta aliquorum mendacium qui contra ipsos false informaverunt vestram dominacionem.*, *Monumenta Ragusina* III: 186.

¹¹²⁷ *Et quia per Dei gratiam vos estis satis prudens et probus, non debetis de jure sicut clare vos scitis, propter unam falsam informacionem facere tantam novitatem contra mercatores Ragusinos, qui semper fuerunt et erunt vestri servitores: sed considerando ad benivolenciam, quam semper habuit et habebit ad vos totum comuni Ragusii, sicut ad ipsorum amicum carissimum, et inter ceteros specialem,* *Monumenta Ragusina* III: 186.

¹¹²⁸ *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 126r, (bez datuma).

kom prijateljstvu.¹¹²⁹ Negativne osobine pojedinca time nisu bile shvaćene kao situacijski uvjetovane, već gotovo ontološki: neprijatelj nije neprijatelj samo zbog trenutnog sukoba interesa, već zbog unutarnje moralne kvarnosti, koja ga čini nesposobnim za trajno prijateljstvo. U skladu s tim, karakterizacija drugog dubrovačkog neprijatelja, vojvode Radoslava Pavlovića, koji prijateljstvo tek glumi i u njega ulazi iz straha (*dita esser amico ma simulato e per paura*), potvrđuje uvjerenje gradskih otaca o postojanju moralno izopačenih pojedinaca čije uključivanje u politički odnos prijateljstva predstavlja ozbiljan rizik.¹¹³⁰ Pojedini neprijatelj mogao je, isto tako, glumljenim prijateljstvom zadobiti povjerenje i infiltrirati se među sudionike specifične političke mreže, s ciljem izazivanja unutarnjih razdora među njezinim članovima. Rovarenja usmjerena na narušavanje ustaljenih odnosa nisu bila rijetka pojava, osobito tijekom ratne svakodnevice, kada sukobljene strane pojačano lobiraju za ostvarenje svojih ciljeva. Takvo djelovanje zamjetno je 1432. godine, kada Radoslav Pavlović, u jeku Konavoskog rata, nastoji narušiti odnos dubrovačkih vlasti i bosanskog kralja.¹¹³¹ Vlasti su, svjesne složenosti političkih odnosa u prvoj polovici 15. stoljeća, naglašavale kako je opasno „imati neprijatelja među prijateljima“. Ta je opaska pogotovo dolazila do izražaja u odnosima s bosanskim velikašima, čiji su se podložnici često ravnali prema vlastitim interesima, ne slijedeći uvijek političku orijentaciju svojih gospodara.¹¹³²

Napukline u prijateljskim odnosima nerijetko su bile potaknute iskazanom sumnjom i gubitkom povjerenja u namjere dotadašnjih političkih saveznika, bilo da je riječ o njima osobno ili ljudima u njihovoj službi. Već sama optužba za suradnju s neprijateljem bila je dovoljna da naruši postojeće političke veze, čak i kada se temeljila na glasini. Kada je Sandalj Hranić uputio pritužbu dubrovačkim vlastima zbog navodne suradnje vlastelina Ivana Crijevića s njegovim neprijateljem, kojega je, prema vojvodinim riječima, Crijević čak pomagao oružjem, vijećnici su se branili neinformiranošću, naglašavajući da taj dubro-

¹¹²⁹ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 75v, (14. 4. 1451.). Posebno je upečatljiv prikaz vojvode Radoslava u trenutku kada je u ratu s Dubrovnikom: „*Eccha la fede del pessimo et disliato homo il qual sença dissidanza rason ne cason a cercato nostro danno. Eccha lo sagramento suo, eccha le promesse fatte per suo poueglie de defendere et consuare Ragusa da li suo nemici...questo neguissimo e catiuissimo homo inimico e disturbatore di tutto lo regnamo di Bosna.*“, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 114r, (30. 4. 1430.).

¹¹³⁰ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 68r, (19. 1. 1432.).

¹¹³¹ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 68r, (19. 1. 1432.).

¹¹³² *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 144v, (18. 5. 1439.). Za još neke primjere, vidi: Kurtović 2009: 315–324.

vački plemić već godinu dana nije boravio u gradu.¹¹³³

Prekid prijateljstva logički označava gubitak povjerenja, međusobne naklonosti i ljubavi, pri čemu se taj proces može odvijati postupno ili nastupiti iznenadno. Uzroci takvog prekida obično proizlaze iz promjena u ponašanju jedne ili obje strane te se mogu povezati s nezadovoljenim očekivanjima i karakternim osobinama koje ukazuju na moralnu dekadenciju, a popraćeni su izmijenjenim emocionalnim reakcijama, koje oblikuju samu srž političkog prijateljstva.

9.2. Ne/prijatelj ili oboje?

Ugovorni tip prijateljstva snažno je polarizirao kasnosrednjovjekovni svijet, dijeleći ga na one koji su prijatelji i one koji su neprijatelji. Ipak, razdjelnica između tih dviju skupina nije bila fiksna ni statična, što je političkoj svakodnevicu pridavalo dozu nesigurnosti i snažilo osjećaje anksioznosti. Predviđanje budućeg razvoja događaja postajalo je od presudne važnosti, zato što je ponekad bilo teško odabrati pobjedničku stranu, jer su se savezništva brzo i neočekivano mijenjala.

Predmoderna društva počivaju na složenoj mreži odnosa: osobnih i kolektivnih, prošlih i sadašnjih, aktivnih i pasivnih. Ulazak u nove zajednice i preuzimanje novih uloga nije nužno podrazumijevalo nestanak prethodno uspostavljenih veza, koje su se često preklapale i nadopunjavale. Repozicioniranje političkih savezništava moglo je dovesti do promjene kolektivnog identiteta zajednice i redefinicije njezine uloge unutar pojedine političke mreže. Premda je grad i dalje ostao dijelom zajednice *res publica christiana*, novi status osmanskog tributara nužno je zahtijevao suradnju i pružanje pomoći, što nije prošlo bez negodovanja kršćanskog Zapada, pogotovo Venecije.¹¹³⁴ Drugim riječima,

¹¹³³ *Noi hauemo inteso el vostro parlare per parte del vostro signore per lo lamento che fate sopra lo nostro zentilomo ser Zan di Zrieua perche lo habia dato allo inimico del vostro signore bombarde, balestre et altre arme della qualcosa ei marauiglemo che Dio lo sa che di tal cosa non sentissimo niente. Et certo ne dispiacera sempre che algun di nostri fosse caxon per algun modo di danno o di sinestio de algun nostro vicino et maximamente di voiuoda Sandagl el qual noi reputemo et tratteresemo sempre come uno di noi, fazando certa la sua signoria che sel fu cosi. Non e stato di nostro volere ne di nostra saputa. Et al dicto nostro citadino el qual e za circa I [uno] anno chel parti da Ragusa. Volemo scriuer quanto sara bascanza sopra di zo, Cons. Rog., vol. II, f. 13v, (30. 1. 1419.); Kurtović 2009: 223.*

¹¹³⁴ Za primjere vidi: Kunčević 2012: 33.

sklapanje novih političkih savezništava nije značilo potpuni prekid ranije uspostavljenih odnosa, ali je otvaralo prostor za modifikacije ustaljenih praksi, retoričkih obrazaca i emocionalnih strategija. Takva je promjena zamjetna nakon završetka Prvog konavoskog rata (1430. – 1433.), kada je dotadašnji dubrovački neprijatelj, bosanski vojvoda Radoslav Pavlović, zatražio posredovanje vijećnika, kako bi preko njih zamolio srpskog despota da postane njegov „prijatelj“.¹¹³⁵

Na izmaku 20. stoljeća neki su povjesničari istaknuli da sukobi ne moraju uvijek značiti trajni prekid odnosa, već se mogu tumačiti i kao sredstvo pregovaranja položaja te uspostave nove ravnoteže moći. Ipak, brojni su sporovi doista predstavljali stvarni kraj dotadašnjih veza, praćeni nastojanjima da se zajednički neprijatelj u potpunosti uništi uporabom sile.¹¹³⁶ Dio proturječnosti između ta dva pristupa sažima koncept prema kojemu se sukob ne negira u svojoj stvarnoj prirodi, ali mu se ne pridaje isključivo destruktivna uloga, već se promatra kao kompetitivno sredstvo. Sukobi se, u tom smislu, shvaćaju kao višedimenzionalna natjecanja u kojima sudjeluju brojni akteri povezani složenim i preklapajućim mrežama odnosa. Fokus se pritom pomiče s konačnog ishoda (pobjeda ili poraz) na tijek i posljedice sukoba, u kojima se isprepliću kontakti i suradnja među suparnicima, što se označava pojmom „kooperacija“. Taj je termin nastao krajem 1980-ih za opis istodobne suradnje i rivalstva među poslovnim akterima. Ekonomski stručnjaci posljednjih su desetljeća analizirali sposobnost različitih skupina da istodobno surađuju u nekim područjima tržišne ekonomije, dok se u drugima natječu. Primijenjen na srednjovjekovni kontekst, taj je pristup već dao zanimljive rezultate, premda tada nije postojalo globalno tržište ni organizirane grupe usmjerene maksimizaciji profita.

Unatoč tomu što je Radič Dobrojević, čovjek vojvode Sandalja Hranića, kojega dubrovački izvori nazivaju „Vrag“, nasilnim postupcima, ponajviše pljačkama,¹¹³⁷ nanosio Dubrovčanima veliku štetu, vlasti su mu ipak dopustile da boravi u

¹¹³⁵ ...*apresso per che siamo requerti da voi uoda radossau paulouich che muy vogliamo pregar el signor dispothi se digna acceptarlo per suo bon amico, Lett. di Lev., vol. XI, f. 159r, (25. 8. 1433.).*

¹¹³⁶ ...*disponandosi la potencia di la corona di Bosna e di voi magnifico signor col poter anche di Ragusi et metandosi contra Boraç principale sita sua com si fatti apparachimenti et prouidimenti se vegneria che non inpazandosi Turchi d' esso non duraria Boraç dexe di in che non se prenda. Et in mancho le altre sue cita et castelle piu debele, Lett. di Lev., vol. X, f. 114v, (30. 4. 1430.); Kurtović 2009: 300, nap. 1063.*

¹¹³⁷ Opis njegovih aktivnosti iscrpno je obradio E. Kurtović, 2005: 269–289.

gradu osam dana.¹¹³⁸ Razlozi njegova dolaska i očekivanja vijećnika takvom odlukom ostaju zagonetni, no slučaj jasno pokazuje da su neprijatelji, unatoč razdvajajućim elementima: nanesenim štetama i međusobnoj mržnji, ponekad mogli prevladati razlike i uspostaviti suradnju radi ostvarenja određene koristi. U takvim se situacijama odustajalo od destruktivnog djelovanja usmjerenog međusobnom uništenju i privremeno usmjeravalo postizanju određenih mikro ciljeva.

Teorija surađivanja među konkurentima temelji se na pretpostavci da je dogovor moguć kada sudionici procijene da bi eventualni gubitak na jednoj strani bio nadoknađen većom dobiti na drugoj. Primjer takve kalkulacije nudi odnos Dubrovnika prema Osmanskom Carstvu: s jedne strane, vlasti se diplomatskim putem zalažu za borbu protiv „nevjernika“, prikazujući ih kao „neprijatelje križa, Isusa Krista i njegovih sljedbenika“,¹¹³⁹ dok istovremeno lobiraju kod pape za pravo trgovanja s njima.¹¹⁴⁰ Za razdoblje Ciparskog rata L. Kunčević navodi niz obraćanja mletačkih poslanika papi, u kojima se naglašava kako dubrovačke vlasti na suradnju s Osmanlijama ne potiče strah, nego prije svega težnja za ekonomskom dobiti.¹¹⁴¹

Drugi primjer potvrđuje kako su pragmatični interesi nerijetko nadjačavali formalne obveze. Tako je kralj Alfonso V. Aragonski procijenio da mu je profitabilnije sustegnuti se od pružanja vojne potpore svome savezniku Stjepanu Vukčići Kosači u ratu protiv Dubrovnika, bojeći se papinske intervencije, koji je zaprijetio ekskomunikacijom svima koji bi sudjelovali u napadu na grad. Time se Alfonso posredno svrstao na stranu dubrovačkih saveznika, procijenivši da mu je papinska naklonost znatno važnija¹¹⁴² od pridržavanja ugovornih obveza proizašlih iz dvaju sporazuma s hercegom.¹¹⁴³ U toj perspektivi koncept kooperacije nameće se korisnim metodološkim sredstvom za razumijevanje složenosti strategija sukobljavanja i savezništava. On se donekle može usporediti s

¹¹³⁸ ...*de dando fidam Radiç Dobroeuch venient Ragusium... usque ad festum Pascalis proxime quo venire teneant habeant fidam octo dies postquam aplicatus fint, Cons. Rog.*, vol. IV, f. 15v, (15. 3. 1427.).

¹¹³⁹ ...*per la quale a laude de Dio et a revelation dela fede christiana dieno esser a questo tratto perseguiti et destrutti li perfidi Turchi, inimici dila crose...*, Radonić, 1934a: 461.

¹¹⁴⁰ Radonić, 1934a: 327–328.

¹¹⁴¹ Kunčević 2012: 33.

¹¹⁴² Isailović 2020: 47.

¹¹⁴³ Thallóczy 1914: 356, 358–360; Ćirković 1964: 75; Smiljanić 2015: 152, 174–175, 177–178, 266; Premović 2019: 97–98, 100–101.

igrom šaha u kojoj svaki akter pomiče figure vođen mogućom dobiti, ovisno o predviđanju tuđih poteza, prihvaćajući pri tome manje gubitke, radi ostvarenja dugoročne koristi.

Ta načela potvrđuje slučaj zatočeništva dubrovačkog vlastelina Paladina de Gondule od strane bosanskog vojvode Radoslava Pavlovića, zbog potraživanja dugovanja njegova brata, Ivana Jakovljevog de Gondule. Premda taj incident jasno upućuje na poremećaje u odnosima, suradnja između dubrovačkih vlasti i Radoslava nije bila prekinuta. Dapače, upravo u to vrijeme vodio se pregovarački proces vezan uz kupoprodaju vojvodina teritorijalnog udjela u Konavlima, pri čemu je Radoslav izričito tražio da baš Ivan de Gondula zastupa dubrovačku stranu. Štoviše, iskazao je želju za njegovim žurnim povratkom iz Despotovine na svoj dvor, unatoč donedavnim osobnim nesuglasticama s njim i njegovom obitelji.¹¹⁴⁴

Mamac dobiti pokazao se snažnim poticajem za privremeno nadilaženje sukoba i suradnju među suparnicima. Takvi su se savezi najčešće oblikovali u odnosu prema zajedničkom neprijatelju, a nužnost suradnje rasla je proporcionalno širenju konkurencije i višeslojnosti političkih ciljeva. U nepredvidivoj stvarnosti kasnosrednjovjekovnih političkih odnosa, suradnja s rivalima nije bila iznimka, nego nužna strategija preživljavanja i postizanja željenih interesa.

9.3. Izdajice – najgori neprijatelji

Izdajnici su smatrani lažnim prijateljima, onima koji ne pružaju potporu u trenutku potrebe ili prelaze na stranu neprijatelja.¹¹⁴⁵ Fenomen repozicioniranja naročito je došao do izražaja na prijelazu iz 14. u 15. stoljeće, razdoblju velikih promjena načela funkcioniranja onovremenog svijeta.¹¹⁴⁶ On je bio zamjetan i kasnije, osobito tijekom ratnih sukoba, kada su česti nagli zaokreti u osobnim stavovima i savezništvima. Neki protagonisti nisu se libili počinuti čin nevjere prema svome gospodaru, vođeni različitim interesima i pobudama. Iako je

¹¹⁴⁴ Kurtović 2022: 135.

¹¹⁴⁵ Primjerice, Dubrovčani su primijetili da neki od ljudi vojvode Sandalja surađuju s neprijateljem, tj. prelaze na stranu Radoslava Pavlovića, *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 145v, (3. 6. 1430.).

¹¹⁴⁶ Prilike početkom 15. stoljeća dubrovački poklisar Ivan Jakovljević de Gondula opisao je riječima: *...od potopa svijeta nije se toliko svijet smel i vrtjel, koliko s 'de*, Stojanović 1929: 261.

tijekom Prvog konavoskog rata prvotna namjera potencijalnih saveznika bila uspostava lige protiv zajedničkog neprijatelja Radoslava Pavlovića, ubrzo su se pojavile glasine da pojedini sudionici koketiraju s protivnikom i rade protiv dotadašnjih partnera.¹¹⁴⁷ Urote i izdaje nisu bile nepoznanice ni unutar grada, premda su takvi slučajevi bili rijetki. One koji su radili protiv vlastite zajednice smatralo se da čine nešto protivno prirodnom poretku, vođeni izravnim uplivom đavla.¹¹⁴⁸ Kazne za takve postupke bile su izrazito stroge: od konfiskacije imovine do oduzimanja života, a posljedice su snosili i srodnici osuđenih, kojima je, iako su bili osobno nedužni, onemogućen društveni i politički uspon.¹¹⁴⁹ Jedan od Dubrovčana, optuženih za suradnju s Osmanlijama, bio je Nikola Mihočev de Resti (oko 1427. – 1486.). Zbog sumnje u izdaju svoje domovine je pogubljen, imovina mu je konfiscirana, njegove kćeri poslone u samostan, a sinovi prognani.¹¹⁵⁰ Rijetko kojemu plemiću se sudilo za izdaju, i u tom smislu znamenit je slučaj Mihoča Marinovog de Caboge (oko 1380. – oko 1428.),¹¹⁵¹ koji je zbog svojih protudubrovačkih stavova proglašen izdajnikom i osuđen na smrt, no kazna na koncu ipak nije izvršena.¹¹⁵² Razloge takvog odlučnog postupanja prema izdajnicima dubrovački senatori obrazložili su u pismu Ferdinandu Habsburškom iz 1539. godine, naglašavajući kako je nužno, poput „dobrih vrtlara“ ukloniti „loše biljke“ iz vlastitog vrta i protjerati one „najgore građane i izdajnike“ iz grada (*..come buoni agricola non habbiamo possuto mancare di levare questa mala herba dal horto nostro e quelli pessimi cittadini e traditori della sua patria, caccaiare dalla citta*).¹¹⁵³

Tijekom ratnih sukoba, izdaje i prelazak na protivničku stranu bili su motivirani osobnom koristi i željom za ostvarenjem boljeg položaja. Tijekom sukoba Stjepana Vukčića Kosače i Dubrovnika više dubrovačkih građana prešlo je u Herceg-Novi. Premda je senat pokušao intervenirati zbog njihova prijestupa,

¹¹⁴⁷ *Di noue de qualunche parte datiue a spiar et saper. Et specialmente de la liga la qual se dice fatta tra voiuoda Sandagl e Radossauo et altri baroni de Bosna contra lo re perche, e in que modo e fatta., Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 21r, (10. 3. 1431.).

¹¹⁴⁸ Razzi 1595: 59.

¹¹⁴⁹ Za ustanike iz 1400. godine vidi: Janeković Römer 1999b: 30–31.

¹¹⁵⁰ Vekarić 2015: 136; Vekarić 2009: 86–87; Ćosić & Vekarić 2005: 14.

¹¹⁵¹ *Test. Not.*, vol. XI, ff. 186v–187r.

¹¹⁵² Više o tome Isailović 2008a: 389–406; Isailović 2008b: 7–29.

¹¹⁵³ Kunčević 2017: 79.

herceg ih je stavio pod svoju zaštitu.¹¹⁵⁴ Slični postupci odvijali su se i u suprotnom smjeru: obitelj Radivojević, dotada podložna hercegu, prešla je na dubrovačku stranu, što je potvrđeno i poveljama.¹¹⁵⁵ Dok su dubrovačke vlasti bile izrazito rigorozne u kažnjavanju izdajnika, često ih proglašavajući neprijateljima najgore vrste, herceg Stjepan, u određenim slučajevima, birao je blaži pristup. Tako je, primjerice, bio spreman oprostiti nevjeru svojim odmetnutim ljudima, poput Sladoja Semkovića i Vukašina Sankovića, te ih ponovno primiti u službu.¹¹⁵⁶

Zanimljiva je dubrovačka reakcija u slučaju nevjernih ljudi u hercegovoj službi. Kada se Pavle Marković 1454. godine zakleo na vjernost u povelji o miru između Dubrovnika i hercega Stjepana,¹¹⁵⁷ nitko nije slutio da će se samo dvije godine kasnije pobuniti protiv svoga gospodara. U tom trenutku dubrovačke vlasti dopustile su mu da se skloni na Pelješac, istodobno ga potičući na pomirenje s njihovim donedavnim neprijateljem. Bez obzira na pokušaje posredništva i smirivanje tenzija, Pavle je u konačnici uhvaćen od hercegovih ljudi i odveden pred svoga gospodara.¹¹⁵⁸

Unutar složenih političkih mreža kasnog srednjeg vijeka, poneka su odmetanja od vjerne službe mogla biti tek prividna. To pokazuje i primjer izdaje povjerljivih podataka koje su neki ljudi Stjepana Vukčića Kosače prenijeli dubrovačkim vlastima u trenutku kada su njihovi odnosi obilježeni izrazitim animozitetom. Iako su Stjepanove podanike vlasti nazivale „svojim prijateljima“, ostaje dvojbeno jesu li informacije doista razotkrivale stvarne namjere njihova gospodara ili su bile dio smišljene obmane od koje je Stjepan mogao imati koristi.¹¹⁵⁹

Određena repozicioniranja koja se nisu ostvarila, premda su bila očekivana, mogla su izazvati osvetničke reakcije. Tako je sredinom 15. stoljeća vojvoda Ivaniš Vlatković razmatrao mogućnost priključenja dubrovačkom savezu uperenom protiv hercega Stjepana Vukčića Kosače,¹¹⁶⁰ čime bi prekršio dotadašnje

¹¹⁵⁴ Harris 2006: 90.

¹¹⁵⁵ Miklosich 1858: 451–456.

¹¹⁵⁶ Stojanović 1934: 66; Ćirković 1964: 198–199.

¹¹⁵⁷ Stojanović 1934: 74.

¹¹⁵⁸ Ćirković 1964: 234.

¹¹⁵⁹ *Lett. di Lev.*, vol. XV, ff. 15rv, (bez datuma).

¹¹⁶⁰ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, ff. 97r-98v, (6. 11. 1451.).

ustaljene odnose radi ostvarenja potencijalne koristi. Iako je isprva pokazivao spremnost na suradnju, njegova potpora na koncu je izostala,¹¹⁶¹ no ne i dubrovačka protureakcija. Nezadovoljstvo vlasti Ivaniševim povlačenjem rezultiralo je odlukom o napadu na njegove posjede.¹¹⁶² Pljačka i devastacija imovine, kao aktivnosti suprotstavljene darivanju,¹¹⁶³ često su pratile osvetničke akcije koje su nastajale kao posljedica izdaja.

9.4. Osveta – vraćanje ravnoteže ili?

Leksemi koji označavaju osvetu uključuju latinske izraze *vindicta* i *ultio*, koji osim značenja osvete obuhvaćaju i kaznu koju izriče legitimna vlast. S druge strane, germanski pojam *faida* uvijek se odnosi na ratni sukob i trajno neprijateljstvo.¹¹⁶⁴ Bez obzira na značenjski pluralitet termina 'osvete' u srednjovjekovnom razdoblju, od kojih se neki preklapaju s „klasičnim“ antropološkim obrascima,¹¹⁶⁵ uvreda je je redovito poticala protureakciju, kako kod pojedinca tako i zajednice kojoj je pripadao. Takvi osvetnički istupi nisu bili isključivo destruktivne naravi, već su ponajprije podrazumijevali uspostavu narušene ravnoteže. Krajnji cilj osvete bio je ponovno vraćanje mirnodopskog stanja, koje se u praksi često postizalo posredovanjem, pregovorima i kompromisima.

Svetopisamske knjige ponudile su različita tumačenja motiva osvete. U 19. poglavlju *Levitskog zakona* Jahve se obraća Mojsiju s naredbom da pogreške svoga naroda kažnjava bez mržnje, kako bi uspostavio ljubav i mir.¹¹⁶⁶ U

¹¹⁶¹ Vidi: Zilić 2021: 139–144.

¹¹⁶² *Cons. Rog.*, vol. XII, f. 192r, (16. 12. 1451.). Nešto ranije vijećnici zahvaljuju na njegovoj *ljubavi prema gradu i nude mu svoje prijateljstvo*, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 86v, (6. 7. 1451.). Premda je savez protiv hercega između dubrovačkih vlasti i Vlatkovića sklopljen 25. ožujka 1452., ipak na izmaku sukoba vijećnici su nezadovoljni jer je Ivaniš sklopio primirje s hercegom bez njihova znanja, što se protivu ranije sklopljenim poveljama, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 123v, (23. 7. 1453.).

¹¹⁶³ *Sed ut vestra magnificentia noscat nostras iniurias et molestias, nobis illatas per Voyslavum do Voyno, significamus, videlicet: primo, nobis missit litteras diffidando. Et illico post ipsas litteras missit eius exercitum in nostrum comitatum, et fecit aliquas vilas arobati, et quemdam nostrum nobilem hominem capi, et aliquos nostros mercatores venientes de Sclavonia cum mercationibus non modici valoris fecit arrestari.*, *Monumenta Ragusina* II: 283.

¹¹⁶⁴ Le Jan 2024: 50.

¹¹⁶⁵ Verdier 1980-1984. Vidi i: Throop 2010: 1–4.

¹¹⁶⁶ Lev 19, 17–18.

Petoknjižu pak Mojsije podsjeća da osveta pripada isključivo Bogu, jedinom pravednom i milosrdnom sudcu.¹¹⁶⁷ Premda su novozavjetni tekstovi prožeti porukama ljubavi, oprosta i milosrđa,¹¹⁶⁸ tijekom ranog srednjeg vijeka prevladavala je slika Boga kao osvetnika, oblikovana pod snažnim utjecajem starozavjetnih tekstova i teološkog nauka Sv. Augustina. Prema njegovu učenju, Bog će na Posljednjem sudu razdvojiti pravednike, kojima će iskazati milosrđe, od onih osuđenih na vječnu propast, nad kojima će izvršiti svoju osvetu.¹¹⁶⁹ Iako je u srži kršćanskog naučavanja stajao poziv na izbjegavanje osvete i prakticiranje milosrdne ljubavi koja prašta, povijesna recepcija biblijskih tekstova potvrđuje kako je tumačenje pojma osvete bilo višeznačno.

Razumijevanje motiva osvete u kasnosrednjovjekovnim političkim odnosima zahtijeva razlikovanje društava koja su kulturu mržnje koristila kao sredstvo opstanka, od onih koja su osvetu smatrala nužnim za očuvanje vlastite časti. Grubo narušavanje časti često je služilo kao povod za sukob¹¹⁷⁰ ili snažan politički za osvetu. Vlasti su tijekom sukoba s Radoslavom Pavlovićem zahtijevale osvetu i potpuno uništenje svoga neprijatelja, nastojeći pritom pridobiti potporu saveznika.¹¹⁷¹ U pismu upućenom sultanu naglašavali su manjak poštovanja i vjernosti vojvode Radoslava te za njega tražili *terribile et exemplatoria pena*.¹¹⁷²

Želja za osvetom univerzalna je i duboko ukorijenjena u ljudskoj prirodi, pri čemu zahvaća žene i muškarce podjednako, no njezini se oblici i intenzitet razlikuju ovisno o religijskim, društvenim i kulturološkim normama, kao i osobnim granicama.¹¹⁷³ Među svim oblicima odmazde, krvna je osveta ostavljala najdublji trag u kolektivnom sjećanju te se često povezivala s predcivilizacijskim razdobljem. Upravo zato, nakon okončanja rata sa Stjepanom Vukčićem Kosačom, dubrovačke vlasti svjesno su izbjegavale inzistirati na provođenju krvne osvete.¹¹⁷⁴ Kada se otvorila tema prolijevanja krvi u kojoj su sudjelovali hercegovi ljudi,

¹¹⁶⁷ Pnz 32, 35.

¹¹⁶⁸ Mt 5, 44; Mt 6, 14–15; Lk 6, 36; Iv 13, 34–35; Kol 3, 13–14; Ef 4, 32.

¹¹⁶⁹ Augustin 2000, knj. XXI, pog. 1.

¹¹⁷⁰ Althoff 1989: 267.

¹¹⁷¹ *Lett. di Lev.*, vol. X, f. 112v, (30. 4. 1430.).

¹¹⁷² *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 48v, (23. 7. 1431.).

¹¹⁷³ Le Jan 2024: 50.

¹¹⁷⁴ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 125r, (30. 7. 1453.).

vijećnici su smatrali da je najbolje takve događaje ne spominjati.¹¹⁷⁵

Osveta koju su dubrovačke vlasti očekivale od svojih saveznika nije bila ograničena samo na njih osobno, nego se proširivala i na sve one koji su priznavali njihovu vlast, čime se umnožavao krug potencijalnih izvršitelja odmazde. Tako se bosanskom kralju vijećnici obraćaju kao *cordialissimo amico, protectore et benefactore* te naglašavaju da su i svi njemu podčinjeni velikaši obvezni slijediti njegov primjer i sudjelovati u osveti protiv vojvode Radoslava. Njegov prijestup: narušavanje mira, kršenje zakletvi, prolijevanje krvi i nanošenje štete, zahtijevao je odgovor.¹¹⁷⁶ Dok se skupini oko bosanskog vladara prepusta izvršenje osvete na način koji odaberu, dubrovačko inzistiranje na povratku oružja označilo je početak njihova osobnog provođenja osvete i kažnjavanja neprimjerenog ponašanja.¹¹⁷⁷

Unatoč pozivima na sudjelovanje u osvetničkim pothvatima, vlasti nisu bile sklone bezrezervno podupirati takve inicijative. U jednoj su zgodi odbile surađivati s Hrvojem Vukčićem, u sukobu protiv njegova neprijatelja, kneza Markula, koji mu je prethodno preoteo Omiš. Vijećnici su procijenili da je Hrvoje dovoljno moćan da se sam osveti, bez njihove pomoći.¹¹⁷⁸ S druge strane, Stjepanu Vukčiću iskazali su divljenje, jer se uspio samostalno osvetiti Radoslavu Pavloviću, i to „u većoj mjeri nego itko prije njega“.¹¹⁷⁹

Dugo vremena povjesničari su čin osvete tumačili funkcionalistički i racionalno, promatrajući ga ponajprije kao mehanizam za regulaciju društveno-političkih konflikata.¹¹⁸⁰ Taj metodološki okvir osvete pristupa kao sredstvu uspostavljanja ravnoteže i očuvanja časti u situacijama kada formalni mehanizmi

¹¹⁷⁵ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 29v, (13. 2. 1450.).

¹¹⁷⁶ *La signoria mia come al cauo del regnamo et baroni de bosna e come sa cordialissimo amico, protectore et benefactore de Ragusi mando suo ambassadore alla corona vostra lametandosi sopra esso Radossauo delli sangue spante et danni fatti. E come non solamente gli conuena violati e tutto li sagramenti... rompano la paxe et priuilegi li quali Bosna aueua fatti et sagramentati a Ragusi in gran vergegna di tutta bosna, dimandando vendeta sopra de luy.*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 65v, (25. 11. 1431.).

¹¹⁷⁷ *Ma sia loro vendeta come li piace voi pur instate e solicitate che al mancho tanto che seti di la faza che le arme deli nostri siano restitute per signo et principio de non voler passare senza vendetta et punicion del suo mal fare.*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 20v, (10. 3. 1431.).

¹¹⁷⁸ Stojanović 1929: 450.

¹¹⁷⁹ *...sopra il vostro inimico ve vedicasti piu che may facesse li vostri progenitori passati*, *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 79v, (7. 3. 1438.).

¹¹⁸⁰ White 2013: 281–311.

pravde nisu bili dostupni ili dostatni. Međutim, razvojem povijesti emocija, kao relevantnog interpretativnog okvira, perspektiva se bitno izmijenila. Osve- ta se sve češće sagledava kao spontana, afektivna reakcija,¹¹⁸¹ snažno povezana s kognitivnim iskustvima mržnje i bijesa.¹¹⁸² Iz toga kuta, osveta se ne svodi na promišljenu strategiju, nego proizlazi iz emocionalnog odgovora na doživljenu nepravdu ili uvredu. U tom kontekstu ona postaje sredstvo javnog oblikovanja identiteta, statusa i pripadnosti.

Osveta stoga nije isključivo individualan čin, ni neizbježna posljedica narušenih odnosa,¹¹⁸³ pa čak ni obvezna reakcija u situacijama neprijateljstva.¹¹⁸⁴ Njezino značenje i pojavne oblike moguće je u potpunosti razumjeti tek kada se u obzir uzmu dijeljeni identiteti pojedinaca i zajednica, kao i kontekstualno promjenjiva priroda tih identiteta, unutar širih društveno-političkih okolnosti.

9.5. Pomirenje i obnova prijateljstva

Dubrovačke su vlasti nastojale dosljedno očuvati mir i spriječiti širenje ratnih sukoba u svom okruženju.¹¹⁸⁵ Kada bi do njih došlo, u diplomatskom obraćanju autoritetima, koji su uživali dostatnu snagu za smirivanje napetosti, isticali su potrebu za moralnim preokretom i pokajanjem svojih protivnika. Time su sugerirali da odgovornost za očuvanje mira ne leži samo na izravno sukobljenim stranama nego i na višim autoritetima unutar šire hijerarhije moći.¹¹⁸⁶

Završetak sukoba označavalo je ritualno pomirenje dotada zaraćenih strana. Takvi rituali podrazumijevali su preuzimanje rizika te su imali funkciju transformacijskih obreda, koji su omogućavali prijelaz iz stanja neprijateljstva u stanje obnove društvene kohezije i političke stabilnosti. Performativnost čina

¹¹⁸¹ Kaeuper 2016: 377–388.

¹¹⁸² Smail 2001: 90–126.

¹¹⁸³ Hyams 2003: 8–9.

¹¹⁸⁴ Le Jan 2024: 50.

¹¹⁸⁵ *...et che se tegna modo che tutti questi signori siano uniti e in bona paxe et amicitia como erano auanti la guerra perche a questo modo serane cossa durabile e ferma. Lett. di Lev., vol. XIV, f. 119v, (20. 6. 1453.).*

¹¹⁸⁶ *...debia esso re confortar alla vendeta e mandar a dire a Radossau consigliandolo e commandandoli che se debia pentire di quello a fatto et acordarsi altramente non abandonara casa sua e de tutti Bosignani, Lett. di Lev., vol. X, f. 139r, (27. 5. 1430.); Kurtović 2009: 308.*

izmirenja nije proizlazila iz samih formaliziranih gesta, nego iz dubinske transformacije emocija koje su pratile i potvrđivale obvezujuće radnje. Takvi su se rituali provodili tek nakon što su sve prijeporne točke između zaraćenih strana bile razriješene, kompromisi postignuti, a zajednička rješenja pažljivo usuglašena te potom pretočena u tekst povelje. U procesu usuglašavanja mirovnih ugovora dubrovačke su vlasti bile pragmatične, ističući kako zbog manjih razmimoilaženja neće praviti prepreke sklapanju njegove konačne verzije.¹¹⁸⁷ Ipak, postizanje takvih sporazuma nije uvijek bilo jednostavno. Nesuglasice su katkada bile znatne, što potvrđuje primjer usuglašavanja teksta mirovne povelje između Radoslava Pavlovića i Stjepana Vukčića Kosače, u kojem su vlasti preuzele ulogu posrednika.¹¹⁸⁸ Unatoč izazovima, prepoznale su stratešku vrijednost mirovnih procesa te su bile spremne tolerirati manja odstupanja u korist postizanja višeg cilja.¹¹⁸⁹ Na taj su način manji ustupci često donosili znatno veću političku dobit. Ipak, pragmatično popuštanje imalo je svoje granice, jer je mirovni ugovor morao biti načinjen na pravednim i razumnim temeljima, uz očuvanje obostrane časti.¹¹⁹⁰ Mogućnost poniženja i nanošenja sramote u pregovorima bila je prepoznata kao ozbiljan rizik i potencijalni uzrok narušavanja trajnosti dogovora.¹¹⁹¹ Stoga su vlasti naglašavale kako cijene čast daleko više od same pobjede, ističući kako je „časnije umrijeti, nego sramotno pobijediti“.¹¹⁹²

Dubrovački izvori svjedoče i o jednoj specifičnoj metodi prevladavanja sukoba i učvršćivanja mira, tzv. „kulturi zaboravljanja“. Taj se pristup primjenjivao u trenutcima kada su se stvarali uvjeti za sklapanje primirja, kako bi obnovilo nekadašnje prijateljstvo. Primjerice, 1450. godine dubrovački vijećnici mole Stjepana Vukčića Kosaču da zaboravi sva dotadašnja neprijateljstva i postupke koji

¹¹⁸⁷ *...et cosi semo presti con lui et tanto piu quanto la ne victi conforta da per lo dicto voiuoda. Et perche dice che per pizole cautele noi non restemo et eis rispondete che a nessuna pizola cutela non guarderemo che a par tegna a vera et longa et presta amista.*, *Lett. di Lev.*, vol. VIII, f. 143v, (1. 2. 1423.); Kurtović 2009: 471.

¹¹⁸⁸ *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 148r, (7. 6. 1439.).

¹¹⁸⁹ *...che per pizole cautele noi non restassemo di concluder amista com luy perche cosi aveva fato anche com voi...*, *Lett. di Lev.*, vol. VIII, f. 147v, (19. 2. 1423.).

¹¹⁹⁰ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 129v, (3. 9. 1453.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 68v, (19. 1. 1432.); *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 87v, (17. 4. 1432.).

¹¹⁹¹ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 129v, (3. 9. 1453.).

¹¹⁹² *...auisando la corona vostra che a questo mondo meglio e piu laudabile e morir con honor cha viuer cum vergogna.* *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 69r, (19. 1. 1432.).

su narušavali međusobnu suradnju.¹¹⁹³ Zanimljivo je da je staro prijateljstvo, iako u tom trenutku neaktivno i formalno prekinuto, i dalje bilo percipirano kao konstitutivni element odnosa, tj. „nit“ koja se mogla uhvatiti i aktivirati. Štoviše, vijećnici izražavaju nadu kako će obnovljeni savez biti čak i čvršći negoli je bio prije izbijanja sukoba.¹¹⁹⁴ Ipak, u trenutku promišljanja sklapanja mira s drugim neprijateljem, Radoslavom Pavlovićem, dubrovačke vlasti zauzimaju stubokom drugačiji stav, o čemu su se očitovali pred bosanskim kraljem. Pozivajući se na starozavjetnog kralja Salomona, ustvrdili su kako prijatelju s kojim se jednom sukobilo, nakon pomirenja nikada više ne može u potpunosti vjerovati.¹¹⁹⁵

Kako bi mir bio „dobar“ i „trajan“, nužno je bilo da proizlazi iz iskrenih pobuda.¹¹⁹⁶ Međutim, dubrovačke su vlasti i prije formalnog sklapanja mirovnih ugovora znale izražavati sumnju u iskrenost namjera pojedinih aktera. Tako su za Radoslava Pavlovića držali da, iako pokazuje spremnost na mir, ne zaslužuje potpuno povjerenje. Opisivan je metaforom zmije koja je već jednom ugrizla, a sada samo miruje i čeka novu priliku za napad.¹¹⁹⁷ Tako su Dubrovčani 1372. godine sklopili mir sa srpskim županom Nikolom Altomanovićem, dok je on istovremeno radio na stvaranju novog saveza s Mletačkom Republikom i Đurđem Balšićem, čime je izravno prekršio odredbe ugovora.¹¹⁹⁸ Slično tomu, iako je nakon sklapanja mira s hercegom Stjepanom došlo do određene stabilizacije, međusobni odnosi nisu se u potpunosti normalizirali. O tome svjedoči zaključak V. Foretića da je „mir sklopljen, ali pravo prijateljstvo nije zavlдало“.¹¹⁹⁹ To ipak ne znači da su odredbe mirovnog ugovora bile sustavno kršene. Naprotiv, u trenutcima nakon pomirenja, kada su hercegovci posjedi bili izloženi osmanskoj prijetnji, vlasti su se ponijele kao istinski politički saveznici: poslali su mu brod i

¹¹⁹³ *Lett. di Lev.*, vol. XV, ff. 36r-37r, (6. 3. 1450.); *Lett. di Lev.*, vol. XV, ff. 38r-38v, (13. 3. 1450.).

¹¹⁹⁴ *...e speremo in dio che ancora seremo mazor amicitia e unione che fossemo mai per lo passato.*, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 122r, (18. 7. 1453.).

¹¹⁹⁵ *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 68v, (19. 1. 1432.).

¹¹⁹⁶ *...bona et sinceram pacem*, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 35r, (2. 6. 1450.); *...paxe bona et dureuelle*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 92r, (14. 5. 1432.).

¹¹⁹⁷ Foretić 1980: 200.

¹¹⁹⁸ Foretić 1980: 155.

¹¹⁹⁹ Foretić 1980: 225.

pratnju koja mu je zajamčila siguran dolazak na teritorij grada.¹²⁰⁰ U konačnici, iskrenost i trajnost sklopljenog primirja bile su snažno uvjetovane osobnim interesima. Dubrovački izvori jasno bilježe kako su brojna pomirenja bila potaknuta „potrebom“, a ne „ljubavlju“, što je dovodilo u pitanje njihovu trajnost.¹²⁰¹ Slično tomu, mir koji se održavao plaćanjem visokih novčanih iznosa teško je mogao biti stabilan i čvrst.¹²⁰²

Unatoč svim poteškoćama koje su se javljale pri sklapanju mirovnih povelja, stalni je *topos* dubrovačke diplomatske prakse bilo izražavanje želje da „mir i sloga“, jednom uspostavljeni, ostanu „čvrsti“ i ojačani Božjom intervencijom.¹²⁰³ Posebno je snažno simboličko značenje imala zakletva na relikvije i druge svete predmete, poput evanđelja i časnog križa. Njihova je uloga bila osigurati prisutnost onostranog u procesu sklapanja i potvrđivanja mira, čime se jamčila njegova trajnost i nepovredivost.¹²⁰⁴ Prilikom izmirenja i ritualne potvrde prijateljstva s gradom Sv. Vlaha, Đurađ Balšić, nakon što je eliminacijom Nikole Altomanovića postao dubrovački susjed, 1373. godine u katedrali zakleo se na ugovor o prijateljstvu križem i moćima Sv. Vlaha te drugih svetaca.¹²⁰⁵ Zategnuti odnosi Dubrovnika i Tvrtka II., osobito zbog njegova srodnika Vuka Banića, s kojim je bio u sukobu, a kojemu su vlasti pružile utočište, ublaženi su Tvrtkovom poveljom o prijateljstvu, koju je potvrdio prisegom na moći i sveto evanđelje.¹²⁰⁶ Uporaba svetih predmeta bila je uobičajena i prigodom davanja drugih vrsta zakletvi, primjerice sklapanja saveza s ciljem borbe protiv zajedničkog neprijatelja. Sporazum o zajedničkoj borbi protiv Ostoje, vijećnici i Hrvoje Vukčić Hrvatinić potvrdili su stavljanjem ruke na sveto evanđelje i časni Kristov križ. Osim simboličke potvrde, za prekršitelje dogovora predviđale su se i duhovne sankcije, uključujući prokletstvo od Gospodina Boga, Presvete

¹²⁰⁰ Harris 2006: 91–92.

¹²⁰¹ *Et cum ipso, quam melius potuimus, devenimus ad concordiam non amore sed necessitate choscti, Monumenta Ragusina* II: 283.

¹²⁰² *Nunc vero serenissime majestati vestre denotamus, quod nos, considerantes non posse resistere ejus prave voluntati, tractari fecimus cum ipso de dando sibi unam summam pecunie non modicam, ut ipse nos dimitteret in pace, Monumenta Ragusina* II: 283–284.

¹²⁰³ *Et a questo gli rispondete cosi allegrandoui molto con lui per parte nostra della pace et concordio che Dio lo faccia fermo. Lett. di Lev.*, vol. VIII, f. 143v, (1. 2. 1423.).

¹²⁰⁴ Stojanović 1929: 548; Radonić 1934a: 92.

¹²⁰⁵ Foretić 1980: 155–156.

¹²⁰⁶ Foretić 1980: 157.

Bogorodice i svih svetaca.¹²⁰⁷

Pomirba i pretvaranje mržnje u prijateljstvo prolazili su kroz transformativne obrede, jer su takvi čini zahtijevali preoblikovanje identiteta, osobnosti i društvenih uloga pojedinaca koji su do tada stajali u neprijateljskom odnosu. Potvrđuje to primjer kneza Vladislava Nikolića, koji je morao doći u Dubrovnik i odgovoriti na optužbe koje su mu bile stavljene na teret kako bi očuvao slogu i ostao „prijatelj grada“.¹²⁰⁸ No, da bi došlo do istinske pomirbe, nije bilo dostatno tek formalno postupanje, već je bilo nužno simbolički, ali i emocionalno, „odstraniti iz srca“ sve uvrede i zlodjela.¹²⁰⁹ U tom smislu, kršćanska sakramentalna praksa nudila je opći objasnidbeni okvir koji su transformativni obredi pomirbe među ljudima i političkim zajednicama preslikavali. Kao što je krštenje preobrazilo čovjeka palog zbog istočnog grijeha u Božjeg sina, a euharistija kruh i vino u tijelo i krv Isusa Krista, tako se i u pomirbenim obredima odvijala preobrazba odnosa između dotadašnjih neprijatelja. Na razini osobnog duhovnog života, kršćanin-grešnik pomirivao se s Bogom kroz ispovijed, pokoru i dobra djela, u ciklusu koji se ponavljao do njegove smrti. Transformativni obredi pomirbe među političkim protagonistima postupno su se uklapali u isti taj model. Time je sklapanje mira bilo obogaćeno religijskim slojem, jer čin oprostata i obnova prijateljstva nisu bili tek pragmatični politički potezi, nego i duhovne radnje, usmjerene prema preobrazbi pojedinca i zajednice, u skladu s kršćanskim idealom milosrđa i pomirenja.

Pomirbeni rituali pretpostavljali su javnu i emocionalnim slojem bogatu transformaciju osjećaja, od neprijateljstva, srdžbe i mržnje prema obnovljenom prijateljstvu i ljubavi. Prisutnost i potvrda posrednika osiguravale su da ta emocionalna preobrazba bude trajna. Dijeljeni prijatelji često su igrali ključnu ulogu u mirovnim procesima, preuzimajući ulogu posrednika u pregovorima

¹²⁰⁷ Isailović 2009: 173.

¹²⁰⁸ *...posse dare Uladislauo Nicolich ilium terminum, qui eis videbitur, super lamentationibus factis super ipsum, ut veniat ad se concordandum tam cum communi quam cum specialibus personis, et possint responderi sibi, quod videbuntur omnes lamentaciones factas supra ipsum; et visis dictis lamentationibus facient sibi scire, ut veniat Ragusium ad se concordandum, ut possit remanere amicus Ragusii., Monumenta Ragusina II: 198.*

¹²⁰⁹ *Et cossi speremo in dio che sera tra esso serenita e la serenita de ragusa la qual serenissima damo abra de delli cuori suoi tutte le inuirie tutte le offexe, rachori et mali che sonno stati tra esso serenissimo chercech e la dicta serenissima de Ragusa et desidera et unde uniere in bono amor e dilectione con lo prefato serenissimo chercech., Lett. di Lev., vol. XIV, f. 134v, (6. 3. 1454.).*

između sukobljenih strana. Dubrovačke vlasti, koje su se u određenim slučajevima nalazile u prijateljskom odnosu s obje sukobljene strane (*come amico dell'una parte et dell'altra*), angažirane su u posredovanju, primjerice izmirenja Stjepana Vukčića Kosače i Đurđa Brankovića.¹²¹⁰

Do sredine 11. stoljeća pojmovi *mediator* ('posrednik') i *mediatrix* ('posrednica') bili su gotovo isključivo povezani s religijskim kontekstom. Termin *mediator* označavao je prije svega Isusa Krista kao posrednika između Boga i ljudi, dok je *mediatrix* bio leksem rezerviran za Djevicu Mariju. Kako bilježi H. Kamp, tek se od 12. stoljeća pojam *mediator* sustavnije počinje koristiti u kontekstu rješavanja svjetovnih sukoba. Kada je riječ o ženama u posredničkoj ulozi, za njih su se češće koristili izrazi poput *persuadere* ('uvjeravati') i *intercedere* ('zagovarati', 'posredovati').¹²¹¹ Ni dubrovačka diplomatska praksa nije isključila žene pri sklapanju mirovnih sporazuma.¹²¹²

Kako je pokazala C. Garnier, u srednjovjekovnim mirovnim procesima ulogu posrednika nisu preuzimali neutralni arbitri, već, što se iz današnje perspektive može činiti začudnim, upravo oni koji su rodbinski ili na neki drugi način bili povezani sa sukobljenim stranama.¹²¹³ Ni dubrovačka diplomatska praksa u tom pogledu ne predstavlja iznimku, već, dapače, vlasti su zastupale uvjerenje da „nema rata koji se ne može zaključiti posredovanjem prijatelja“.¹²¹⁴ U nastojanjima da okončaju sukobe, vijećnici su redovito isticali prijateljske, pa čak i rodbinske veze među dotad zaraćenim stranama.¹²¹⁵ Tako su, nakon što su prethodno uspostavile mir s Radoslavom Pavlovićem, kojega počinju

¹²¹⁰ ...*com le messe et parole le quale podesseno tratar et concluder alguna bona paxe et unitade fra la magnificientia vostra et perfato signore despotto*, *Lett. di Lev.*, vol. XIII, f. 14r, (7. 3. 1441.).

¹²¹¹ Le Jan 2024: 369; Kamp 2001: 19–21.

¹²¹² ...*grandissima speranza habiamo in lei piu che in altre persone, et speremo per suo mezo vegnir ad ogni bona conclusion cum el signor et resta boni amici come se conuien*, *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 57v, (15. 1. 1451.).

¹²¹³ Garnier 2000: 285.

¹²¹⁴ ...*mai non fu tanta guerra che con mezanita de li amici non si possa aconzar e far bona paxe*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 68v, (19. 1. 1432.).

¹²¹⁵ ...*pregando humanamente la serenita vostra che se considerato se mai a la vita humana farno di bisogno li boni amixi et parenti hora sono per li temporalis che occorreno al presente per li quali ogni stato di signoria vien essa seruato e acresuto...considerando etiamdio el parentato che aueti con luy*, *Lett. di Lev.*, vol. XII, f. 184r, (30. 4. 1440.).

oslovljavati kao *perfetto et cordial fratello et amico*,¹²¹⁶ vlasti preuzele ulogu dijeljenog prijatelja i aktivno posredovale u njegovu izmirenju sa Stjepanom Vukčićem Kosačom.¹²¹⁷ U tom kontekstu, obojicu nazivaju *cari amici et fratelli cordialissimi*.¹²¹⁸ Kao posredovatelji pomirenja često su angažirani i dubrovački poslanici, koji su dobro poznavali sukobljene strane, zahvaljujući ranijim diplomatskim misijama u kojima su sudjelovali.¹²¹⁹ Vuk Vlahov de Babalio posredovao je u pomirenju Dubrovnika i Stjepana Vukčića Kosače¹²²⁰ upravo zato što je tijekom sukoba bio nositelj niza poslanstava upućenih hercegu. Sličnu je ulogu imao i Ivan Jakovljević de Gondula, poklisar prilikom sklapanja mira 1433. godine, kojim je zaključen Prvi konavoski rat.¹²²¹ Nešto kasnije je taj isti poslanik, zajedno s Paskom Junijevim de Sorgom, posredovao u izmirenju Radoslava Pavlovića i Stjepana Vukčića Kosače.¹²²² Pored dubrovačkih diplomata, u procesima pomirenja sudjelovali su i drugi ugledni i visoko pozicionirani pojedinci. Primjerice, predstavnici ugarsko-hrvatskog kralja, poput Filipa Nozdronje, posredovali su u sklapanju mira s Kotorom.¹²²³ Značajnu ulogu imali su i crkveni velikodostojnici, čiji je religijski autori-

¹²¹⁶ *Let. di Lev.*, vol. XI, f. 237r, (27. 4. 1435.).

¹²¹⁷ *Let. di Lev.*, vol. XI, f. 255v, (25. 7. 1435.).

¹²¹⁸ *Let. di Lev.*, vol. XII, f. 133r, (8. 4. 1439.).

¹²¹⁹ *Et per questa cason sete andati vuy ambassadori per far la paxe e per reintegrare et fortificare la bona et vera amicitia cum esso serenissimo chercech eo modo che e stata tra li annessori soi et essa serenissima de Ragusa et etiam tra lo dicto serenissimo chercech et dicta serenissima de ragusa et per confirmare li priuilegii scritture et sacramenti... cum intentione pura e netta de voler vnire cum lo dicto serenissimo chercech e cum li soi sucessori cum quella unione e carita che mai non vegna ameno ma duri*, *Let. di Lev.*, vol. XIV, f. 134v, (6. 3. 1454.); *Nosque considerantes impotenciam nostram ad resistendum eidem, misimus ad ipsum unum nostrum ambaxatorem ad mollificandum ipsum, Monumenta Ragusina II: 283; ...mandare un loro ambassador al detto chercech... e comandando ad esso stretamente che da ogni iniuria et danno contra da noi se douesse remonere... e viuer con noi in paxe et in amor como hano fatto li soi predecessori*, *Let. di Lev.*, vol. XIV, f. 73v, (14. 4. 1451.); *Et fatto questo, la dugal signoria per honor del nostro signor et amico nostro, sença nostra requesta, mando suo ambaxador ser Paulo Quirino, a fine de tractar pase inter nuy et li nostri inimisi*, *Monumenta Ragusina III: 155.*

¹²²⁰ Taj je Dubrovčanin nosio titulu *generosus et egregius miles* kada je na dvoru Alfonsa V. Aragonskog nastupao kao poslanik kralja Ladislava V. Habsburškog, ali i *splendidus miles dominus*, Filipović 2024: 41–42.

¹²²¹ Živković 1981: 83, 100, 155–156, 162.

¹²²² *Cons. Maius*, vol. VI, f. 26r, (29. 4. 1440.).

¹²²³ Foretić 1980: 287.

tet pridonosio nepovredivosti sporazuma. U tom se kontekstu ističu papinski legati,¹²²⁴ ali i članovi Crkve bosanske.¹²²⁵ U pojedinim su slučajevima prizivane i nadnaravne sile, sam Bog ili Sv. Ivan,¹²²⁶ čime se također naglašavala trajnost i nepovredivost sklopljenih mirovnih ugovora.

¹²²⁴ *Lett. di Lev.*, vol. XIV, f. 125r, (30. 7. 1453.).

¹²²⁵ Ćošković 2005: 151–152.

¹²²⁶ *Confermada et solidata per tali sacramenti diuini neli quali il solo i dio et san zohan interuene de bona voglia et amore*, *Lett. di Lev.*, vol. XI, f. 142r, (13. 4. 1433.).

X.

ZAKLJUČAK

Veza između političkih odluka i osobnih odnosa, posebice prijateljstava, posljednjih je desetljeća zadobila veći historiografski interes. Još od antičkog razdoblja, pa sve do izmaka srednjeg vijeka, prijateljstvo i politički život percipirani su kao izrazi čovjekove vrline, formalne veze koja donosi obveze, ali i prava, te pritom ne isključuje ni emocionalnu komponentu. Pojedinci i zajednice koristili su odnos prijateljstva kako bi ishodile željene ciljeve, uspostavili nove veze, isključili neželjene sudionike i time javno očitovali svoju moć. Društveno-politički značaj prijateljstva moguće je razumjeti tek ako se uzme u obzir da je srednji vijek ignorirao tri, danas samorazumljive, činjenice: neutralnost kao svjestan izbor djelovanja, prijateljstvo kao isključivo privatni i emocionalni odnos te seksualne konotacije ljubavi i bliskog prijateljstva.

Za razliku od modernog poimanja, na prostoru Latinskog Zapada tijekom srednjeg vijeka prijateljstvo je obuhvaćalo obiteljske odnose, veze zavisnosti, bratovštine i gilde, duhovnu ljubav, privatne i javne ugovore, sporazume pružanja međusobne potpore i sklapanje primirja. Prijateljstvo je često premošćivalo hijerarhijske razlike, olakšavalo međusobno razumijevanje i djelovalo kao sredstvo stabilizacije u razdobljima nesigurnosti. Formalni sporazumi i mreže obveza omogućavali su pojedincima i grupama uspostavu korisnih veza, koje su učvršćivale njihove pozicije moći, istovremeno jačajući društvenu koheziju i stabilnost političkog poretka. Dok je prijateljstvo često korišteno za ostvarivanje kratkoročnih interesa, njegovi dugoročni učinci nisu uvijek bili u središtu interesa. Ipak, kasnosrednjovjekovna politička praksa nije bila usmjerena isključivo na održavanje mira i učvršćivanje moći, već i na uspostavu atmosfere harmonije i uzajamnog povjerenja. Javna sfera djelovanja nije počivala isključivo na institucionaliziranim i jasno definiranim mehanizmima, već i na međusobnim emocionalnim interakcijama. U tom kontekstu, prijateljstvo, baš kao i neprijateljstvo, postajalo je temelj i cilj političkog ponašanja, što potvrđuje

njihovu središnju ulogu u političkom i društvenom životu.

Prijateljstvo, povjerenje, pomoć i uzajamna potpora predstavljali su temelj opstanka, mira i sigurnosti u srednjovjekovnom društvu, kako na institucionalnoj tako i na individualnoj razini, u službenim i privatnim odnosima. S obzirom na složenost političkih odnosa, prijateljstvo je predstavljalo ključnu strategiju za jačanje savezništva, društven uspon i ostvarivanje političkih ciljeva. Tko je imao velik broj prijatelja, nije predstavljao samo važan politički čimbenik, već je bio prepoznat kao moralna figura, čiji su autoritet i ugled rasli usporedno s mrežom prijateljskih veza. Prijateljstvo je funkcioniralo kao oblik „društvenog kapitala“, pri čemu su se prijatelji smatrali bazom moći nalik imovini, jer nisu donosili samo mobilizacijsku snagu nego i nematerijalni učinak, koji je proizlazio iz samog posjedovanja velikog broja prijatelja.

Analiza dubrovačkih izvora, posvećenih konceptu političkog prijateljstva, potvrdila je očuvanje temeljnih promišljanja najutjecajnijih autora, poput Aristotela, Platona, Cicerona i Aelreda iz Rievaulxa, koja su oblikovala svakodnevne prakse i razumijevanje toga odnosa u kasnom srednjem vijeku. Dok su Aristotel i Ciceron „istinsko prijateljstvo“ opisivali kao trajan odnos temeljen na vrlini sudionika, koji su međusobno altruistično i vrijednosno naklonjeni te nezainteresirani za ostvarenje osobne koristi, u suvremenom kontekstu kvaliteta prijateljstva povezuje se, ponajprije, s iskrenošću uzajamnih emocija. Prijateljstvo se u antičkom svijetu moglo uspostavljati i među osobama koje nisu bile međusobno naklonjene, jer se u grčkoj i rimskoj kulturi taj pojam protezao na poznanike iz istoga grada, članove političkih stranaka, ukućane, pa čak i goste. Aristotel je definirao političko prijateljstvo kao oblik javnog djelovanja usmjeren na očuvanje stabilnosti i napretka zajednice, jasno ga razdvajajući od privatnih odnosa, obilježenih naglašenom emocionalnošću. Njegovi stavovi, zajedno s idejama pitagorejskog bratstva te epikurejske i stoičke tradicije, posredstvom Seneke i Cicerona preneseni su u latinski svijet. Pojavom kršćanstva antičko razumijevanje ljubavi i prijateljstva obogaćeno je biblijskim tekstovima te dodatno nadograđeno promišljanjima ranih crkvenih naučitelja i otaca. Klasični koncept prijateljstva time je integriran u ranokršćansku misao idejom da ono predstavlja oblik *agape*, univerzalne, nesebične ljubavi pružene svima, ponajprije bližnjemu, neovisno o njegovim moralnim kvalitetama. Iako je kršćanstvo otvorilo prostor za prijateljstva među ženama i redovnicima, u političkoj je sferi ono ostalo i dalje rezervirano za muškarce, povezane složenim mrežama osobnih i kolektivnih, horizontalnih i vertikalnih odnosa na emocio-

nalnoj, ritualnoj i pragmatičnoj razini. Na taj način, u kasnom srednjem vijeku prijateljstvo se nametnulo kao kompleksan fenomen sa značajnim društveno-političkim posljedicama, pri čemu su emocije imale važnu ulogu u njegovu ostvarivanju i praktičnim učincima. Dubrovačke vlasti poznavale su te klasične i kršćanske koncepte, te su ih svjesno prilagođavale vlastitim potrebama u oblikovanju političkih argumenata i taktika.

Vokabular vezan uz koncepte (ne)prijateljstva, kako ga čuvaju dubrovački administrativni spisi, otkriva izrazitu dijalektičku napetost, jer su njihova značenjska polja međusobno suprotstavljena. Terminologija prijateljstva i ljubavi obilježena je semantičkom fluidnošću i širim rasponom značenja, dok se leksičko polje neprijateljstva i mržnje doima stabilnijim i ograničenim na manji broj pojmova. Dubrovačko političko vodstvo svjesno je koristilo oba diskursa, prijateljstva i neprijateljstva, ne samo kao sredstva komunikacije već i kao instrument oblikovanja društveno-političke stvarnosti. Time su istodobno slijedili humanističke trendove svoga vremena, oslanjali se na klasičnu tradiciju i biblijsku metaforiku, koje su izravno utjecale na njihovo razumijevanje i stvarnu izvedbu tih odnosa. Prijateljstvo je pritom shvaćano kao oblik pragmatičnog ugovora, usko povezanog, ali ne i ograničenog na koncept savezništva, što objašnjava čestu uporabu pravnih termina, prepoznatljivih po specifičnim glagolima i pridjevima. U prijelomnim trenucima, obilježenim krizom, kada su se otvarale mogućnosti različitih političkih izbora i rješavale potencijalne nesuglasice, upravo je ustaljeni leksik prijateljstva pružao stabilan i prepoznatljiv sustav, koji je usmjeravao stvarno ponašanje.

Jezik prijateljstva funkcionirao je kao simboličko oruđe, s jasnom pragmatičnom funkcijom. Njime su se odašiljale poruke o vrijednostima, normama i stremljenjima kruga vladajućih, što je posljedično usmjeravalo djelovanje pojedinaca i zajednica uključenih u njihove mreže. Na taj se način postupno formirao specifičan vokabular prijateljstva, kojim su dubrovačke vlasti definirale ključne društvene i političke prakse, usmjerene očuvanju mira i stabilnosti političko-društvenog poretka. Prilagodljivost u korištenju diskursa i retoričkih strategija (ne)prijateljstva činile su imanentne karakteristike političke kulture i društvene prakse u kasnosrednjovjekovnom Dubrovniku.

U političkom diskursu prijateljstvo se često javljalo kao zamjena, dopuna ili čak istoznačnica za druge oblike srednjovjekovnog povezivanja. Analiza toga fenomena potvrđuje da među povjesničarima još uvijek ne postoji slaganje o općeprihvaćenim značajkama koje bi ga jasno razlikovale od feudalnih i rodbinskih

veza, s kojima dijeli brojne sličnosti. Iako koncepti nedvojbeno imaju iste korijene, istovjetnosti i razlike u njihovu definiranju, bile one manje ili veće, zavise o specifičnom prostorno-vremenskom kontekstu i naravi izvora koji se razmatraju.

Fiktivni odnosi srodstva u sferi visoke politike osiguravali su povezanost i stabilnost te premošćivanje hijerarhijskih razlika. U političkom smislu prijateljstvo je obuhvaćalo dva temeljna ishodišna modela preuzeta iz kršćanskih zajednica: očinski, prepoznatljiv u hijerarhijskoj vjernosti i klijentelističkim vezama, te bratski, koji se potvrđivao odnosima uspostavljenima među jednaki-ma. Pritom osobne veze nisu bile odvojene od institucionalnog poretka, već su ga sačinjavale i učvršćivale. Granica između privatne i javne sfere time je ostajala zamagljena, pa su rodbinske veze, poznanstva i naklonost stečena osobnim kontaktima ugrađeni u vladajući politički sustav, osiguravajući mu posljedično koheziju i stabilnost. Na terminološkoj razini bilo je uobičajeno da hijerarhijski više pozicionirana figura nižu naziva prijateljem, no rjeđe obratno. Pomaci su bili mogući, što je ovisilo o trenutnom položaju i važnosti pojedinca u hijerarhiji moći te međuprožimanju s drugim odnosima u kojima je sudjelovao. Na obje razine realizacije političkog prijateljstva, horizontalnoj i vertikalnoj, različite distinkcije u tipovima počivaju na procjeni jesu li više emocionalna i osobna ili interesna i formalna.

Imenovanje određenog odnosa *amicitia* uspostavljalo je reciprocitet, kojim je obveza pružanja međusobnih usluga bila jasno naznačena, iako često neformalno definirana. U ravnopravnim odnosima, prijateljstvo je služilo za oblikovanje i dosizanje dijeljenih interesa, dok je u hijerarhijskim odnosima nadopunjavalo tradicionalne veze zavisnosti, motiviralo podložnike na željeno djelovanje, osobito u trenutcima krize, i osiguravalo stabilnost vlasti. Horizontalno prijateljstvo ostvarivalo se među jednakima: između dubrovačkih građana i tijela vlasti, među pojedincima angažiranim u političkom životu grada, poput trgovaca i poslanika, i političkim zajednicama, kao što su druge istočnojadranske komune i, ponajviše, talijanski gradovi-države, te je služilo za postizanje zajedničkih ciljeva. Na vertikalnoj razini političko prijateljstvo nametnulo se kao središnji fenomen u odnosu između pojedinih vlastelina i gradskih vlasti te ugarsko-hrvatskog kralja i vijećnika, koji su priznavali njegovu vrhovnu vlast. Oblikovano je kao ispregovaran i pravno uvjetovan politički odnos kojim se moglo mnogo toga postići, a čije je nepoštivanje odredbi i obveza povlačilo ozbiljne posljedice.

Amicitiae su se odlikovale izrazitom fleksibilnošću jer su istovremeno obuhvaćale i horizontalne i vertikalne odnose. Premda najčešće privremeno učvr-

šćene, njihova je snaga počivala na trajno prisutnom elementu reciprociteta. Sukobi oko prvenstva i podređenosti stoga su nužno isključivali prijateljske odnose, jer su oni narušavali ravnotežu jednakosti i uzajamnosti. Političko se prijateljstvo tako oblikovalo među jednakima, ali je istodobno bilo ukorijenjeno u hijerarhijskim strukturama moći, koje su bile nadopunjene klijentelističkim mrežama. U takvom kontekstu pojedini dubrovački vlastelini imali su ključnu ulogu posrednika (*power-brookers*) u komunikaciji između središta i perifernih struktura moći. Prijateljstvo je time omogućavalo nagrađivanje zaslužnih pojedinaca posebnim povlasticama, čime je jačala njihova društvena pozicija unutar institucionalnog okvira vlasti. Takvi odnosi nisu bili propisani specifičnim skupom pravila te su predstavljali potencijalni izvor napetosti i krize u odnosu kraljevih pouzdanika i *familijara* s organima vlasti. Situacije obilježene izdajom ili narušenim povjerenjem, prekoračenjem ovlasti i favoriziranjem pojedinaca, koje su mogle biti plod privatnih susreta, dodjeljivanja materijalnih beneficija i dijeljenja tajnih informacija, rezultirale su nestabilnostima, koje su mogle imati dalekosežne posljedice na najvišoj političkoj, ali i osobnoj sudbini pojedinca.

Niz primjera dokazuje da je prijateljstvo moglo objediniti političke, društvene i pravne prakse, primjenjive jednako na javnu i privatnu sferu, odnose pojedinaca i zajednica, ali i vanjskopolitičke kontakte među jednakima i nejednakima. Istovremeno je obuhvaćalo protagoniste različitog društveno-političkog položaja, podrijetla, obiteljskih i bračnih veza, dobi, profesije, spola, imovinskog stanja i religijskih uvjerenja, koji su bili uključeni u međusobno preklapajuće političke mreže. Najčešći tip ostvarivanja političkog prijateljstva u stvarnom svijetu bilo je pružanje uzajamne pomoći, potpore i usluga koje se protezalo od davanja savjeta i informacija, preko financijske i emocionalne potpore, materijalnog darivanja pa sve do vojne zaštite. Pri tome je pragmatična funkcija bila jednako važna kao i osobna bliskost, zajedničko podrijetlo, profesionalna i staleška povezanost. Iako su vjera, jezik i etnicitet omogućavali zblizavanje i razvoj bliskih odnosa, nisu bili jamac njihove trajnosti. S pojedincima i skupinama koje su se razlikovale kulturološkim i religijskim obilježjima, poput Osmanlija ili pripadnika Crkve bosanske, uspostava prijateljskih odnosa bila je znatno otežana, gotovo nemoguća. U situacijama kada su se međureligijski kontakti ipak ostvarivali i razvijali određeni oblici suradnje, uglavnom je bilo riječ o pragmatičnim, a ne odnosima temeljenima na emocionalnoj bliskosti, premda se diskurs prijateljstva često rabio za opis takvih veza. Prijateljstva sa ženama u sferi visoke politike nikada se nisu na jezičnoj razini označavala

terminom „prijateljstva“, no one su ipak preuzele značajan dio aktivnosti koje se mogu obuhvatiti tim pojmom. U praksi su sudjelovale u pružanju usluga, posredovanju i savjetovanju, pa i sklapanju (ne)prijateljskih saveza. Muškarci i žene djelovali su unutar istih političkih mreža, nastojeći ostvariti vlastite ciljeve te otkloniti neželjene trzavice i probleme, pri čemu su posezali za različitim sredstvima, od kojih su mnoga bila obuhvaćena konceptom prijateljstva. Suradnja bračnih partnera mogla je zamagliti granice uloga između žena i muškaraca, ali je istodobno pružala suprugama i udovicama značajnu moć, pod uvjetom da su raspolagale materijalnim resursima. Društveni i bračni status, kao i obiteljska pozadina, imali su značajnu ulogu u oblikovanju odnosa vlasti prema istaknutim ženama s kojima su održavali diplomatske kontakte. Ti odnosi nisu se temeljili isključivo na obostranoj koristi, već su uključivali i emocionalne strategije, koje su nerijetko nadilazile spolom uvjetovana društvena očekivanja. Žene su, na taj način, bile u mogućnosti aktivno doprinosti nastanku i sudjelovanju u prijateljskim vezama, temeljenim na ispunjavanju specifičnih političkih potreba, ali i igrati ključnu ulogu u sukobima te njihovu okončanju. Osim navedenih, posljednji tip političkih veza prijateljstva bio je sudbonosan, određen od Boga i upisan u zvijezdama, jednom riječju, neizbježan.

Sudionike političkog prijateljstva trebale su krasiti moralne vrline poput dobrohotnosti, naklonosti, odanosti, iskrenosti, pouzdanosti, očuvanja časti, postojanosti, zahvalnosti, velikodušnosti, samokontrole, umjerenosti, mudrosti i pravednosti, dok su istodobno prijateljski odnosi podrazumijevali i niz konkretnih obveza. Upravo ta kombinacija osobnih vrlina i ugovorene obveze činila je prijateljstvo fleksibilnim oblikom odnosa, sposobnim da odgovori na promjenjive političke okolnosti, privlači nove sudionike i na željeni način usmjerava ishode povijesnih događaja.

Prijateljstva su nastajala iz fizičke blizine i prepoznavala su se po dobrohotnosti koju su susjedi iskazivali jedni drugima, pri čemu je odnos morao biti obostrano zadovoljavajući. Pritom se povjerenje nije doživljavalo isključivo kao osobna ili moralna kvaliteta, nego temeljni instrument političkog opstanka, povezivanja i razrješavanja sukoba. Ono je istodobno funkcioniralo kao etički ideal, emocionalna poveznica i pragmatično sredstvo. Temeljilo se na dosljednosti, vjernosti i iskrenosti, osobinama koje su omogućavale predvidljivost i stabilnost odnosa. Povjerenje se gradilo kroz dugotrajne interakcije i potvrde solidarnosti, a svoj je vrhunac postizalo pružanjem oslonca u trenucima nesigurnosti.

Tijekom 15. stoljeća u prvi plan dolazi sveobuhvatni zahtjev za prijateljstvom,

koji je istodobno povezan s isključivošću. Onaj tko postane prijatelj neprijatelja više nije prihvatljiv kao saveznik, čime taj razvoj potvrđuje sve manju toleranciju prema vezama dvostruke zavisnosti. Primjeri iz povijesti grada jasno pokazuju da je dihotomija prijateljstva i neprijateljstva često bila nedostatna, jer se treća, neutralna opcija tek postupno razvijala kao alternativna i pravno definirana mogućnost. U uvjetima ograničenih vojnih kapaciteta, kada su dubrovačke vlasti svoje vanjskopolitičke ciljeve gotovo isključivo ostvarivale oslanjanjem na diplomatske strategije, koncept neutralnosti zauzimao je važno mjesto unutar njih.

Iako je na prvi pogled političko prijateljstvo obilježeno primarno instrumentalnom korisnošću, srednjovjekovni izvori potvrđuju da je emotivna komponenta bila ključna i sveprisutna. Od prijatelja se očekivala podrška upravo zato što je izrazio svoju ljubav, čime je privatna emocija postajala društvena obveza. Politička praksa bila je isprepletana emocijama koje su oblikovale specifičnu vrstu emocionalne inteligencije, omogućujući razumijevanje i ontološko tumačenje svijeta. Na taj je način prijateljstvo odražavalo vrijednosti zajednice i jamčilo društveni dogovor koji je osiguravao njezino funkcioniranje, prevlast elita te njihovu sposobnost suradnje, unatoč međusobnom suparništvu. Bitnu ulogu u tome imao je emocionalni odnos među vladajućim osobama, koji se mogao razviti isključivo osobnim kontaktom, iako je on istodobno nosio rizik pogoršanja odnosa. Zbog toga je bilo presudno da diplomatska služba djeluje trezveno i razborito, a posrednička komunikacija bude povjerena dobro obrazovanim i prokušanim poslanicima, od kojih su neki izgradili blizak osobni odnos sa svojim domaćinima.

Prijateljstvo je otvaralo prostor za razumijevanje kako se osobni i kolektivni odnosi međusobno prožimaju, pokazujući da se ista emocija mogla ugraditi u intimnu sferu i političke mreže zajednice. Praktična vjernost bila je nezamisliva bez uzajamne i iskrene ljubavi među sudionicima, jer je upravo ljubav davala legitimitet obvezama proizašlim iz vertikalnih odnosa zavisnosti i osiguravala sklad u uvjetima društvene nejednakosti. Ona je bila temeljna emocija kojom su se regulirali odnosi u javnom prostoru, gdje su se vertikalne i horizontalne veze stapale u jedinstveni afektivni poredak. Daleko od modernih poimanja individue i njezinih osjećaja, ljubav podložnika prema senioru bila je predmet pregovora, a ne isključivo unutarnjih osjećaja. Ljubav prema gospodaru označavala je mnogo više od političke lojalnosti: uključivala je mir, slogu, dobrohotnost i naklonost, vrijednosti koje su istovremeno oblikovale odnose među

bližnjima. Vertikalno izražena emocija ljubavi postupno se počela identificirati s vjernom službom, povjerenjem i pouzdanošću, čime je emotivni jezik postao ključan instrument u izgradnji prihvatljivih i časnih hijerarhijskih odnosa. U situacijama kada se autoritet nije mogao nametnuti sam po sebi, ljubav je postajala ključni mehanizam povezivanja: prožimala je mreže odnosa i dijeljenih identiteta te je težila simboličkom ujedinjenju nejednakih.

Uzajamnost koja je proizlazila iz koncepta sveprožimajuće ljubavi obvezivala je pojedinca da „bude prijatelj prijateljima, a neprijatelj neprijateljima“. U političkoj se sferi ljubav oblikovala kao idealna spona zajedništva, predstavljena kao produžetak Božje ljubavi za sve, ali i kao simbolički izraz jednakosti među prijateljima. Iz relacijske perspektive, prividna napetost između spiritualnog ideala ljubavi, usmjerene na Boga, i stvarnosti obilježene borbom, rivalstvom i natjecanjima, razrješavala se praksom prijateljstva. Ono, potvrđeno dobrohotnošću, odanošću, suradnjom i međusobnom potporom, funkcioniralo je kao društveni i politički ideal na kojemu su elite temeljile stvarne mreže odnosa: u vlastitoj domovini, oko suverena i u interakcijama s drugim vladarskim dvorovima.

Razvoj ontološke paradigme, u kojoj su svi odnosi bili povezani i hijerarhijski uređeni pod Božjom vlašću, prožeti ljubavlju i strahom od Boga, omogućio je sustavnu izgradnju identitetskih značajki pojedinaca i grupa. Dok su ljubavna strast i mržnja odbacivani kao grijesi, ljubav je potvrđivala obvezu vjernosti i vjerne službe te postala izvor i potvrda svih oblika autoriteta: oca nad djecom, vladara nad podanicima, seniora nad vazalima, muškarca nad ženom, biskupa nad vjernicima, majstora nad šegrtima. Time se ljubav nametnula kao univerzalna vrijednost koja je povezivala intimne i obiteljske, političke, društvene, religiozne i profesionalne odnose u jedinstven hijerarhijski poredak.

Unatoč normativnom idealu, izvori pokazuju da prisegnuto prijateljstvo i ljubav nisu uvijek odgovarali stvarnom ponašanju sudionika odnosa. Dok su neki autori izražavali sumnju u mogućnost realizacije ljubavi među političkim zajednicama, kao apstraktnim subjektima bez vlastitih osjećaja, u drugim je slučajevima ona ostajala tek kurtoazna forma. Trajno i harmonično zajedništvo, shvaćeno kao preduvjet istinskog mira time je predstavljalo izazov za političko vodstvo grada.

Emocionalno polje sukoba pokazuje da mržnja, premda u suprotnosti s ljubavlju i prijateljstvom, dijeli s njima sveprisutnu ulogu u političkim i društvenim odnosima. Neprijateljstvo nije uvijek djelovalo razorno, već se moglo preobraziti u kohezivni čimbenik, povezujući pojedince i zajednice zajedničkim interesima ili mržnjom prema trećoj strani. Negativne emocije, poput zavisti,

oholosti, pohlepe i bijesa, služile kao pokazatelj narušenih odnosa, ali i kao poticaj njihovu preoblikovanju. U složenim mrežama srednjovjekovne političke prakse afektivni i instrumentalni motivi isprepletali su se na način da su neprijateljstvo i suradnja mogli supostojati unutar istih odnosa, potvrđujući složenu, relacijsku prirodu emocionalnog polja sukoba.

Kasnosrednjovjekovne društvene interakcije, izvan granica obiteljskog i kruga bliskih prijatelja, obilježavala je znatna neizvjesnost. Društvo je bilo strukturirano prema podjeli na prijatelje i neprijatelje, pri čemu granice među njima nisu bile strogo određene ni trajne. Neprikriveni neprijatelji držani su na distanci, a prijatelji su se mogli pokazati nestalnim, prijetnjom, pa čak i prometnuti u neprijatelje, dok su neprijatelji povremeno mogli postati više ili manje iskreni saveznici. Prijateljstvo i ljubav djelovali su kao povezujući elementi koji su poticali suradnju i povjerenje, dok su strah i nepovjerenje funkcionirali kao korektivni mehanizmi, upozoravajući na prijetnje i obuzdavajući ishitreno djelovanje. Uspostava i očuvanje mira stoga je zahtijevalo ravnotežu između povjerenja i opreza: dovoljno povjerenja za zajedničko djelovanje, ali i dovoljno opreza za zaštitu interesa zajednice. Takav emocionalni režim nije odražavao samo unutarnje afekte pojedinaca, već je bio duboko ukorijenjen u društvenim normama, hijerarhiji moći, rodnim odnosima i moralnim očekivanjima. Dubrovačka politička praksa pritom pokazuje kako je stabilnost zajednice ovisila o sposobnosti političkih aktera da uravnoteže uzajamnu ljubav i poštovanje te oprez prema mogućim urotama i izdajama, ali i spremnost na korištenje straha i sankcija kada je to bilo potrebno. Mir se stoga nije shvaćao tek kao puka odsutnost sukoba, nego kao emocionalni i politički ideal koji potvrđuje političku vještinu i umijeće upravljanja složenim mrežama prijateljstva i rivalstva.

Prijateljstvo je počivalo na zajedničkom, dijeljenom jeziku, koji nije bio prazna forma, nego prepoznatljiva pravna, emocionalna i moralna veza, potvrđivana gestama i ritualima koji su prenosili specifične poruke. Fizičke geste poput rukovanja, zagrljaja i poljupca, zajedničkog blagovanja i jahanja korištene su za izražavanje prijateljstva i bliskosti, potvrđujući da se emocionalna povezanost potvrđuje dodiranjem tijela i zajedničkim aktivnostima. Ritualne svečanosti, poput posjeta gradu, vjenčanja, krštenja, iskaza sućuti i viteških igara, imale su ključnu ulogu u uspostavi, učvršćivanju i javnom potvrđivanju političkih veza prijateljstva. Svaka od tih gestikulativno-ritualnih radnji povezivala je javnu i privatnu sferu, omogućujući prožimanje instrumentalnih i afektivnih elemenata. One nisu bile tek scenski prikazi, već su odražavale stvarno zajedništvo, istovremeno pridonoseći

stabilnosti savezništava i otvarajući prostor za njihova preoblikovanja.

Unatoč napetostima između horizontalnih i vertikalnih odnosa u hijerarhijski uređenim društvima, dubrovački primjer pokazuje relativnu stabilnost, pri čemu su prijateljski savezi temeljeni na ugovorima i zakletvama služili za razlikovanje prijatelja od neprijatelja u političkoj areni. Ta dihotomija, koja je oštro polarizirala kasnosrednjovjekovni svijet, nije se oslanjala isključivo na moralne kriterije, već na prepoznavanje postupaka podložnih prijetvornosti. Formalno uspostavljeni saveznički sporazumi nisu nudili sigurnost niti su mogli osigurati razlikovanje iskrenih od lažnih prijatelja. Protagonisti povijesnih zbivanja mogli su manipulirati vlastitim identitetima i koristiti performativne iskaze (ne)prijateljstva za ostvarenje osobne koristi. Dok su inače različiti oblici posredovanja rezultirali dostatnim povjerenjem da rivali, često označeni kao neprijatelji, mogu surađivati i ponašati se kao prijatelji, u dubrovačkom slučaju neprijateljstva su rijetko omogućavala kooperaciju.

Izdaja i nepovjerenje razotkrivali su krhkost političkih odnosa, pri čemu su dvoličnost, kršenje zakletvi i manipulacija povjerljivim informacijama ne samo potkopavali pojedine dogovore već i oblikovali stereotipno viđenje neprijatelja kao nestalnog, prijetvornog i nehumanog. Takvi narativi ujedno su služili kao sredstva identitetske diferencijacije, jer su dubrovačke vlasti vlastiti politički moral gradile kroz suprotstavljanje onima „bez vjere“. Funkcioniranje političkih odnosa temeljenih na prijateljstvu dobiva puni smisao tek kada se ljubav promatra kao božanski dar, usmjeren prema dobru, a mržnja kao posljedica pale ljudske naravi i grijeha. Unatoč tomu idealnom viđenju, analizirani primjeri pokazuju da su pojedinci često razvrgavali prijateljstva, poticali mržnju i širili zlovolju te dezinformacije kako bi ostvarili vlastite ciljeve, pri čemu izdaje i odmetanja od vjerne službe nisu bila rijetkost, što je zauzvrat moglo potaknuti osvetu, razaranja imovine i ljudske žrtve. Entiteti uključeni u mnogostruke i preklapajuće političke, obiteljske i srodničke veze sudjelovali su u istoj igri koja im je omogućavala da koristeći specifične prednosti i sredstva ponekad djeluju mimo pravila uređenja kasnosrednjovjekovnog svijeta. Time su se emocije i postupci uključenih aktera vremenom mijenjali, ovisno o jačanju suradnje ili rivalstva, povjerenja ili nepovjerenja te mogućoj obostranoj koristi ili neželjenim posljedicama uspostavljenih odnosa.

U središtu dubrovačke političke misli nalazila se stalna težnja za okončanjem sukoba, što potvrđuju mirovni pregovori koji počivaju na ritualnoj obnovi ljubavi, prijateljstva i povjerenja. Proces pomirenja gradio se na temeljima zabo-

rava prošlih uvreda, procjeni političke korisnosti i osjetljivoj igri posredovanja, u kojoj ključnu ulogu nisu imali neutralni promatrači, već osobe bliske dotada zaraćenim stranama, znatnog društveno-političkog i religijskog autoriteta. Time su se prijateljstvo i posredovanje isprepletali u složenu mrežu, u kojoj su se interesi pojedinaca i skupina usklađivali transformativnim ritualima, zajedničkim povjerenjem i strateškim kalkulacijama. Ipak, pomirenje nije nužno moralo označavati konačan prekid neprijateljstva, nego mogućnost da se mržnja obuzda u ime veće koristi.

Naposljetku, može se zaključiti da dubrovačka politička stvarnost kasnog srednjeg vijeka nije bila strogo podijeljena na razdoblja sukoba i mira, prijateljstva i neprijateljstva, ljubavi i mržnje. Umjesto toga, obilježavala su je stalna nastojanja političkog vodstva grada da izbjegnu otvorene sukobe sklapanjem interesnih prijateljstava te da razmimoilaženja zadrže unutar prihvatljivih oblika interakcije. Unatoč onodobnoj viziji svijeta u kojoj su se „izabrani i dobri“ suprotstavljali „marginaliziranima i zlima“, sudionici političkog života ipak su morali razmišljati o činjenici da je protivnika uglavnom nemoguće u potpunosti uništiti. Stoga se kao inteligentnije rješenje nametala strategija djelovanja na više razina, koja je uključivala udruživanja, ali i sukobe, ovisno o procjeni korisnosti i štete. U takvom, često nepredvidivom kontekstu, suradnja i rivalitet nisu bili međusobno isključivi, već su se isprepletali, a svaki politički potez nosio je višestruke i dugoročne posljedice za sve uključene strane.

Sumarno, političko prijateljstvo u kasnosrednjovjekovnoj Dubrovniku predstavljalo je ključni instrument moći i stabilnosti jer je, prožimajući različite hijerarhijske strukture i oblike, nadilazilo i istovremeno jačalo društveni poredak. Funkcioniralo je kao korektivni mehanizam koji je uravnoteživao podjele i mržnju, uobličavao osobne i kolektivne odnose te legitimizirao autoritet i društvenu hijerarhiju. Raspon prijateljskih ostvarenja obuhvaćao je političke saveze i idealizirane odnose, instrumentalne i afektivne oblike, suradnju i izdaju, neprijateljstva i pomirenja, oblikujući tako složene mreže interakcija različitog intenziteta i značenja. U političkom kontekstu, prijateljstvo nije imalo isključivo pragmatičnu svrhu, već je služilo za oblikovanje identiteta pojedinaca i zajednica, potvrdu pripadnosti i očuvanje utjecaja. Time se prijateljstvo u kasnom srednjem vijeku nametnulo kao fenomen s velikim rasponom mogućih značenja i primjena, pri čemu se dubrovački primjer, podjednako u teoriji i praksi, poklapa s rezultatima već provedenih istraživanja u srednjem vijeku na prostoru Latinskog Zapada.

XI.

POPIS IZVORA I LITERATURE

11.1. Izvori

11.1.1. Neobjavljeni

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU:

REFORMATIONES, SER. 2, VOL. XVII–XVIII, XXII–XXIII, XXX–XXXII;

ACTA CONSILII ROGATORUM, SER. 3, VOL. I–IX, XI–XII, XVIII;

ACTA CONSILII MAIORIS, SER. 4, VOL. I–VII, IX;

ACTA CONSILII MINORIS, SER. 5, VOL. IV, VII;

TESTAMENTA NOTARIAE, SER. 10.1, VOL. X–XI, XIII–XV, XVII;

LAMENTA DE INTUS, SER. 21.1, VOL. I;

LAMENTA DE FORIS, SER., 21.2, VOL. IV;

DIVERSA CANCELLARIAE, SER. 25, VOL. XXV, XLI;

LITTERAE ET COMMISSIONES LEVANTIS. LETTERE DI LEVANTE, SER. 27/1, VOL. II, IV–V, VII–XVII.

11.1.2. Objavljeni

ARISTOTEL, 1877. *Rhetoric*. Ur.: Edward Meredith Cope i John Edwin Sandys. Cambridge: Cambridge University Press.

ARISTOTEL, 1992. *Ethica Eudemea*. prijev.: Michael Woods. Oxford: Oxford University Press.

ARISTOTEL, 2019. *Nicomachean Ethics*. Ur.: Terence Irwin. Indianapolis – Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc.

AUGUSTIN, 2000. *The City of God*. prijev.: Marcus Dods, uvod: Thomas Merton. New York: The Modern Library.

BIBLIJA. STARI I NOVI ZAVJET, 2012. Ur.: Jure Kaštelan i Bonaventura Duda.

- Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- CICERON, 1990. *On Friendship and the Dream of Scipio (Laelius de Amicitia and Somnium Scipionis)*. Ur.: Jonathan G. F. Powell. Warminster: Aris & Phillips.
- CICERON 2001. *On Friendship*. U: *The Harvard Classics*. Vol. 9 (1). Ur.: W. Eliot. New York: P. F. Collier & Son.
- CODEX DIPLOMATICUS REGNI CROATIAE, DALMATIAE ET SLAVONIAE, 1914. Ur.: Tadija Smičiklas. sv. XII, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- CODEX DIPLOMATICUS REGNI CROATIAE, DALMATIAE ET SLAVONIAE, 1915. Ur.: Tadija Smičiklas. sv. XIII, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- CODEX DIPLOMATICUS REGNI CROATIAE, DALMATIAE ET SLAVONIAE, 1916. Ur.: Tadija Smičiklas. sv. XIV, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- DEDIĆ, Enes, 2023. *Izvori za historiju Bosne u srednjem vijeku. Ispisi građe iz arhivske serije Acta Consilii Maioris Državnog arhiva u Dubrovniku (1415–1497)*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju.
- DE DIVERSIS, Filip, 2001. *Dubrovački govori u slavu ugarskih kraljeva Sigismunda i Alberta*. Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- DE DIVERSIS, Filip, 2004. *Opis slavnoga grada Dubrovnika*. Predgovor, transkripcija i prijevod s latinskoga: Zdenka Janeković–Römer, Zagreb: Dom i svijet.
- DINIĆ, MIHAILO, 1951. *Odluke veća Dubrovačke republike I*. Beograd: Naučna knjiga.
- GELCICH, Josip & Ludwig THALLÓCZY, 1887. *Diplomatarium relationum reipublicae ragusanae cum regno Hungariae*. Budapest: kiadja a M. Tud. Akadémia Tört. Bizottsága.
- GUČETIĆ, Nikola Vitov, 1591. *Dello stato delle repubbliche secondo la mente di Aristotele con esempi moderni*. Venezia: Aldo Manuzio.
- IORGA, Nicola, 1899. *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle II*, Paris: E. Leroux.
- KURTOVIĆ, Esad, 2009. „Prilozi.“ U: *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo: Institut za istoriju: 419–480.
- LJUBIĆ, Šime, 1886. *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike. Knjiga VIII: Od godine 1420. do 1424*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (*Monumenta spectantia historiam Slavorum*

- meridionalium*, Vol. 8).
- MIKLOSICH, Franz, 1858. *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii*, Wien: Apud Guilelmum Braumüller.
- MONUMENTA RAGUSINA II, 1882. *Libri reformationum*. Ur.: Josip Gelcich. *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Zagabriae: JAZU.
- MONUMENTA RAGUSINA III, 1895. *Libri reformationum*. Ur.: Josip Gelcich. *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Zagabriae: JAZU.
- MONUMENTA RAGUSINA IV, 1896. *Libri reformationum*. Ur.: Josip Gelcich. *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Zagabriae: JAZU.
- PALMOTIĆ, JUNIJE, 1995. *Pavlimir*. Zagreb: Zagrebačka stvarnost.
- RADONIĆ, Jovan, 1934a. *Dubrovačka akta i povelje*, sv. I/1. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- RADONIĆ, Jovan, 1934b. *Dubrovačka akta i povelje*, sv. I/2. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- RAGNINA, Nikola, 1883. *Annales ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina*. Ur.: Natko Nodilo. *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* 14, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- RAZZI, Serafino, 1595. *La storia di Raugia*. Lucca: Per Vicentio Busdraghi.
- RESTI, Giugno, 1893. *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451–1484)*. Ur.: Speratus [Natko] Nodilo. [*Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, sv. 25], Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- STOJANOVIĆ, Ljubo, 1929. *Stare srpske povelje i pisma* I/I. Beograd–Sremski Karlovci: Srpska kraljevska akademija.
- STOJANOVIĆ, Ljubo, 1934. *Stare srpske povelje i pisma* I/II. Beograd–Sremski Karlovci: Srpska kraljevska akademija.
- ŠIŠIĆ, Ferdo, 1904. „Memoriale Pauli de Paulo patritii Iadrensis (1371–1408).“ *Vjestnik kr. Hrvatsko–dalmatinsko–slavonskog zemaljskog arkiva* 6, 1–2: 1–59.
- ŠIŠIĆ, Ferdo, 1938. „Nekoliko isprava iz početka XV. stoljeća.“ *Starine JAZU* 39: 129–320.
- THALLÓCZY, Ludwig. 1914. *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*. München – Leipzig: Duncker & Humblot.

11.2. Literatura

- ALBERZONI, Maria Pia, 2015. „Fides – fiducia – fedus im politischen Sprachgebrauch der lombardischen Kommunen in 13. Jahrhundert.“ U: *Loyalty in the Middle Ages: Ideal and Practice of a Cross-Social Value*. Ur.: Jörg Sonntag i Corale Zermatten. Turnhout: Brepols: 161–182.
- ALFANI, Guido, 2009. *Fathers and Godfathers. Spiritual Kinship in Early-Modern Italy*. Farnham: Ashgate.
- ALLAN, Graham, 1989. *Friendship: Developing a Sociological Perspective*. Boulder: Westview Press.
- ALTHOFF, Gerd, 1989. „Königsherrschaft und Konfliktbewältigung im 10. und 11. Jahrhundert.“ *Frühmittelalterliche Studien* 23/1: 265–290.
- ALTHOFF, Gerd, 1990. *Verwandte, Freunde und Getreue. Zum politischen Stellenwert der Gruppenbindungen im frühen Mittelalter*. Darmstadt: Wiss. Buchges.
- ALTHOFF, Gerd, 1992. *Amicitiae und Pacta: Bündnis, Einung, Politik und Gebetsgedenken im beginnenden 10. Jahrhundert*. Hannover: Hahnsche Buchhandlung.
- ALTHOFF, Gerd, 1997. *Spielregeln der Politik im Mittelalter: Kommunikation in Frieden und Fehde*. Darmstadt: Primus-Wlg.
- ALTHOFF, Gerd, 1998. „Amicitiae (Friendship) as Relationships Between States and People.“ U: *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*. Ur. Lorraine K. Little i Barbara H. Rosenwein. Malden, MA – Oxford: Blackwell: 191–210.
- ALTHOFF, Gerd, 1999. „Friendship and Political Order.“ U: *Friendship in Medieval Europe*. Ur.: Julian Haseldine. Stroud: Sutton Publishing: 91–105.
- ALTHOFF, Gerd, 2001. „(Royal) Favor. A Central Concept in Early Medieval Hierarchical Relations.“ U: *Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations*. Ur.: Bernhard Jussen. Philadelphia: University of Pennsylvania Press: 243–269.
- ALTHOFF, Gerd, 2002. „The Variability of Rituals in the Middle Ages.“ U: *Medieval Concepts of the Past: Ritual, Memory, Historiography*. Ur. Gerd Althoff et al. Cambridge: Cambridge University Press: 71–85.
- ANČIĆ, Mladen, 1997. *Putanja klatna. Ugarsko–hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*. Zadar – Mostar: Zavod za povijesne znanosti HAZU Zadar i Mostar Ziral.
- ANČIĆ, Mladen, 2001. „Politička struktura kasnosrednjovjekovne Bosne.“

- Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb: Dom i svijet: 9–88.
- ANČIĆ, Mladen, 2005. „Bosanska banovina i njezino okruženje u prvoj polovici 13. stoljeća.“ U: *Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Ur.: F. Šanjek. Sarajevo: Institut za istoriju: 11–25.
- ANČIĆ, Mladen, 2009. „Od tradicije „sedam pobuna“ do dragovoljnih mletačkih podanika. Razvojna putanja Zadra u prvome desetljeću 15. stoljeća.“ *Povijesni prilozi* 28/37: 43–94.
- ANNAS, Julia, 1977. „Plato and Aristotle on Friendship and Altruism.“ *Mind* 86: 532–554.
- ANSELMI, Sergio, 1974. „Motivazioni economiche della neutralità di Ragusa nel Cinquecento.“ U: *Il Mediterraneo nella seconda metà del Cinquecento alla luce di Lepanto*. Ur. Gino Benzoni. Firenze: Leo S. Olschki Editore: 33–70.
- AUSTIN, John L., 1975. *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press.
- BABIĆ, Anto, 1960. „Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni.“ Sarajevo: *Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine* 5/13: 11–70.
- BADIAN, Ernst, 1958. *Foreign clientelae (264–70 B.C.)*. Oxford: Oxford University Press.
- BALTZLY, Dirk & Nick ELIPOLOUS, 2014. „The Classical Ideals of Friendship.“ U: *Friendship. A history*. Ur.: Barbara Caine. Abingdon – New York: Routledge.
- BARCLAY, Katie 2021. „State of the Field: The History of Emotions.“ *History* 106/371: 456–466.
- BARTON, Richard E., 1998. „‘Zealous Anger’ and the Renegotiation of Aristocratic Relationships in Eleventh– and Twelfth–Century France.“ U: *Anger’s Past, The Social Uses of an Emotion in the Middle Ages*. Ur.: Barbara H. Rosenwein. Ithaca – London: Cornell University Press: 153–170.
- BASCHET, Jérôme, 2016. *Corps et âmes. Une histoire de la personne au Moyen Âge*. Paris: Flammarion.
- BEDOS–REZAK, Brigitte, 2011. *When Ego Was Imago. Signs of Identity in the Middle Ages*. Leiden – Boston: Brill.
- BEGIĆ, Martina Sr. Ana, 2023. „The Principle of Solidarity and Fraternity/ Brotherhood in Socialist Yugoslavia in the Light of the Catholic Social Teaching.“ *Bogoslovska smotra* 93/5: 957–978.
- BELICZA, Biserka & Zlata BLAŽINA–TOMIĆ, 1999. „Dubrovački liječnici u službi

- dubrovačke diplomacije u srednjem vijeku i renesansi.“ U: *Hrvatska srednjovjekovna diplomacija, Zbornik diplomatske akademije* 2. Ur.: Mladen Andričić i Mirko Valentić. Zagreb: Diplomatska akademija Ministarstva vanjskih poslova Republike Hrvatske: 205–214.
- BELL, Sandra & Simon COLEMAN, 1999. „The Anthropology of Friendship. Enduring Themes and Future Possibilities.“ U: *The Anthropology of Friendship*. Ur.: S. Bell i S. Coleman. Oxford: Berg: 1–19.
- BERGER, Peter L. & Thomas LUCKMANN, 1966. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, New York: Anchor Books.
- BERKOVIĆ, Svjetlan, 2009. „Vanjska politika Dubrovačke Republike (primjer međunarodne suradnje i diplomatske vještine).“ *Politička misao: časopis za političke nauke* 46/4: 203–220.
- BERTELLI, Sergio, 2001. *The King's Body: Sacred Rituals of Power in Medieval and Early Modern Europe*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- BLEIKER, Roland & Emma HUTCHISON, 2008. „Fear No More. Emotions and World Politics.“ *Review of International Studies* 34: 115–135.
- BLOCH, Marc, 1971. *Feudal Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- BOISSEVAIN, Jeremy, 1978. *Friends of Friends: Networks, Manipulators and Coalitions*. Oxford: Blackwell.
- BOJOVIĆ, Boško, 1998. *Raguse et l'Empire Ottoman (1430–1520) les actes impériaux ottomans en vieux-serbe de Murad II à Selim Ier*, Paris: Association Pierre Belon.
- BOLOTIN, David, 1979. *Plato's Dialogue on Friendship: An Interpretation of the Lysis with a New Translation*. Ithaca – London: Cornell University Press.
- BOQUET, Damien & Piroska NAGY (ur.), 2010. *Politiques des émotions au Moyen Âge*. Micrologus' Library 34, Florence: SISMEL Edizioni del Galluzzo.
- BOQUET, Damien & Didier LETT & Siân REYNOLDS, 2018. „Editorial: Emotions and the concept of gender.“ *Clio. Women, Gender, History* 47/1: 7–22.
- BOQUET, Damien & Piroska NAGY, 2018. *Medieval Sensibilities: A History of Emotions in the Middle Ages*. Cambridge: Polity Press.
- BOURDIEU, Pierre. 1982. „Les rites comme actes d'institution.“ *Actes de la recherche en sciences sociales* 43: 58–63.
- BOURDIEU, Pierre. 1983. „Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital.“ U: *Soziale Ungleichheiten*. Ur.: Reinhard Kreckel. Göttingen:

- Schwartz: 183–198.
- BOURDIEU, Pierre, 1986. „The Forms of Capital.“ U: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Ur.: J. G. Richardson. Westport: Greenwood: 241–258.
- BOURDIEU, Pierre, 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BOURDIEU, Pierre, 1991. *Language and Symbolic Power*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- BOŽIĆ, Ivan, 1952. *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd: Srpska akademija nauka.
- BRADER, Ted, 2006. *Campaigning for Hearts and Minds. How Emotional Appeals in Political Ads Work*. Chicago: University of Chicago Press.
- BRADY, Bernard V., 2003. *Christian Love: How Christians Through the Centuries Have Understood Love*. Washington, D.C.: Georgetown University Press.
- BRAIN, Robert, 1976. *Friends and Lovers*. London: Hart–Davis MacGibbon.
- BRANDSMA, Frank & Carlyne LARRINGTON & Sif RÍKHARÐSDÓTTIR, 2024. „Introduction.“ *Emotions: History, Culture, Society* 8: 1–7.
- BREHM, John & Wendy RAHN, 1997. „Individual–Level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital.“ *American Journal of Political Science* 41/3: 999–1023.
- BROOMHALL, Susan, 2020. „Diplomatic emotions. International relations as gendered acts of power.“ U: *The Routledge History of Emotions in Europe 1100–1700*. Ur.: Andrew Lynch i Susan Broomhall. Oxon – New York: Routledge, 283–302.
- BROWN, Elizabeth A. R. 1974. „The Tyranny of Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe.“ *American Historical Review* 79: 1063–1088.
- BROWN, Eric, 2002. „Epicurus on the Value of Friendship.“ *Classical Philology* 97/1: 68–80.
- BROWN, Peter, 1967. *Augustine of Hippo, a biography*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- BROWN, Peter, 1988. *The Body and Society: Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity*. New York: Columbia University Press.
- BRUBAKER, Rogers & Frederick COOPER, 2000. „Beyond ‘Identity’“. *Theory and Society* 29/1: 1–47.
- BRUNNER, Otto, 1939. *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im mittelalter*. Baden b.Wien:

Rohrer.

- BRUNT, Peter A. 1965. „‘Amicitia’ in the Late Roman Republic.“ *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 11/191: 1–20.
- BUC, Philippe, 2001. *The Dangers of Ritual: Between early Medieval Texts and Social Scientific Theory*. Princeton N.J.: Princeton University Press.
- BULLARD, Melissa M., 2002. „Secrecy, Diplomacy and the Language in the Renaissance.“ U: *Das Geheimnis am Beginn der europäischen Moderne*. Ur.: G. Engel, B. Rang, K. Reichert i H. Wunder. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann: 77–97.
- BULLOUGH, Donald L., 1969. „Early Medieval Social Groupings: The Terminology of Kinship.“ *Past & Present* 45: 3–18.
- BURCKHARDT, Jakob, 2017. *La Civilisation de la Renaissance en Italie*. Paris: Chronos.
- BURGUIÈRE, André, 2003. „L’historiographie des origines de la France. Genèse d’un imaginaire national.“ *Annales* 58: 41–62.
- BURKE, Peter, 1993. „Cities, Spaces and Rituals in the Early Modern World.“ U: *Urban Rituals in Italy and the Netherlands: Historical Contrasts in the Use of Public Space, Architecture and the Urban Environment*. Ur.: Heidi de Mare i Anna Vos. Assen: Van Gorcum: 29–38.
- BURKITT, Ian, 1997. „Social Relations and Emotions.“ *Sociology* 31/1: 37–55.
- BURROW, John A., 2002. *Gestures and Looks in Medieval Narrative*, Cambridge: Cambridge University Press.
- BURSHATIN, Israel, 1984. „The Docile Image: The Moor as a Figure of Force, Subservience, and Nobility in the *Poema de mio Cid*.“ *Kentucky Romance Quarterly* 31(3): 269–280.
- BURT, Donald X. 1999. *Friendship and Society: An Introduction to Augustine’s Practical Philosophy*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans – Lightning Source.
- CAMILLE, Michael, 2000. *Die Kunst der Liebe im Mittelalter*. Köln: Köne-mann.
- CARR, Edward H., 2001. *The Twenty Years’ Crisis, 1919–1939: Reissued with New Introduction: An Introduction to the Study of International Relations*. Ur.: Michael Cox. Basingstoke – Hampshire – New York: Palgrave Macmillan.
- CARRÉ, Yannick, 1992. *Le baiser sur la bouche au Moyen âge. Rites, symboles, mentalités. XIe–XVe siècles*, Paris: Le Léopard d’Or.
- CARSTEN, Janet, 2004. *After Kinship*, Cambridge: Cambridge University Press.
- CASSIDY, Eoin, G., 1999. „‘He Who Has Friends Can Have No Friend’: Cla-

- ssical and Christian Perspectives on the Limits to Friendship.“ U: *Friendship in Medieval Europe*. Ur.: Julian Haseldine. Stroud: Sutton Publishing: 45–67.
- CHADWICK, Elizabeth, 2002. *Traditional Neutrality Revisited*. Den Haag: Kluwer Law International.
- CHEYETTE, Frederic L., 2001. *Ermengard of Narbonne and the World of Troubadours*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- CHEYETTE, Frederic L., 2003. „Some Reflections on Violence, Reconciliation, and the Feudal Revolution.“ U: *Conflict in Medieval Europe*. Ur.: Warren C. Brown & Piotr Górecki. Aldershot: Ashgate: 243–264.
- CHIVA, Isac, 1995. „Les fraternités dérivées.“ U: *La parenté spirituelle*. Ur.: Françoise Héritier–Augé i Elisabeth Copet–Rougier. Paris: Ed. des archives contemporaines: 265–285.
- CIMMA, Maria Rosa, 1976. *Reges Socii et Amici Populi Romani*. Milano: Dott. A. Guiffè Editore.
- CLANCHY, Michael, T., 1997. *Abelard: A Medieval Life*. Oxford: Blackwell.
- CLARK, John (ur.) 2004. *The Medieval Horse and its Equipment, c. 1150–c. 1450*. (Medieval Finds from Excavations in London, 5.). London: The Boydell Press – Museum of London.
- CLASSEN, Albrecht & Marilyn SANDIDGE, 2011. *Friendship in the Middle Ages and Early Modern Age: Explorations of a Fundamental Ethical Discourse*. Berlin, New York: De Gruyter.
- CLEGG, Stewart R., 1989. *Frameworks of Power*. London: Sage Publications.
- COAKLEY, John W., 2006. *Women, Men, and Spiritual Power. Female Saints and their Male Collaborators*. New York: Columbia University Press.
- CONSTABLE, Giles, 1976. *Letter and letter collections. Typologies des sources du Moyen Âge occidental* 17. Turnhout: Brepols.
- COONOR, Robert W., 1971. *The new politicians of Fifth–Century Athens*. Princeton: Princeton University Press.
- COOPER, John M., 1993. „Political Animals and Civic Friendship.“ U: *Friendship: A Philosophical Reader*. Ur.: Neera Kapur Badhwar. Ithaca: Cornell University Press: 303–326.
- CORBIER, Mireille (ur.), 1999. *Adoption et fosterage*. Paris: De Boccard, De l'Archéologie à l'histoire.
- CRAWFORD, Neta C., 2000. „The Passion of World Politics: Propositions on Emotions and Emotional Relationships.“ *International Security* 24/4: 116–

156.

- CRISTIANI, Riccardo & Barbara H. ROSENWEIN (ur.). 2024. *A Cultural History of Love in the Middle Ages*, London: Bloomsbury Academic.
- CVJETKOVIĆ, Božo, 1913. *Dubrovnik i Ljudevit Veliki (1358–1382)*, Dubrovnik: Dubrovačka hrvatska tiskara.
- ĆIRKOVIĆ, Sima, 1962. „‘Verna služba’ i ‘vjera gospodska.’“ *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* VI/2: 95–112.
- ĆIRKOVIĆ, Sima, 1964. *Herceg Stefan Vukčić–Kosača i njegovo doba*, Beograd: Naučno delo.
- ĆOSIĆ, Stjepan & Nenad VEKARIĆ, 2005. *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku.
- ČOŠKOVIĆ, Pejo. 2005. *Crkva bosanska u XV. stoljeću*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- DELOGU, Paolo. 1964. „Consors regni: un problema carolingio.“ *Bolletino dell istituto storico italiano per il medio evo e archivio muratoriano* 76: 47–98.
- DEVERE, Heather & Graham M. SMITH, 2010. „Friendship and Politics.“ *Political Studies Review* 8/3: 341–356.
- DE JONG, Mayke, 2009. *The Penitential State. Authority and Atonement in the Age of Louis the Pious, 814–840*, Cambridge: Cambridge University Press.
- DIGESER, P. E. 2009a. „Friendship between States.“ *British Journal of Political Science* 39: 323–344.
- DIGESER, P. E. 2009b. „Public Reason and International Friendship.“ *Journal of International Political Theory* 5/1: 22–40.
- DINIĆ, Mihailo, 1955. *Državni sabor srednjovjekovne Bosne*, knj. 236, Beograd: Srpska akademija nauka.
- DINIĆ, Mihailo, 1959. „Dubrovčani kao feudalci u Srbiji i Bosni.“ *Istorijski časopis*, Beograd: Srpska akademija nauka 9/10: 139–149.
- DINIĆ–KNEŽEVIĆ, Dušanka, 1974. *Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- DINIĆ–KNEŽEVIĆ, Dušanka, 1986. *Dubrovnik i Ugarska u srednjem vijeku*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu – Institut za istoriju i Vojvođanska akademija nauka i umetnosti.
- DIXON, Laurinda S., 2020. „Mind over madness. The development of the topos of the melancholic artist.“ U: *The Routledge History of Emotions in Euro-*

- pe, 1100–1700. Ur.: Andrew Lynch i Susan Broomhall. London – New York: Routledge: 435–451.
- DIXON, Thomas, 2012. „‘Emotion’: One Word, Many Concepts.“ *Emotion Review* 4/4: 387–388.
- DOBLANOVIĆ, Danijela & Marija MOGOROVIĆ CRLJENKO, 2018. „Kumovi na krštenju i svjedoci na vjenčanju u Istri od 15. do 17. stoljeća.“ *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 56/2: 413–435.
- DOROTHEA, Mary, 1948. „Cicero and Saint Ambrose on Friendship.“ *The Classical Journal* 43: 219–222.
- DUBY, Georges, 1971. *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, Paris: S. E. V. P. E. N., Bibliothèque générale de l'École Pratique des Hautes Études.
- DUBY, Georges, 1994. *Love and Marriage in the Middle Ages*. Cambridge: Polity Press.
- EARENIGHT, Theresa, 2013. *Queenship in Medieval Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- EIBL–EIBESFELDT, Irenäus, 1993. *Liebe und Haß. Zur Naturgeschichte elementarer Verhaltensweisen*. München – Zürich: R. Piper & Co. Verlag.
- EISENSTADT, Shmuel N. & Luis RONIGER, 1984. *Patrons, clients and friends. Interpersonal relations and the structure of trust in society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ELSTER, John, 1982. „Belief, Bias, and Ideology.“ U: *Rationality and Relativism*. Ur. Martin Hollis i Steven Lukes. Oxford: Blackwell: 123–148.
- ELUKIN, Jonathan M., 2002. „The Public and the Secret in Government. Introductory Remarks.“ U: *Das Geheimnis am Beginn der europäischen Moderne*. Ur.: G. Engel, B. Rang, K. Reichert i H. Wunder. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann: 72–76.
- EPP, Verena, 1999. *Amicitia: Zur Geschichte personaler, sozialer, politischer und geistlicher Beziehungen im Frühen Mittelalter*. Stuttgart: Hiersemann.
- ERKENS, Franz–Reiner 1993. „‘Sicut Esther regina’: die westfrankische Königin als consors regni.“ *Francia* XX/1: 15–38.
- ESDERS, Stefan 2012. „‘Faithful Believers’: Oaths of Allegiance in Post–Roman Societies as Evidence of Visions of Community.“ U: *Visions of Community*. Ur.: Walter Pohl, Clemens Gantner i Richard Payne. London: Routledge: 357–374.

- EVANS, Gillian R. 1989. *Saint Anselm of Canterbury*. London – New York: Continuum.
- FEBVRE, Lucien, 1941. „La sensibilité et l'histoire. Comment reconstituer la vie affective d'autrefois?.“ *Annales d'histoire sociale* 3, 1–2: 5–20.
- FEBVRE, Lucien, 1973. „Sensibility and History: How to Reconstitute the Emotional Life of the Past.“ U: *A New Kind of History: From the Writings of Febvre*. Ur.: Peter Burke. New York: Harper & Row: 12–26.
- FEJLIĆ, Nenad, 2008. „Jedan pogled na ratove Dubrovnika.“ *Istorijski časopis* 56:117–151.
- FELDMAN Barrett, Lisa, 2017. *How Emotions Are Made. The Secret Life of the Brain*, Boston: Mariner Books.
- FERGUSON, John, 1972. *English Diplomacy 1422–1461*. New York: Oxford University Press.
- FILIPOVIĆ, Emir O., 2010. „Viteške svečanosti u Budimu 1412. godine i učešće bosanskih predstavnika.“ U: *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998)*. Ur.: Dubravko Lovrenović. Sarajevo, 285–306.
- FILIPOVIĆ, Emir O., 2024. *Viteštvo u srednjovjekovnoj Bosni*. Zagreb: Plejada.
- FINE, Agnès, 1995. „La parenté spirituelle, lieu et modèle de la bonne distance.“ U: *La parenté spirituelle*. Ur.: Françoise Héritier–Augé i Elisabeth Copet–Rougier. Paris: Ed. des archives contemporaines: 51–81.
- FIORÉ, Benjamin, 1997. „The Theory and Practice of Friendship in Cicero.“ U: *Greco–Roman Perspectives on Friendship Atlanta*. Ur.: John T. Fitzgerald. Atlanta: Scholars Press: 59–76.
- FIORÉ, Benjamin, 2004. „The Pastoral Epistles in the Light of Philodemus ‘On Frank Criticism.’“ U: *Philodemus and the New Testament World*. Ur.: John T. Fitzgerald, Dirk Obbink i Glen S. Holland. Leiden: Brill.
- FISKE, Adele M., 1961. „Alcuin and mystical Friendship.“ *Studi Medievali* 3/2: 551–575.
- Fiske, Adele M., 1970. *Friends and Friendship in Monastic Tradition*. Cuernavaca, Mexico: Centro Intercultural de Documentacion.
- FISKOVIĆ, Cvito, 1947. *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*. Zagreb: Matica hrvatska, 1947.
- FISKOVIĆ, Cvito, 1949. „Dubrovački zlatari.“ *Starohrvatska prosvjeta* 3/1: 143–249.
- FISKOVIĆ, Cvito, 1993. „O značenju i porijeklu renesansnih reljefa na portalu Kneževa dvora.“ U: Igor Fisković, *Reljef renesansnog Dubrovnika*. Dubrovnik:

- Matica hrvatska: 143–174.
- FITZGERALD, John T. (ur.), 1997. *Greco–Roman Perspectives on Friendship Atlanta*. Atalanta: Scholars Press.
- FLORÉN, Anders & Mats PERSSON, 1985. „Mentalitetshistoria och mentalitetsbegreppet.“ *Lychnos: Årsbok för idé- och lärdomshistoria*: 189–203.
- FORETIĆ, Vinko, 1960. „Godina 1358. u povijesti Dubrovnika.“ *Starine JAZU* 50: 251–278.
- FORETIĆ, Vinko, 1965. „Vjekovne veze Dubrovnika i Korčule.“ *Dubrovnik* 8/4: 19–54.
- FORETIĆ, Vinko, 1980. *Povijest Dubrovnika do 1808., I dio, Od osnutka do 1526*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- FRAISSE, Jean–Claude, 1974. *Philia. La notion de l'amitié dans la philosophie antique*. Paris: Librairie Philosophique J. Vrin.
- FREVERT, Ute, 2024. *Writing the History of Emotions Concepts and Practices, Economies and Politics*. London: Bloomsbury Academic.
- FREVERT, Ute & Kerstin Maria PAHL, 2023. „Revisiting the History of Emotions: An Introduction.“ *Geschichte Und Gesellschaft* 49/1: 7–26.
- GAMMERL, Benno, 2012. „Emotional styles – concepts and challenges.“ *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice* 16/2: 161–175.
- GARNIER, Claudia, 2000. *Amicus amicis, inimicus inimicis: Politische Freundschaft und fürstliche Netzwerke im 13. Jahrhundert*. Stuttgart: Anton Hiersemann.
- GOLD, Barbara K., 1987. *Literary Patronage in Greece and Rome*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- GOODY, Jack, 1977. „Against Ritual: Loosely Structured Thoughts on a Loosely Defined Topic.“ U: *Secular Ritual*. Ur.: Sally F. Moore i Barbara G. Myerhoff. Assen: Van Gorcum: 25–35.
- GOUREVITCH, Aron J., 1997. *La Naissance de l'individu dans l'Europe médiévale*. Paris: Éditions du Seuil.
- GOURINAT, Jean–Baptiste, 2014. *Stoicizam*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- GROSSI, Paolo, 1958. *Unanimitas. Alle origini del concetto di persona giuridica nel diritto canonico*. Annali di storia diritto. Mailand: Giuffrè.
- GRUBER, Dane, 1906. „Dalmacija za Ludovika I. (1358–1382), I. dio (1358–1367).“ *Rad JAZU* 166: 164–215.
- GRUJIĆ, Nada & Danko ZELIĆ, 2010. „Palača vojvode Sandalja Hranića u Dubrovniku.“ *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 48: 47–

132.

- GRÜNBART, Michael, 2011. *Geschenke erhalten die Freundschaft: Gabentausch und Netzwerkpflge im europäischen Mittelalter*. Münster: LitVerlag.
- GUDEMAN, Stephen 1971. „The Compadrazgo as reflection of the Natural and Spiritual Person.“ *Proceedings of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. London: Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland: 45–67.
- GUERREAU–JALABERT, Anita, 1995. „Spiritus et caritas. Le baptême dans la société médiévale.“ U: *La parenté spirituelle*. Ur.: Françoise Héritier–Augé i Elisabeth Copet–Rougier. Paris: Ed. des archives contemporaines: 133–203.
- GUERREAU–JALABERT, Anita, 2015. „Amour et amitié dans la société médiévale: jalons pour une analyse lexicale et sémantique.“ U: *Splendor reginae*. Ur.: L. Jégou et al.: 281–289.
- GURJEWITSCH, Aaron J., 1997. *Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen*. München: C.H.Beck.
- HALL, Peter M. & Dee Ann SPENCER–HALL, 1983. „The Handshake as Interaction.“ *Semiotica* 44, 1–2: 249–264.
- HARRE, Rom Â. (ur.), 1986. *The Social Construction of Emotions*. Oxford: Basil Blackwell.
- HARRIS, Robin, 2006. *Povijest Dubrovnika*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- HASELDINE, Julian, 1993. „Friendship and Rivalry: The Role of Amicitia in Twelfth–Century Monastic Relations.“ *Journal of Ecclesiastical History* 44: 390–414.
- HASELDINE, Julian, 1994. „Understanding the language of amicitia. The friendship circle of Peter de Celle (c. 1115–1183).“ *Journal of Medieval History* 20: 237–260.
- HASELDINE, Julian (ur.), 1999a. *Friendship in Medieval Europe*, Stroud: Sutton Publishing.
- HASELDINE, Julian, 1999b. „Love, Separation and Male Friendship: Words and Actions in Saint Anselm’s Letters to His Friends.“ U: *Masculinity in Medieval Europe: New Models of a Political Relationship*. Ur.: Dawn M. Hadley. London: Routledge: 238–255.
- HASELDINE, Julian, 2011. „Monastic Friendship in Theory and in Action in the Twelfth Century.“ U: *Friendship in the Middle Ages and Early Modern Age*:

- Explorations of a Fundamental Ethical Discourse*. Ur.: Albrecht Classen i Marilyn Sandidge. Berlin – New York: De Gruyter: 349–393.
- HASELDINE, Julian, 2013. „Friendship Networks in Medieval Europe: New Models of a Political Relationship.“ *Amity: The Journal of Friendship Studies* 1: 69–88.
- HEATH, Malcolm, 1987. *The Poetics of Greek Tragedy*. London: Duckworth.
- HERMAN, Gabriel, 2002. *Ritualised Friendship and the Greek City*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HERMANSON, Lars, 2013. „How to Legitimate Rebellion and Condemn Usurpation of the Crown: Discourses of Fidelity and Treason in the Gesta Danorum of Saxo Grammaticus.“ U: *Disputing Strategies in Medieval Scandinavia*. Ur.: Kim Esmark, Lars Hermanson, Hans Jacob Orning i Helle Vogt. Leiden: Brill: 107–142.
- HERMANSON, Lars, 2015. „Introduction: Rituals, Performatives, and Political Order in Northern Europe, c. 650–1350.“ U: *Rituals, Performatives, and Political order in Northern Europe, c. 650–1350*. Ur.: Wojtek Jezierski, Lars Hermanson, Hans Jacob Orning i Thomas Småberg. Turnhout: Brepols, 1–40.
- HERMANSON, Lars, 2019. *Friendship, Love, and Brotherhood in Medieval Northern Europe, c. 1000–1200*. Leiden – Boston: Brill.
- HILTZ, Sharon Lynne, 1980. *De amore et dilectione Dei et proximi et aliarum rerum et de forma vite: An edition*, (doktorska disertacija). Philadelphia: University of Pennsylvania.
- HOLUM, Kenneth G. 1982. *Theodosian Empresses: Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*. Berkeley: University of California Press.
- HOSKING, Geoffrey, 2006. „Trust and Distrust: A Suitable Theme for Historians?“ *Transactions of the Royal Historical Society* 16: 95–115.
- HUTTER, Horst, 1978. *Politics as Friendship: The Origins of Classical Notions of Politics in the Theory and Practice of Friendship*. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press.
- HYAMS Paul, 2003. *Rancor and Reconciliation in Medieval England*. Ithaca: Cornell University Press.
- HYATTE, Reginald, 1994. *The Arts of Friendship: The Idealization of Friendship in Medieval and Early Renaissance Literature*. Leiden: Brill.
- IBLER, Mladen, 2001. „Putovanje skandinavskog kralja Erika VII. Pomeranskog kroz Hrvatsku 1424.–1425.“ *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske*

- ske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 39: 121–132.
- ISAILOVIĆ, Neven, 2009. „Ugovor hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića i Dubrovčana o savezu protiv bosanskog kralja Stefana Ostoje.“ *Stari srpski arhiv* 8: 167–182.
- ISAILOVIĆ, Neven, 2010a. „Fragmenti o familijarima Hrvatinića u Dalmaciji i Hrvatskoj krajem XIV i početkom XV veka.“ U: *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927 – 1998)*. Ur.: Dubravko Lovrenović. Sarajevo: Filozofski fakultet: 307–327.
- ISAILOVIĆ, Neven, 2010b. „Dva dokumenta iz XV veka o verbalnim deliktima Dubrovčana i Bosanaca.“ *Mešovita građa (Miscellanea)* 31: 23–38.
- ISAILOVIĆ, Neven, 2008a. „Mihailo Kabužić, dubrovački odmetnik – bosanski diplomata.“ *Istorijski časopis* 56: 389–406.
- ISAILOVIĆ, Neven, 2008b. „Zapisnici sa suđenja Mihailu Kabužiću.“ *Mešovita građa (Miscellanea)* 29: 7–29.
- ISAILOVIĆ, Neven, 2017. „Pomeni predaka i srodnika u srednjovekovnim bosanskim poveljama.“ U: *Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti*. Institut za srpski jezik SANU. Narodna biblioteka „Resavska škola.“ Beograd – Despotovac: 103–111.
- ISAILOVIĆ, Neven, 2018. „Zakletvene formule u srednjovekovnim bosanskim poveljama.“ U: *Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti*. Institut za srpski jezik SANU. Narodna biblioteka „Resavska škola.“ Beograd – Despotovac: 235–252.
- ISAILOVIĆ, Neven, 2020. „Partnerstvo u pokušaju – temeljne značajke odnosa Alfonsa V. i Stjepana Vukčića Kosače.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 52/3: 37–68.
- JESTICE, Phyllis G., 2018. *Imperial Ladies of the Ottonian Dynasty: Women and Rule in Tenth-Century Germany*. Cham: Palgrave Macmillan.
- JAEGER, Stephen C., 1994. *The Envy of Angels: Cathedral Schools and Social Ideas in Medieval Europe, 950–1200*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- JAEGER, Stephen C., 1999. „Friendship of Mutual Perfecting in Augustine’s Confessions and the Failure of Classical amicitia.“ U: *Friendship in Medieval Europe*. Ur. J. Haseldine. Stroud: Sutton Publishing: 185–200.
- JAEGER, Stephen C., 1999b. *Ennobling Love: In Search of a Lost Sensibility*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- JAMES, Carolyn & Bill KENT, 2014. „Renaissance Friendships: Traditional

- Truths, New and Dissenting Voices.“ U: *Friendship. A history*. Ur. Barbara Caine. London – New York: Routledge: 111–164.
- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, 1993. „Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: između prihvaćenosti i odbačenosti.“ *Radovi* 26/1: 27–38.
- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, 1994. *Rod i grad: dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku.
- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, 1996. „Javni rituali u političkom diskursu humanističkog Dubrovnika.“ *Radovi* 29: 68–86.
- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, 1999a. „O poslaničkoj službi i diplomatskom protokolu Dubrovačke Republike u 15. stoljeću.“ U: *Hrvatska srednjovjekovna diplomacija*, Zbornik diplomatske akademije 2. Ur. Mladen Andrić i Mirko Andrić. Zagreb: Diplomatska akademija Ministarstva vanjskih poslova Republike Hrvatske: 193–204.
- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, 1999b. *Okvir slobode: dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku.
- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, 2003. *Višegradski ugovor temelj Dubrovačke Republike*, Zagreb: Golden marketing.
- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, 2005. „Građani, stanovnici, podanici, stranci, ino-
vjerci u srednjovjekovnom Dubrovniku.“ U: *Raukarov zbornik*. Ur.: N. Budak. Zagreb: FF Press: 317–346.
- JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, 2009. „Gradation of differences: ethnic and religious minorities in medieval Dubrovnik.“ U: *Segregation – Integration – Assimilation, Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*. Ur.: Derek Keene, Balázs Nagy i Katalin Szende. London: Ashgate: 115–133.
- JESTICE, Phyllis G., 2018. *Imperial Ladies of the Ottonian Dynasty: Women and Rule in Tenth Century Germany. Queenship and Power*. New York: Palgrave Macmillan.
- JUCKER, Michael, 2008. „Trust and Mistrust in Letters: Late Medieval Diplomacy and Its Communication Practices.“ U: *Strategies of Writing: Studies on Text and Trust in the Middle Ages*. Ur.: Marco Mostert, Irene van Renswoude i Petra Schulte. Turnhout: Brepols Publishers: 213–236.
- JUSSEN, Bernhard, 1991. *Patenschaft und Adoption im früheren Mittelalter. Künstliche Verwandtschaft als soziale Praxis*. Göttingen: Vandenhoeck &

- Ruprecht.
- KAEUPER, Richard W. 2016. „Vengeance and Mercy in Chivalric Mentalité.“ U: *Kings, Knights and Bankers: The Collected Articles of Richard W. Kaeuper*. Ur.: Christopher Guyol. Leiden – Boston: Brill: 377–388.
- KAGAN, Jerome, 2007. *What Is Emotion? History, Measures, Cultural and Meanings*. New Haven – London: Yale University Press.
- KAMP, Hermann. 2001. *Friedensstifter und Vermittler im Mittelalter*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- KANTOROWICZ, Ernst H., 1957. *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*, Princeton: Princeton University Press.
- KARRAS, Ruth M., 2003. *From boys to men. Formations of masculinity in late medieval Europe*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- KARRAS, Ruth Mazo, 2005. *Sexuality in Medieval Europe: Doing unto Others*. New York, London: Routledge.
- KATIĆ, Tatjana, 2024. „Mahmud Pasha's Origins and the Angelović Family in the light of New Evidence.“ *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije* 12: 197–207.
- KING, Preston T. & Heather DEVERE, 2000. *The challenge to friendship in modernity*. London, Portland: Frank Cass.
- KINGSTON, Rebecca & Leonard FERRY (ur.), 2008. *Bringing the Passions Back In. The Emotions in Political Philosophy*, Vancouver: UBC Press.
- KLAIĆ, Nada, 1976. *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga.
- KON, Igor J., 1979. *Freundschaft. Geschichte und Sozialpsychologie der Freundschaft als soziale Institution und individuelle Beziehung*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- KONSTAN, David, 1996a. „Greek Friendship.“ *The American Journal of Philology* 117/1: 71–94.
- KÖHN, Rolf, 1973. *Magister Peter von Blois (c. 1130 bis 1211/12): Eine Studie zur Bildungsgeschichte der Geistlichkeit in der höfischen Gesellschaft*. (neobjavljena doktorska disertacija), Konstanz: Universität Konstanz.
- KONSTAN, David, 1996b. „Friendship from Epicurus to Philodemus.“ U: *Epicureismo greco e romano: atti del congresso internazionale*. Ur.: Gabriele Giannantoni i Marcello Gigante. Napulj: Bibliopolis: 387–396.
- KONSTAN, David, 1997. *Friendship in the Classical World*. Cambridge: Cambridge University Press.

- KOOPER, Erik, 1991. „Loving the Unequal Equal: Medieval Theologians and Marital Affection.“ U: *The Olde Daunce: Love, Friendship, Sex, and Marriage in the Medieval World*. Ur.: Robert R. Edwards i Stephen Spector. Albany: State University of New York Press: 44–56.
- KOZIOL, Geoffrey, 1992. *Begging Pardon and Favor. Ritual and Political Order in Early Medieval France*. Ithaca – London: Cornell University Press.
- KRASIĆ, Stjepan, 1998. „Dubrovačka Republika i umijeće čuvanja neutralnosti u međunarodnim sukobima.“ U: *Diplomacija Dubrovačke Republike. Zbornik Diplomatske akademije* 3. Ur.: Mate Granić, Ivo Sanader, Svjetlan Berković i Mladen Andrić. Zagreb: Ministarstvo vanjskih poslova, Diplomatska akademija: 69–97.
- KRATOCHWIL, Friedrich, 2014. *The Status of Law in World Society: Meditations on the Role and Rule of Law*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- KREKIĆ, Bariša, 1956. „Vuk Bobaljević.“ *Zbornik radova Srpske akademije nauka* XLIX, Beograd: Vizantološki institut 4: 116–140.
- KREKIĆ, Bariša, 1986. „Dva priloga bosanskoj istoriji prve polovine petnaestog vijeka.“ *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine* 37: 129–142.
- KUMRULAR, Özlem, 2011. „Stvaranje slike o Turcima na Sredozemlju u XVI. stoljeću – samopoimanje nasuprot protupromidžbi.“ U: *Tajna diplomacija u Dubrovniku u XVI. stoljeću*. Ur.: Mirjana Polić Bobić. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu: 50–62.
- KUNČEVIĆ, Lovro, 2010. „Retorika granice kršćanstva u diplomaciji renesansnog Dubrovnika.“ *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 48: 179–211.
- KUNČEVIĆ, Lovro, 2012. „Dubrovačka slika Venecije i venecijanska slika Dubrovnika u ranom novom vijeku.“ *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 50: 9–37.
- KUNČEVIĆ, Lovro, 2013. „Janus faced Sovereignty: The International Status of the Ragusan Republic in the Early Modern Period.“ U: *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Ur.: Gábor Kármán i Lovro Kunčević. Leiden – Boston: Brill: 91–122.
- KUNČEVIĆ, Lovro, 2015. *Mit o Dubrovniku: diskursi o identitetu renesansnoga Grada*. Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- KUNČEVIĆ, Lovro, 2016. „O stabilnosti Dubrovačke Republike (14.–17. stolje-

- će): geopolitički i ekonomski faktori.“ *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 54/1: 1–38.
- KUNČEVIĆ, Lovro, 2017. „Etnički i politički identitet predmodernog Dubrovni-ka od 14. do 17. stoljeća.“ *Anali Dubrovnik* 55/1: 65–87.
- KURTOVIĆ, Esad, 2000. „Motivi Sandaljeve prodaje Konavala Dubrovčanima.“ *Anali* 38: 103–120.
- KURTOVIĆ, Esad, 2005. „Pljačke i nasilja Dobrovojevića, ljudi vojvode Sandalja Hranića sa područja Vrsinja.“ *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 34, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine: 269–289.
- KURTOVIĆ, Esad, 2009. *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- KURTOVIĆ, Esad, 2010. „Selo Grebci u Popovu polju u srednjem vijeku.“ *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu XIV–XV*, Sarajevo: 341–365.
- KURTOVIĆ, Esad, 2014. *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- KURTOVIĆ, Esad, 2022. „Zatočeništvo dubrovačkoga vlastelina Paladina Gundulića na dvoru vojvode Radoslava Pavlovića u Borču 1423./1424. godine.“ *Povijesni prilozi* 41/63: 113–142.
- LANHAM, Carol Dana, 2004. *Salutatio Formulas in Latin Letters to 1200: Syntax, Style, and Theory*. Eugene, OR: Wipf & Stock.
- LAZZARINI, Isabella, 2009. „Il gesto diplomatico fra comunicazione politica, grammatica delle emozioni, linguaggio delle scritture (Italia, XV secolo).“ U: *Gesto–Immagine tra antico e moderno. Riflessioni sulla comunicazione non-verbale*. Ur.: Monica Baggio i Monica Salvadori. Roma: Antenor Quaderni: 75–93.
- LAZZARINI, Isabella, 2010. *Amicizia e potere, Reti politiche e sociali nell’Italia medievale*. Milano: Bruno Mondadori.
- LAZZARINI, Isabella, 2011. „Argument and Emotion in Italian Diplomacy in the Early Fifteenth Century: the Case of Rinaldo degli Albizzi (Florence, 1399 – 1430).“ U: *The Languages of Political Society: Western Europe, 14th–17th Centuries*. Ur.: Andrea Gamberini, Jean–Philippe Genet i Andrea Zorzi. Roma: Viella: 339–364.
- LAZZARINI, Isabella, 2014. „I circuiti mercantili della diplomazia italiana nel Quattrocento.“ U: *Economia e politica tra Italia e penisola iberica nel tardo Medioevo*. Ur.: L. Tanzini i S. Tognetti. Roma: Viella: 155–178.

- LAZZARINI, Isabella, 2015. *Communication and Conflict. Italian Diplomacy in the Early Renaissance, 1350–1520*, Oxford: Oxford University Press.
- LAZZARINI, Isabella, 2016. „Mercatura e diplomazia. Itinerari di mobilità sociale nelle élite italiane (qualche esempio fiorentino, XV secolo).“ U: *La mobilità sociale nel Medioevo italiano: Competenze, conoscenze e saperi tra professioni e ruoli sociali (secc. XII–XV)*. Ur.: Lorenzo Tanzini i Sergio Tognetti. Roma: Viella: 273–297.
- LEBOW, Richard N., 2005. „Reason, Emotion and Cooperation.“ *International Politics* 42: 283–313.
- LEGROS, Huguette, 1980. „Le vocabulaire de l'amitié et son évolution sémantique au cours du XIIe siècle.“ *Cahiers de Linguistique Hispanique Médiévale* 23: 131–139.
- LEGROS, Huguette, 1988. „Ami et Amile. Compagnonnage épique et/ou Amitié Spirituelle.“ *Bien dire et bien apprendre* 6: 113–129.
- LEMMINGS, David & Ann BROOKS, 2014. „The Emotional Turn in the Humanities and Social Sciences.“ U: *Emotions and Social Change. Historical and Sociological Perspectives*. Ur.: David Lemmings i Ann Brooks. New York: Routledge: 3–18.
- LETIĆ, Branko, 1982. *Rodoljublje u dubrovačkoj književnosti XVII veka*. Sarajevo: Svjetlost.
- LE GOFF, Jacques, 1977. „Le rituel symbolique de la vassalité.“ U: *Pour un autre Moyen Age. Temps, travail et culture en Occident*. Paris: Gallimard: 349–420.
- LESAFFER, Randall, 1997. „The Westphalia Peace Treaties and the Development of the Tradition of Great European Peace Settlements prior to 1648.“ *Grotiana* 18/1: 71–95.
- LESAFFER, Randall C. H., 2002. „Amicitia in Renaissance peace and alliance treaties (1450–1530).“ *Journal of the History of International Law* 4/1: 77–99.
- LESAFFER, Randall C. H., 2004. „Peace Treaties from Lodi to Westphalia.“ U: *Peace Treaties and International Law in European History: from the Late Middle Ages to World War One*. Ur.: Randall Lesaffer. Cambridge: Cambridge University Press: 9–44.
- LE JAN, Régine, 2024. *Amis ou ennemis? Émotions, relations, identités au Moyen Âge*. Paris: Seuil.
- LIENHARD, Joseph T. 1990. „Friendship in Paulinus of Nola and Augustine.“ *Augustiniana* 40, 1/4: 279–296.
- LIUZZO SCORPO, Antonella, 2014. *Friendship in Medieval Iberia, Historical, Le-*

- gal, and Literary Perspectives*. London – New York: Rotledge.
- LLOYD, Geoffrey E. R., 1964. „The Hot and the Cold, the Dry and the Wet in Greek Philosophy.“ *The Journal of Hellenic Studies* 84: 92–106.
- LOCHRIE, Karma, 1999. *Covert Operations. The Medieval Uses of Secrecy*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- LONG, Anthony A. 1986. *Hellenistic Philosophy: Stoics, Epicureans, Sceptics*, London: Duckworth.
- LONG, Anthony A. 2008. „The Concept of Cosmopolitan in Greek and Roman Thought.“ *Daedalus* 137/3: 50–58.
- LONZA, Nella, 2006., „Izborni postupak Dubrovačke Republike.“ *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 38: 9–52.
- LONZA, Nella, 2006., „Obliti privatorum publica curate. Preci i srodnici jedne političke maksime.“ *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 44: 25–46.
- LONZA, Nella, 2009. *Kazalište vlasti, ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- LONZA, Nella, 2010. „Dubrovački studenti prava u kasnom srednjem vijeku.“ *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 48: 9–45.
- LONZA, Nella, 2013. „Pravna kultura srednjovjekovne Dalmacije između usmenosti i pismenosti.“ *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 63/ 5–6: 1203–1232.
- LONZA, Nella, 2016. „Ritual padanja ničice i sudsko založno pravo srednjovjekovnog Dubrovnika.“ *Liber amicorum. Zbornik radova posvećen Antunu Cvitaniću*. Ur.: Željko Radić. Split: Književni krug Split: 283–304.
- LORCIN, Marie-Thérèse, 1992. „L’amitié dans les fabliaux.“ U: *Histoire et société. Mélanges offerts à Georges Duby*. Vol. I: *Le couple, l’ami et le prochain*. Aix-en-Provence: Publications de l’université de Provence: 141–146.
- LOVRENOVIĆ, Dubravko, 2000. „Vitez, herceg i pataren (Ideološki stereotipi i životna stvarnost).“ U: *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa u povodu 500. obljetnice smrti Fra Anđela Zvizdovića*. Ur.: Marko Karamatić. Sarajevo – Fojnica: Franjevačka teologija u Sarajevu i Franjevački samostan u Fojnici: 21–59.
- LUČIĆ, Josip, 1968/69. „Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog Primorja 1399.–1405.“ *Arhivski vjesnik* XI–XII: 99–201.
- LUČIĆ, Josip, 1979. *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV. stoljeća*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest.

- LUHMANN, Niklas, 2014. *Vertrauen. Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität*. Konstanz – München: UTB GmbH.
- LUKES, Steven, 1975. „Political Ritual and Social Integration.“ *Sociology* 9: 289–308.
- LÜDERS, Marika 2009. „Becoming more like friends: a qualitative study of personal media and social life.“ *Nordic Review* 30/1: 201–216.
- MAHNKEN, Irmgard, 1960. *Dubrovački patricijat u XIV veku*. knj. 340, sv. I, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- MAINKA, Agnes & Sarah HARTMANN, Wolfgang G. STOCK, Isabella PETERS, 2015. „Looking for friends and followers: a global investigation of governmental social media use.“ *Transforming Government: People, Process and Policy* 9/2: 237–254.
- MAJOR, Russell J., 1986–87. „Bastard Feudalism“ and the Kiss: Changing Social Mores in Late Medieval and Early Modern France.“ *The Journal of Interdisciplinary History* 17: 509–535.
- MANDRESSI, Rafael, 2011. „Le temps profond et le temps perdu. Usages des sciences et des sciences cognitives en histoire.“ *Revue d'histoire des sciences humaines* 25: 165–202.
- MANN, Michael, 1986. *The Sources of Social Power: 1. A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MARTCHUKAT, Jürgen & Steffen Patzold, 2003. „Geschichtswissenschaft und 'performative turn': Eine Einführung in Fragestellungen, Konzepte und Literatur.“ U: *Geschichtswissenschaft und 'performative turn': Ritual, Inszenierung und Performanz vom Mittelalter bis zur Neuzeit*. Ur.: Jürgen Martchukat i Steffen Patzold. Cologne: Böhlau: 1–32.
- MATTERN, Janice Bially, 2011. „A Practice Theory of Emotion for International Relations.“ U: *International Practices*. Ur.: E. Adler i V. Pouliot. Cambridge: Cambridge University Press: 63–86.
- MATTINGLY, Garrett, 1988. *Renaissance Diplomacy*, New York: Dover Publications, Inc.
- MATTOSO, José, 1986. „La difusión de la mentalidad vasallática en el lenguaje cotidiano.“ *Studia Historica* 4: 171–183.
- MAUSS, Marcel, 1966. *The Gift: Forms and Functions for Exchange in Archaic Societies*. London: Cohen & West Ltd.
- MAXSON, Brian J., 2011. *Costumed words: Humanism, diplomacy, and the cultural gift in fifteenth-century Florence*. Evanston: Northwestern University.

- MCDANIEL Rhonda L., 2007. „Pride Goes Before a Fall: Aldhelm’s Practical Application of Gregorian and Cassianic Conceptions of Superbia and the Eight Principal Vices.“ U: *The Seven Deadly Sins: From Communities to Individuals*. Ur.: Richard Newhauser. Leiden: Brill: 95–115.
- MCEVOY, James, 1999. „The Theory of Friendship in the Latin Middle Ages: Hermeneutics, Contextualization, and the Transmission and Reception of Ancient Texts and Ideas, from C. AD 350 to c. 1500.“ U: *Friendship in Medieval Europe*. Ur. J. Haseldine. Stroud: Sutton Publishing: 3–44.
- MCGUIRE, Brian Patrick, 1974. „Love, Friendship and Sex in the Eleventh Century: The Experience of Anselm.“ *Studia Theologica* 28: 111–152.
- MCGUIRE, Brian Patrick, 1988. *Friendship and Community. The Monastic Experience, 350–1250*. Kalamazoo: Cistercian Publications.
- MCMAMARA, Marie A., 1958. *Friendship in Saint Augustine*. O.P. Fribourg: The University Press.
- MELLINKOFF, Ruth, 1973. „Riding Backwards: Theme of Humiliation and Symbol of Evil.“ *Viator* 4: 153–176.
- MEWS, Constant J. & Cary J. NEDERMAN & Rodney M. THOMSON (ur.), 2003. *Rhetoric and Renewal in the Latin West, 1000–1540*. Turnhout: Brepols.
- MEWS, Constant J. & John N. CROSSLEY, 2011. *Communities of Learning: Networks and the Shaping of Intellectual Identity in Europe 1100–1500*. Turnhout: Brepols.
- MIHALJČIĆ, Rade, 2011. *Vladarske titule oblasnih gospodara: prilog vladarskoj ideologiji u starijoj srpskoj prošlosti*. Beograd: Srpska školska knjiga.
- MIJUŠKOVIĆ, Jovanka, 1961. „Dodeljivanje dubrovačkog građanstva u srednjem veku.“ *Glas SANU* 246: 93–102.
- MILLAR, Fergus, 1977. *The Emperor in the Roman World (31 BC – AD 337)*. London: Duckworth.
- MILLER, Patrick, 2011. „The Emotional Citizen. Emotion as a Function of Political Sophistication.“ *Political Psychology* 32: 575–600.
- MILLETT, Paul, 1991. *Lending and Borrowing in Ancient Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MIOVIĆ PERIĆ, Vesna, 2000. „Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg i diplomacija Dubrovačke Republike.“ *Analiz Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 38: 121–164.
- MIOVIĆ, Vesna, 2003. *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*, Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.

- MIOVIĆ, Vesna, 2017. *Židovski rodovi u Dubrovniku (1546–1940)*. Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- MIOVIĆ, Vesna, 2018. „Per favore della Soltana: moćne osmanske žene i dubrovački diplomati.“ *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 56/1: 147–197.
- MIOVIĆ, Vesna, 2020. „Dragomano nostro della Porta: Dragomans of the Porte in the Service of Dubrovnik in the Fifteenth and Sixteenth Centuries.“ *Dubrovnik annals* 24: 65–95.
- MIRRER, Louise, 1996. *Women, Jews and Muslims in the Texts of Reconquest Castile*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- MISZTAL, Barbara A., 1996. *Trust in Modern Societies: The Search for the Bases of Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- MITCHELL, Lynette G., 1997. *Greasks Bearing Gifts: The Public Use of Private Relationships in the Greek World, 435–323 BC*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MITIĆ, Ilija, 1978. „Ptice za lov kao poklon Dubrovačke Republike vladaru Napulja.“ *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 15/16: 113–135.
- MOORE, Sally F. & Barbara G. MYERHOFF, 1977. „Introduction: Secular Ritual: Forms and Meanings.“ U: *Secular Ritual*. Ur.: Sally F. Moore i Barbara G. Myerhoff. Assen: Van Gorcum: 3–24.
- MULGAN, Richard, 2000. „The role of friendship in Aristotle’s Political Theory.“ U: *The Challenge to Friendship in Modernity*. Ur.: Preston T. King i Heather Devere. London – Portland: Frank Cass: 15–32.
- MULLET, Margaret E., 1999. „Friendship in Byzantium: Genre, Topos and Network.“ U: *Friendship in Medieval Europe*. Ur.: Julian Haseldine. Stroud: Sutton Publishing: 166–184.
- MULLET, Margaret E., 2003. „The Detection of Relationship in Middle Byzantine Literary Texts: The Case of Letters and Letter-Networks.“ U: *L’ épistolographie et la poésie épigrammatique: Actes de la 16è Table Ronde du XXè Congrès international des Études byzantines, Dossier Byzantins 3*. Ur.: Wolfram Hörandner i Michael Grünbart. Dossiers Byzantins 3, Paris: Belles Lettres: 63–74.
- MURPHY, James J. 1974. *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from St. Augustine to the Renaissance*. Berkely: University of Clifornia

- Press.
- NAGY, Balázs, 2016. "Ceremony and Diplomacy: The Royal Summit in Buda in 1412." U: *The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations*. Ur.: Attila Bárány i Balázs Antal Bacsa. Debrecen: Hungarian Academy of Sciences i University of Debrecen, 9–18.
- NAGY, Piroška, 2007. „Les émotions et l'historien: de nouveaux paradigmes.“ *Critique* n° 716–717: *Émotions médiévales*: 10–22.
- NAJEMY, John M., 2006. *A History of Florence 1200–1575*. Oxford: Blackwell.
- NEDELJKOVIĆ, Branislav M., 1964. „Dubrovčani u svatovima kneza Lazara Đurđevića.“ *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* 8/2: 479–523.
- NEFF, Stephen C. 2000. *The Rights and Duties of Neutrals. A General History*, Manchester: Manchester University Press.
- NEUHAUSER, Richard, 2000. *The Early History of Greed: The Sin of Avarice in Early Medieval Thought and Literature*. Cambridge: Cambridge University Press.
- NEWMAN, Barbara, 1995. *From Virile Woman to Woman Christ. Studies in medieval religion and literature*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- NOLTE, Theodor, 1990. „Der Begriff und das Motiv des Freundes in der Geschichte der deutschen Sprache und älteren Literatur.“ *Frühmittelalterliche Studien* 24/1: 126–144.
- NOVAK, Maja, 1965. *Autonomija dalmatinskih komuna pod Venecijom*. Zadar: Institut JAZU.
- OETER, Stefan, 1988. „Ursprünge der Neutralität. Die Herausbildung des Instituts der Neutralität im Völkerrecht der frühen Neuzeit.“ *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 48: 447–488.
- ORNING, Hans J., 2008. *Unpredictability and Presence: Norwegian Kingship in the High Middle Ages*. Leiden: Brill.
- OSCHEMA, Klaus, 2005. „Sacred or Profane? Reflections on Love and Friendship in the Middle Ages.“ U: *Love, Friendship and Faith. Intimacy, Idioms and Institutions in Early Modern Europe*. Ur.: Laura Gowing, Michael Hunter i Miri Rubin. London: Palgrave Macmillan: 43–65.
- OSCHEMA, Klaus, 2006a. *Freundschaft und Nähe im spätmittelalterlichen Burgund. Studien zum Spannungsfeld von Emotion und Institution*. Köln: Böhlau.
- OSCHEMA, Klaus, 2006b. „Blood–brothers: A Ritual of Friendship and the Construction of the Imagined Barbarian in the Middle Ages.“ *Journal of Medieval History* 32: 275–301.
- OSCHEMA, Klaus, 2007. „Auf dem Weg zur Neutralität. Eine neue Kategorie

- politischen Handelns im spätmittelalterlichen Frankreich.“ U: *Freundschaft oder amitié? Ein politisch-soziales Konzept der Vormoderne im zwischen-sprachlichen Vergleich (15.–17. Jahrhundert)*. Ur.: Klaus Oschema. Berlin: Duncker & Humblot: 81–108.
- OSCHEMA, Klaus, 2009. „Riskantes Vertrauen. Zur Unterscheidung von Freund und Schmeichler im späten Mittelalter.“ U: *Verwandtschaft, Freundschaft, Bruderschaft. Soziale Lebens- und Kommunikationsformen im Mittelalter*. Ur.: Gerhard Krieger. Berlin: De Gruyter Akademie Forschung: 510–529.
- OSCHEMA, Klaus, 2011. „Falsches Spiel mit wahren Körpern. Freundschaftsge-
sten und die Politik der Authentizität im franko-burgundischen Spätmittel-
alter.“ *Historische Zeitschrift* 293/1: 39–67.
- OSCHEMA, Klaus, 2015. „Der loyale Freund ist eine feste Burg: Loyalität als
Charakteristikum der Freundschaft im späten Mittelalter.“ U: *Loyalty in the
Middle Ages. Ideal and Practice of a Cross-Social Value*. Ur.: Jörg Sonntag i
Coralie Zermatten. Turnhout: Brepols: 25–48.
- PADGETT, John F. & Paul D. McLEAN, 2011. „Economic Credit in Renaissance
Florence.“ *The Journal of Modern History* 83/1: 1–47.
- PAINE, Robert, 1974. „Anthropological Approaches to Friendship.“ U: *Com-
pact: Selected Dimensions of Friendship*. Ur.: Elliott Leyton. Newfoundland:
Institute of Social and Economic Research, Memorial University of Newfo-
undland: 1–14.
- PARADISI, Bruno, 1947. „L'«amicitia» internazionale nell'alto medio evo.“ U:
*Scritti in onore di Contardo Ferrini pubblicati in occasione della sua beatifica-
zione*, vol. 2. Milano: Società Editrice Vita e Pensiero: 178–225.
- PARKES, James W., 1974. *The Conflict of the Church and the Synagogue. A Study
on the Origins of Antisemitism*, New York: Hermon Press.
- PARKINSON, Brian & Agneta H. FISCHER & Anthony S. R. MANSTEAD (ur.),
2004. *Emotion in Social Relations. Cultural, Group, and Interpersonal Proce-
sses*. New York: Psychology Press.
- PATT, William D. 1978. „The early 'Ars Dictaminis' as response to a changing
society.“ *Viator* 9: 133–155.
- PATZOLD, Steffen, 2014. „Wirkreichweite, Geltungsbereich, Forschungsperspek-
tiven: Zu den Grenzen des Rituals.“ U: *Grenzen des Rituals: Wirkreichwei-
ten – Geltungsbereiche – Forschungsperspektiven*. Ur. Andreas Büttner et al.
Cologne: Böhlau: 349–359.
- PEŠORDA VARDIĆ, Zrinka, 2004. „Kruna, kralj i Grad: odnos Dubrovnika pre-

- ma ugarskoj kruni i vladaru na početku protudvorskog pokreta.“ *Povijesni prilozi* 23/XXVI: 19–36.
- PEŠORDA VARDIĆ, Zrinka, 2012. *U predvorju vlasti. Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*, Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku i Hrvatski institut za povijest.
- PETKOV, Kiril, 2003. *The Kiss of Peace: Ritual, Self and Society in the High and Late Medieval West*. Leiden: Brill.
- PHILLIPS, Edward L., 1996. *The Ritual Kiss in Early Christian Worship*. Cambridge: Grove Books.
- PIEPER, Ulrike, 1997. *Neutralität von Staaten*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- PITT–RIVERS, Julian A., 1973. „The Kith and the Kin.“ U: *Character of Kinship*. Ur.: Jack Goodey. Cambridge: Cambridge University Press: 89–106.
- PLAMPER, Jan, 2010. „The History of the Emotions: an Interview with William Reddy, Barbara Rosenwein, and Peter Stearns.“ *History and Theory* 49/2: 237–265.
- PLEČAŠ, Tamara, 2019. „Stoičko shvatanje prijateljstva.“ *Theoria* 4/62: 72–83.
- POLY, Jean Pierre & Eric BOURNAZEL, 1991. *The Feudal Transformation, 900–1200*. New York: Holmes & Meier.
- POPOVIĆ, Toma, 1973. *Turska i Dubrovnik u XVI veku*. Beograd: Srpska književna zadruka.
- PRAJDA, Katalin, 2016. „Trade and Diplomacy in Pre–Medici Florence: The Case of the Kingdom of Hungary (1349–1434).“ U: *Das Konzil von Konstanz und Ungarn*. Ur.: B. Attila i B. A. Bacsa. Debrecen: Debrecen University Press: 85–105.
- PREMOVIĆ, Marijan. 2019. „The Eastern Policy of Alfonso V the Magnanimous (of Aragon), Seen in the Light of His Political Relations with the Bosnian Duke–Herzog Stjepan Vukčić Kosača.“ *Parergon* 36/1: 81–105.
- PREMOVIĆ, Marijan, 2023. „Žene dinastije Balšić u Dubrovniku u kasnom srednjem vijeku.“ *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 65: 105–138.
- PRICE, Anthony W., 1989. *Love and Friendship in Plato and Aristotle*. Oxford: Oxford University Press.
- QUELLER, Donald E., 1986. *The Venetian Patriciate, Reality versus Myth*, Urbana – Chicago: University of Illinois Press.
- RAGUŽ, Ivica, 2008. „Aelred iz Rievaulxa o duhovnom prijateljstvu.“ *Služba Božja* 48/3: 261–285.

- RAPPAPORT, Roy A., 1979. „The Obvious Aspects of Ritual.“ U: *Ecology, Meaning, and Religion*. Ur.: Roy A. Rappaport. Richmond: Calif., 176–197.
- RAPPAPORT, Roy A., 1999. *Ritual and Religion in the Making of Humanity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- RAWSON, Beryl, 1978, *The Politics of Friendship: Pompey and Cicero*. Sydney: Sydney University Press.
- REUTER, Timothy, 2000. „Nobles and Others: The Social and Cultural Expression of Power Relations in the Middle Ages.“ U: *Nobles and Nobility in Medieval Europe: Concept, Origins, Transformations*. Ur.: A. J. Duggan. Woodbridge: Boydell: 85–98.
- REY, Michel, 1991. „Communauté et individu: l'amitié comme lien social a la Renaissance.“ *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 38: 617–625.
- REYNOLDS, Stephen & Leslie BRUBAKER (ur.) 2004. *Family, Friends and Followers: Political and Social Bonds in Early Medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- REYNOLDS, Susan, 1994: *Fiefs and Vassals: the Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford: Oxford University Press.
- RICCIARDELLI, Fabrizio & Andrea ZORZI (ur.), 2015. *Emotions, Passions, and Power in Renaissance Italy: proceedings of the International Conference Georgetown University at Villa Le Balze, 5–8 May 2012*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- RICHARDS, Barry, 2004. „The Emotional Deficit in Political Communication.“ *Political Communication* 21: 339–352.
- RIEDWEG, Christoph, 2005. *Pythagoras: His Life, Teaching, and Influence*. Ithaca – London: Cornell University Press.
- RIST, John M., 1980. „Epicurus on Friendship.“ *Classical Philology* 75: 121–129.
- ROBERTS, Michael, 2004. „The Annales School and Historical Writing.“ U: *Making History: An Introduction to the History and Practices of a Discipline*. Ur.: Peter Lambert i Phillip Schofield. London: Routledge: 78–92.
- ROCCA, Julius „Epicurean Friendship.“ U: *Hellenistic Philosophy* vol. 2. Ur.: Konstantine Boudouris. Atena: International Center for Greek Philosophy and Culture: 193–204.
- ROSHCHIN, Evgeny, 2017. *Friendship among Nations: History of a Concept*. Manchester: Manchester University Press.
- ROSENWEIN, Barbara H. (ur.), 1998. *Anger's Past. The Social Uses of an Emotion in the Middle Ages*. Ithaca – London: Cornell University Press.

- ROSENWEIN, Barbara H., 2002. „Worrying about Emotions in History.“ *The American Historical Review* 107/3: 821–845.
- ROSENWEIN, Barbara H., 2005. „Y avait-il un moi au haut Moyen Age?.“ *Revue historique* 307: 31–52.
- ROSENWEIN, Barbara H., 2006. *Emotional Communities in the Early Middle Ages*. Ithaca – New York – London: Cornell University Press.
- ROSENWEIN, Barbara H., 2010. „Problems and Methods in the History of Emotions.“ *Passions in Context: International Journal for the History and Philosophy of the Emotions* I/1: 1–32.
- ROSENWEIN, Barbara H., 2016. *Generations of Feeling. A History of Emotions, 600–1700*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ROSENWEIN, Barbara H., 2020. *Anger: The Conflicted History of an Emotion*. New York: Yale University Press.
- ROSENWEIN, Barbara H. & Riccardo CRISTIANI, 2018. *What Is the History of Emotions?*. Cambridge: Polity Press.
- ROSENWEIN, Barbara H. & Riccardo CRISTIANI, 2020. „Emotions and Mediaeval Monasticism: Introduction.“ *Pakistan Journal of Historical Studies* 5/1–2: 1–10.
- SAHLINS, Marshall, 2012. *What Kinship Is–And Is Not*. Chicago: University of Chicago Press.
- SALLER, Richard P., 1982. *Personal Patronage under the Early Empire*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SALLER, Richard P., 1989. „Patronage and Friendship in early Imperial Rome: drawing the distinction.“ U: *Patronage in Ancient Society*. Ur.: Andrew Wallace-Hadrill. London – New York: Routledge: 49–62.
- SANDYS, John E. (ur.), 1877. *The Rhetoric of Aristotle*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHEER, Monique, 2012. „Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have a History)?: A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion.“ *History and Theory* 51/2: 193–220.
- SCHIFFRIN, Deborah, 1974. „Handwork as Ceremony.“ *Semiotica* 12/1: 189–202.
- SCHMID, Karl, 1982. „Unerforschte Quellen aus quellenarmer Zeit, II. Wer waren die ‘fratres’ von Halberstadt aus der Zeit König Heinrichs I.?“ U: *Festschrift für Berent Schwineköper*. Ur.: Helmut Maurer i Hans Patze. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag: 117–140.

- SCHMIDT, Hans-Joachim, 2015. „Schreckensherrschaft: Urteile und Bewertungen von der späten Antike bis zum hohen Mittelalter.“ U: *Loyalty in the Middle Ages. Ideal and Practice of a Cross-Social Value*. Ur.: Jörg Sonntag i Coralie Zermatten. Turnhout: Brepols: 111–140.
- SCHMITT, Jean-Claude, 1990. *La raison des gestes dans l'occident médiéval*, Paris: Gallimard.
- SCHOLLMEIER, Paul, 1994. *Other Selves: Aristotle on Personal and Political Friendship*. Albany: State University of New York Press.
- SCHWARZENBACH, Sibyl A., 1996. „On Civic Friendship.“ *Ethics* 107/1: 97–128.
- SCHWARZENBACH, Sibyl A., 2009. *On Civic Friendship: Including Women in the State*. New York: Columbia University Press.
- SEDGWICK KOSOFSKY, Eve, 1985. *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*. New York: Columbia University Press.
- SETTON, Kenneth, 1976. *The Papacy and the Levant, 1204–1571*, vol. 3. Philadelphia, PA: American Philosophical Society.
- SHATZMILLER, Joseph, 1990. *Shylock Reconsidered: Jews, Moneylending and Medieval Society*. Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press.
- SHERMAN, Nancy, 1987. „Aristotle on Friendship and Shared Life.“ *Philosophy and Phenomenological Research* 47/4: 589–613.
- SHKLAR, Judith N., 1993. „Politics and Friendship.“ *Proceedings of the American Philosophical Society* 137/2: 207–212.
- SIMMEL, Georg, 1999. *Sociologie. Étude sur les formes de la socialisation*. Paris: Presses Universitaires de France.
- SKINNER, Quentin, 1978. *The Foundations of Modern Political Thought*, vol. I.: *The Renaissance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SMAIL, Daniel Lord, 2001. „Hatred as a Social Institution in Late-Medieval Society.“ *Speculum* 76: 90–126.
- SMILJANIĆ, Arandjel. 2015. *Ljudi iz sjenke. Diplomati oblasnih gospodara u Bosni*. Banja Luka: Filozofski fakultet u Banjoj Luci.
- SMITH, Lesley, 1996. „What was the Bible in the Twelfth and Thirteenth Centuries?“ U: *Neue Richtungen in der hoch- und spätmittelalterlichen Bibelexegese*. Ur.: Robert E. Lerner. Berlin – Boston: Oldenbourg Wissenschaftsverlag: 1–16.
- SMITH PANGLE, Lorraine, 2003. *Aristotle and the Philosophy of Friendship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SMITH-LOVIN, Lynn, 1995. „The Sociology of Affect and Emotion.“ U: *Socio-*

- logical Perspectives on Social Psychology*. Ur.: Karen S. Cook, Gary Alan Fine i James S. House. Boston: Allyn and Bacon: 114–148.
- SOKOLON, Marlene K., 2006. *Political Emotions. Aristotle and the Symphony of Reason and Emotion*. New York: Northern Illinois University Press.
- SOLOMON, Robert C., 1976. *The Passions: The Myth and Nature of Human Emotions*. Garden City: Doubleday Anchor, 1976.
- SOUTHERN, Richard W. 1963. *Saint Anselm and his Biographer: A Study of Monastic Life and Thought 1059–c.1130*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SOUTHERN, Richard W., 1970. „Peter of Blois: A Twelfth–Century Humanist?“ U: *Medieval Humanism and Other Studies*. Oxford: Basil Blackwell: 105–132.
- SPENCER, Liz & Raymond E. PAHL, 2006. *Rethinking friendship: hidden solidarities today*. Princeton: Princeton University Press.
- STEARNS, Peter & Carol STEARNS, 1985. „Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards.“ *The American Historical Review* 90/4: 813–836.
- STERN–GILLET, Suzanne, 1995. *Aristotle’s Philosophy of Friendship*. Albany, NY: State University of New York Press.
- STOJANOVIĆ, Vedran & Nela LONZA, 2016. „Krsna kumstva u Dubrovniku 18. stoljeća: djeca, roditelji i kumovi kao čvorovi društvenih mreža.“ *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 54/2: 293–325.
- STRATHERN, Marilyn, 1995. „The Nice Thing about Culture is that Everyone Has it.“ U: *Shifting Contexts. Transformations in Anthropological Knowledge*. Ur.: Marilyn Strathern. London – New York: Routledge: 153–176.
- STRATHERN, Marilyn, 1999. *Property, Substance and Effect. Anthropological Essays on Persons and Things*, London: The Athlone Press.
- STRATHERN, Marilyn, 2005. *Kinship, Law and the Unexpected. Relatives Are Always a Surprise*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ŠIŠIĆ, Ferdo, 2004. *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.–1416.)*, Zagreb: Hrvoje biblioteka.
- ŠKRIVANIĆ, Gavro A., 1958. „Rat bosanskog kralja Ostoje sa Dubrovnikom.“ *Vesnik Vojnog muzeja JNA* 5: 35–60.
- ŠOŠTARIĆ (Zovko), Valentina, 2019. „Negative Emotions in Action – two Examples from the 15th Century Ragusan Diplomacy.“ *Hiperboreea* 6/1: 5–15.
- ŠOŠTARIĆ, Valentina, 2021a. *Dubrovački poklisari: u potrazi za novim teritorijima*. Zadar: Sveučilište u Zadru.

- ŠOŠTARIĆ, Valentina, 2021b. „Dubrovački diplomatski pokloni odaslani na Visoku Portu (1430. – 1458.).“ *Historijska traganja* 20: 67–114.
- ŠOŠTARIĆ, Valentina, 2021c. „Interpersonal Networks of the First Ambassadors of Dubrovnik to the Sublime Porte.“ *Mediterranean Studies* 29/2: 213–247.
- ŠOŠTARIĆ, Valentina, 2022. „Dubrovački poklisari – posrednici između lokalne zajednice i anžuvinskog dvora.“ *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu* 15: 169–185.
- ŠOŠTARIĆ, Valentina, 2023. „Diplomatske emocije – primjer kasnosrednjovjekovnog Dubrovnika.“ *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 65: 141–173.
- ŠOŠTARIĆ, Valentina, 2024. „Universitatis fidelium et dilectorum nostrorum civium de Ragusa: Političko prijateljstvo Dubrovčana i Anžuvina – čimbenik (ne)stabilnosti.“ U: *Doba (dez)integracije: društveno-političke strukture anžuvinskog doba*. Ur.: Antun Nekić i Tomislav Popić. Zadar: Sveučilište u Zadru: 131–152.
- ŠOŠTARIĆ, Valentina, 2025. „Diplomatic gifts as a status symbol. Examples of late medieval Dubrovnik.“ *Studia Hercynia* 29/1: 75–92.
- ŠOŠTARIĆ, Valentina & Krešimir BALJKAS, 2025a. „Emotional Responses to the Beginning and End of the Rule of Louis I in Dalmatia.“ *The Hungarian historical review* 14/1: 3–29.
- TADIĆ, Jorjo, 1935. *Pisma i uputstva Dubrovačke Republike*, Zbornik za Istoriju jezika i književnost, Odeljenje III, knjiga 4. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti:
- TADIĆ, Jorjo, 1937. „*Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*“. Sarajevo: La Benevolencia.
- TADIĆ, Jorjo, 1939. *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik: Turistički savez u Dubrovniku.
- TADMOR, Naomi, 2005. „Friends and Neighbours in Early Modern England: Biblical Translations and Social Norms.“ U: *Love, Friendship and Faith in Europe, 1300–1800*. Ur.: Laura Gowing, Michael Hunter i Miri Rubin. London: Palgrave Macmillan: 131–150.
- TENENTI, Alberto, 1996. „Il senso dello stato.“ U: *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*. sv. 4.: *Il Rinascimento. Politica e cultura*. Ur.: Alberto Tenenti i Ugo Tucci. Roma: Istituto della Enciclopedia italiana: 311–344.
- TESSITORE, Aristide, 1995. *Reading Aristotle's Ethics: Virtue, Rhetoric and Pho-*

- litical Philosophy*. Albany: State University of New York Press.
- TESTART, Alain, 2007. *Critique du don. Études sur la circulation non marchande*. Paris: Éditions Syllepse.
- THROOP, Susanna A., 2010. „Introduction. The Study of Vengeance in the Middle Ages.“ U: *The Study of Vengeance in the Middle Ages. Emotion, Religion and Feud*. Ur. Susanna A. Throop i Paul R. Hyams. Farnham – Burlington: Ashgate Publishing: 1–4.
- TOUBERT, Pierre, 1977. „La théorie du mariage chez les moralists carolingiens.“ *Il matrimonio nella società altomedievale*. Spoleto: Pr. La Sede del Centro: 233–282.
- TRUHELKA, Ćiro, 1917. „Konavoski rat (1430.–1433.).“ *Glasnik zemaljskog muzeja BiH* 29: 145–211.
- VAN EICKELS, Klaus, 2003. „Kuss und Kinngriff, Umarmung und verschränkte Hände. Zeichen personaler Bindung und ihre Funktion in der symbolischen Kommunikation des Mittelalters.“ U: *Geschichtswissenschaft und „performative turn“*. *Ritual, Inszenierung und Performanz vom Mittelalter bis zur Neuzeit*. Ur.: Jürgen Martschukat i Steffen Patzold. Köln: Böhlau: 133–159.
- VEKARIĆ, Nenad, 2009. *Nevidljive pukotine: Dubrovački vlasteoski klanovi*. Zagreb – Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- VEKARIĆ, Nenad, 2011. *Vlastela grada Dubrovnika 1. Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku.
- VEKARIĆ, Nenad, 2013. *Vlastela grada Dubrovnika 4. Odabrane biografije (A – D)*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku.
- VEKARIĆ, Nenad, 2014. *Vlastela grada Dubrovnika 5. Odabrane biografije (E – Pe)*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku.
- VEKARIĆ, Nenad, 2015. *Vlastela grada Dubrovnika 6. Odabrane biografije (Pi – Z)*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku.
- VERBOVEN, Konrad, 2011. „Friendship.“ U: *The Oxford Handbook of Social Relations in Roman World*. Ur.: M. Peachin. New York: Oxford University Press: 404–421.
- VERDIER, Raymond (ur.). 1980–1984. *La Vengeance. Études d'ethnologie, d'histoire et de philosophie*. I–IV. Pariz: Editions Cujas.

- VISMARA, Giulio, 1974. *Impium foedus: le origini della respublica christiana*. Milano: A. Giuffrè.
- VIVEIROS DE CASTRO, Eduardo, 2009. *Métaphysiques cannibales. Lignes d'anthropologie post-structurale*. Paris: Presses Universitaires de France.
- VORONTSOV, Sergey, 2017. „Amicitia and caritas in the 7th century: Isidore of Seville and his sources.“ *Ciceroniana online* 1/2: 395–412.
- VOWINCKEL, Gerhard, 1995. *Verwandtschaft, Freundschaft und die Gesellschaft der Fremden. Grundlagen menschlichen Zusammenlebens*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- VITKUS, Daniel J., 1999. „Early Modern Orientalism: Representations of Islam in Sixteenth–and Seventeenth–Century Europe.“ U: *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe*. Ur.: David R. Blanks i Michael F. F. S. Frassetto. New York: Palgrave Macmillan: 207–230.
- WALKER BYNUM, Caroline, 2017. *The Resurrection of the Bod in Western Christianity 200–1336*. New York: Columbia University Press.
- WARD, Emily Joan, 2021. „Diplomatic Women. Mothers, Sons and Preparation for Rule in the Eleventh and Twelfth Centuries.“ *Frühmittelalterliche Studien* 55/1: 399–429.
- WEINER, Annette, 1992. *Inalienable Possessions: The Paradox of Keeping–While–Giving*. Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press.
- WESTEN, Drew, 2008. *The Political Brain. The Role of Emotion in Deciding the Fate of the Nation*. New York: PublicAffairs.
- WHEELER, Bonnie, 2000. (ur.) *Listening to Heloise: The Voice of a Twelfth–Century Woman*. Basingstoke: Macmillan.
- WHITE, Carolinne, 1992. *Christian Friendship in the Fourth Century*, Cambridge: Cambridge University Press.
- WHITE, Stephen D. 1998. „The Politics of Anger.“ U: *Anger's Past: The Social Uses of an Emotion in the Middle Ages*. Ur.: Barbara H. Rosenwein. Ithaca – London: Cornell University Press: 127–152.
- WHITE, Stephen D., 2001. „The Politics of Exchange: Gifts, Fiefs, and Feudalism.“ U: *Medieval Transformations: Texts, Power, and Gifts in Context*. Ur.: Esther Cohen i Mayke B. de Jong. Leiden: Brill: 167–188.
- WHITE, Stephen D., 2013. „The Feelings in the Feud: The Emotional Turn in the Study of Medieval Vengeance.“ U: *Disputing Strategies in Medieval Scandinavia*. Ur.: Kim Esmark, Lars Hermanson, Hans Jacob Orning i Helle Vogt. Leiden: Brill: 281–311.

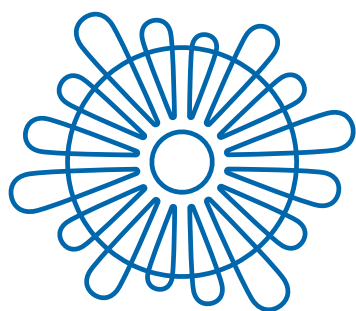
- WITT, Ronald, 2015. „Ars Dictaminis: victim of Ars Notarie?“ U: *Medieval letters: between fiction and document*. Ur.: Elisabetta Bartoli i Christian Høgel. Utrecht Studies in Medieval Literacy 33. Turnhout: Brepols: 359–368.
- WOLLSTONECRAFT, Mary, 1988. *A Vindication of the Rights of Woman [1792]*. Ur.: Carol H. Poston. New York – London: W. W. Norton.
- YACK, Bernard, 1993. *The Problem of Political Animal: Community, Justice, and Conflict in Aristotelian Political Thought*. Berkeley: University of California Press.
- YSEBAERT, Walter, 2000. „Ami, client et intermédiaire: Étienne de Tournai et ses réseaux de relations (1167–1192).“ *Sacris Erudiri* 40: 415–467.
- ZIEGLER, Karl–Heinz, 2004. „The Influence of Medieval Roman Law on Peace Treaties.“ U: *Peace Treaties and International Law in European History: from the Late Middle Ages to World War One*. Ur.: Randall Lesaffer. Cambridge: Cambridge University Press: 147–161.
- ZILIĆ, Adis, 2021. *Radivojevići-Vlatkovići vlastela Humske zemlje i Krajine*. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu.
- ZOVKO, Valentina, 2013. „Diplomatski ceremonijal – važan oblik komunikacije u pregovorima oko proširenja dubrovačkih granica.“ *Radovi za Povijesne znanosti HAZU u Zadru* 55: 18–40.
- ZOVKO, Valentina, 2016. „Retorika tijela i kult sv. Eufemije u Rovinju.“ U: *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Pasijska baština Istre i Kvarnera*. Ur. Jozo Čikeš. Zagreb: Udruga Pasijska baština: 16–34.
- ZOVKO, Valentina, 2018. „Development of Ragusan Diplomatic Service in the First Half of the Fifteenth Century. Father and Son at the Court of Duke Sandalj Hranić.“ U: *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East–Central Europe*. Ur.: K. Jovanović i S. Miljan. Amsterdam: Amsterdam University Press: 111–129.
- ZWIERLEIN, Cornel, 2006. „Die Genese des neuzeitlichen Neutralitätskonzepts. Italienische Discorsi in Politikberatung und außenpolitischer Praxis, 1450–1600.“ U: *Internationale Beziehungen in der Frühen Neuzeit – Ansätze und Perspektiven*. Ur.: Heidrun Kugeler, Christian Sepp i Georg Wolf. Münster: LIT Verlag: 36–68.
- ŽIVKOVIĆ, Pavo, 1981. *Tvrtko II Tvrtković (Bosna u prvoj polovici XV. stoljeća)*. Sarajevo: Institut za istoriju, studije i monografije.
- ŽIVKOVIĆ, Pavo, 1986. „Usorska vlasteoska porodica Zlatonosovići i bosanski kraljevi (posljednja decenija XIV i prve tri decenije XV stoljeća).“ *Historijski zbornik* 39: 147–162.

11.3. Mrežni izvori:

- CICERON, *Laelius de Amicitia*, <https://www.thelatinlibrary.com/cicero/amic.shtml> (pristupljeno: 13. kolovoza 2025.).
- PRELENDER, Ivica, natuknica: *Gučetić, Marin Klementov (de Gozze)*, Hrvatski biografski leksikon <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8174> (pristupljeno: 1. srpnja 2023.).
- ZOVKO, Valentina, 2012. *Uloga poklisara u širenju teritorija Dubrovačke Republike na zaleđe (krajem 14. i početkom 15. stoljeća)*.“ Hrvatski studiji, Sveučilište u Zagrebu (neobjavljena doktorska disertacija), (<https://core.ac.uk/download/pdf/199849134.pdf>), (pristupljeno: 18. srpnja 2024.).
- VULGATA, <https://www.drbo.org/lvb/chapter/19016.htm> (pristupljeno: 7. svibnja 2025.).

Slika na naslovnici:

- **Autor:** Nepoznati francuski umjetnik, aktivan početkom 16. stoljeća, oko 1512. – 1515.
- **Naslov djela:** Friendship Is Equality; A Friend Is Another Self (Amicus est alter ipse)
- **Izvor/Rukopis:** Folio 10 recto
- **Tehnika:** Pero i smeđa tinta s ispranim tonovima na papiru (Pen and brown ink with brown wash)
- **Dimenzije:** cca 22.2 x 15 cm.
- **Lokacija:** National Gallery of Art, Washington D.C.
- **Kolekcija:** Woodner Collection
- **Identifikacijski broj:** 2006.11.42.
- **Web adresa:** <https://www.nga.gov/artworks/86038-friendship-equality-friend-another-self-fol-10-recto> (pristupljeno: 8. 12. 2025.)

 morepress
morepress.unizd.hr